

CICERO

**DE GODEN
(De Natura Deorum)**

vertaling Vincent Hunink

integrale tekst gepubliceerd als:
Cicero, *De Goden*; vertaald door Vincent Hunink,
ingeleid door J. den Boeft
(Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam)
(1993)
tweede, ongewijzigde, elektronische versie,
Nijmegen 2005

**Deze versie is bedoeld voor privé-gebruik van lezers.
Op de tekst rust copyright.
Overname van passages in commerciële uitgaven is
alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de uitgever.**

**Graag ook een bericht aan de vertaler:
v.hunink@let.ru.nl**

BOEK 1

(#1) In de filosofie, beste Brutus, zijn veel dingen nog volstrekt onvoldoende uitgezocht. Maar het probleem van het wezen van de goden is wel heel moeilijk en ondoorgrondelijk, zoals je wel weet. Toch is dat belangrijk voor de kennis van de ziel en onmisbaar voor de organisatie van de godsdienst.

De opvattingen van de grootste geleerden hierover zijn zo talrijk en uiteenlopend dat ze een sterk argument leveren voor de stelling dat onwetendheid de basis van de filosofie vormt, en dat de Academici er verstandig aan hebben gedaan om bij onzekere kwesties 'geen uitspraak te doen'. Want wat is meer misplaatst dan een overhaast oordeel? En wat is zo overhaast, en zozeer de ernst en standvastigheid van een wijze onwaardig als een onjuiste mening huldigen of zonder enig voorbehoud een theorie verdedigen die nog onvoldoende is doordacht en begrepen?

(#2) Dit probleem is een goed voorbeeld. De meerderheid heeft de opvatting die het meest waarschijnlijk is en waar we allemaal van nature bij uitkomen: dat de goden bestaan. Protagoras echter verklaarde dat hij hieraan twijfelde, terwijl Diagoras van Melos en Theodorus van Cyrene het bestaan van goden geheel ontkenden. Maar onder degenen die geloven aan het bestaan van goden is zo'n verdeeldheid en onenigheid dat het al lastig zou zijn om hun meningen zelfs maar op te sommen. Want over de gedaanten van de goden, hun verblijfplaatsen en hun levenswijzen wordt veel gezegd. En in de discussies van filosofen hierover blijkt steeds de grootste onenigheid te bestaan.

De vraag waar alles om draait, is of ze niets doen, niet handelen en geheel vrij zijn van de zorg en het bestuur van de wereld, of dat alles juist vanaf het begin door hen is gemaakt en ingericht en tot in de eeuwigheid geleid en bewogen wordt. Vooral hierover bestaat grote onenigheid. Maar als dit niet wordt uitgemaakt, zullen de mensen onvermijdelijk in grote onzekerheid verkeren en onwetend blijven van de allerbelangrijkste zaken.

(#3) Er zijn (en waren) filosofen die verkondigen dat de goden zich absoluut niet bekommeren om het menselijk reilen en zeilen. Maar als hun opvatting juist is, hoe zou er dan nog vroomheid kunnen bestaan, of godsvrucht of godsdienst? Want al die dingen kunnen alleen eerlijk en oprecht bewezen worden aan de goddelijke machten als die ze ook opmerken, en als de onsterfelijke goden ook diensten bewijzen aan de mensheid. Als de goden ons echter niet kunnen en willen helpen, zich helemaal niet om ons bekommeren en niet eens opmerken wat wij doen, en als zij geen enkele invloed kunnen hebben op het leven van de mensen, waarom zouden we de onsterfelijke goden dan nog vereren, verheerlijken of aanbidden? In uiterlijke vorm en valse schijn kan vroomheid niet bestaan, net zomin als de andere deugden. En met vroomheid verdwijnen ook godsvrucht en godsdienst, en op hun verdwijning volgt ontwrichting en grote chaos in het leven. (#4) Ik ben zelfs bang dat als vroomheid jegens de goden verdwenen is, ook trouw, broederschap van mensen en de voortreffelijkste van alle deugden, rechtvaardigheid, zullen verdwijnen.

Maar er zijn ook andere filosofen, en wel grote en vooraanstaande, die verkondigen dat heel de wereld wordt bestuurd en geleid door een goddelijke geest en rede. En dat niet alleen: diezelfde goden zouden ook zorg dragen en voorzienig zijn voor het menselijk leven. Want graan en andere veldvruchten, maar ook het klimaat, de seizoenen en het weer, waardoor alles wat de aarde voortbrengt op de juiste tijd rijp wordt, zijn volgens hen aan de mensheid geschonken door de onsterfelijke goden. Deze filosofen hebben veel dingen geïnventariseerd (verderop in dit boek meer hierover) die door de onsterfelijke goden bijna ontworpen lijken voor menselijk gebruik. Carneades heeft deze visie zo uitvoerig bestreden, dat hij bij kritisch denken de mensen het verlangen wekte om de waarheid te ontdekken.

(#5) Er is geen onderwerp waarover zowel ongeschoolden als geschoolden zozeer van mening verschillen. De opvattingen zijn zo talrijk en onderling zo verschillend dat het goed mogelijk is dat er geen enkele van waar is, en tegelijk onmogelijk dat er meer dan één van waar is.

CICERO'S FILOSOFISCHE ACTIVITEIT (5-14)

In deze kwestie kunnen we welwillende critici tevreden stellen en kwaadaardige betweters weerleggen: de laatstgenoemden zullen spijt hebben van hun afkeuring en de eerstgenoemden zullen blij zijn dat ze weer iets geleerd hebben. Want vriendelijk bedoelde tegenwerpingen vragen om nadere uitleg, maar vijandelijke aanvallen om weerlegging.

(#6) Ik constateer dat er veel gepraat wordt over de vele boeken die ik in korte tijd heb uitgegeven, en dat de reacties uiteenlopen. Sommigen vragen zich af vanwaar ik plotseling zo'n interesse in filosoferen heb gekregen, anderen willen graag weten welk standpunt ik zelf in afzonderlijke kwesties inneem. Velen, zo heb ik gemerkt, verbazen zich erover dat mijn voorkeur juist uitgaat naar een filosofie die het licht van de dingen wegneemt en ze als het ware in duisternis hult, en dat ik het tegen alle verwachting heb opgenomen voor een denkrichting die al lange tijd geen aanhangers meer kent en verlaten is.

Toch ben ik niet plotseling begonnen met het beoefenen van filosofie. Vanaf mijn prille jeugd heb ik mij in niet geringe mate aan dat vak gewijd en mij erop toegelegd. Juist wanneer ik het minst die indruk wekte, filosofeerde ik het meeste. Dat moge blijken uit mijn redevoeringen, die vol filosofische ideeën zitten, uit de goede contacten met grote geleerden, die mijn huis steeds eer aandeden, en uit mijn omgang met de vooraanstaande denkers Diodotus, Philo, Antiochus en Posidonius, door wie ik ben opgeleid. **(#7)** En bovendien, als alle filosofische theorieën gericht zijn op het gewone leven, geloof ik dat ik zowel in het openbaar als privé in praktijk heb gebracht wat de wijsbegeerte voorschrijft.

Als iemand me dan vraagt wat me er nu toe heeft gebracht om het pas zo laat op schrift te stellen: niets laat zich gemakkelijker verklaren! Toen ik namelijk op non-actief stond en de toestand van de staat zodanig was dat hij niet anders meer

bestuurd kon worden dan door de bezielende leiding van één man, toen was ik allereerst van mening dat de staat ermee gediend zou zijn als de filosofie aan onze burgers zou worden uitgelegd. Ik achtte het van groot belang voor de eer en het aanzien van de staat dat zulke gewichtige en verheven zaken ook in de Latijnse literatuur zouden worden verwoord. (#8) Ik heb des te minder spijt van mijn onderneming nu ik domweg constateer bij hoevelen ik interesse heb weten te wekken voor zowel het bestuderen als het zelf schrijven van verhandelingen. Nogal wat mensen die zich in de Griekse cultuur hebben verdiept, konden hun kennis niet delen met hun medeburgers: wat ze van de Grieken hadden geleerd, zo meenden ze, kon niet in het Latijn uitgedrukt worden. Hier hebben we inmiddels zoveel terrein gewonnen dat we voor de Grieken zelfs niet onderdoen als het om de woordenschat gaat.

(#9) Een tweede stimulans om me hiermee bezig te houden was mijn psychische toestand. Door een groot en ingrijpend verlies had ik een zware klap gekregen.* Als ik hiervoor een sterkere verlichting had kunnen vinden, had ik niet hiertoe mijn toevlucht genomen. En ik kon er geen groter voordeel uit putten dan wanneer ik me niet alleen zou wijden aan het lezen van boeken maar ook aan het integraal behandelen van de filosofie. Al haar aspecten en al haar onderdelen leert men juist dan het gemakkelijkst kennen wanneer complete vraagstukken schrijvenderwijze worden uitgezocht. Er is namelijk een wonderlijke koppeling en aaneenschakeling tussen alle thema's: het een hangt samen met het ander, en alles blijkt met alles verbonden en verstrengeld.

(#10) Wie echter wil weten wat ik zelf over elk afzonderlijk onderwerp denk, is overdreven nieuwsgierig. Men moet bij discussies immers niet zozeer afgaan op iemands persoonlijk gezag als op het gewicht van argumenten. Vaak vormt het gezag van leraren zelfs een hinderpaal voor mensen die iets van hen willen leren. Die gebruiken dan namelijk niet meer hun eigen oordeel, maar nemen dat voor waar aan wat duidelijk de goedkeuring wegdraagt van degene in wie ze hun vertrouwen stellen. Ik kan daarom ook niet goedkeuren wat altijd verteld wordt over de volgelingen van Pythagoras. Als zij in een discussie iets beweerden en daarop de vraag kregen waarom dat dan zo was, antwoordden zij (zo wil de traditie) 'hij heeft het zelf gezegd,' waarbij 'hij' dan Pythagoras was. Zoveel vermocht zijn *a priori* vaststaand oordeel dat zijn gezag ook zonder argumenten gold.

(#11) Wie echter verbaasd is dat ik juist deze denkrichting heb gekozen, kan, dunkt me, een afdoende antwoord vinden in de vier boeken van mijn *Academica*. Het is geen zaak die geen aanhangers meer heeft en verlaten is, waarvan ik de verdediging op mij heb genomen. Als mensen dood gaan, sterven hun ideeën niet mee: deze missen hooguit iemand die ze helder uiteenzet. Dat is bijvoorbeeld te zien in dit geval. De methode van het bestrijden van alle theorieën zonder zelf expliciet uitspraken te doen, gaat terug op Socrates, is hernomen door Arcesilas, uitgebouwd door Carneades en heeft zijn kracht behouden tot in onze tijd. Pas dezer dagen heeft zij in Griekenland zelf, naar ik begrijp, haar aanhang verloren. Maar volgens mij is dit

niet de schuld van de Academie, maar van de geringe denkkraft van de mensen. Want als het al zo'n prestatie is om één richting te begrijpen, hoeveel meer geldt dat dan niet voor alle richtingen samen?! En dat laatste is nu juist nodig als men zich voorneemt om terwille van de waarheid zowel tegen als voor alle filosofen te argumenteren. (#12) Ik wil niet zeggen dat ik zelf vaardigheid heb bereikt op dit grote en moeilijke terrein, maar ernaar gereikt heb ik wel, dat durf ik te stellen.

Het kan natuurlijk niet zo zijn dat degenen die via deze methode filosofie bedrijven geen maatstaf hebben waarnaar ze zich richten. (Hierover heb ik elders weliswaar uitvoerig geschreven, maar sommige mensen schijnen hardleers en traag van begrip, en moeten hetzelfde dus vaker uitgelegd krijgen.) Welnu, wij huldigen niet de opvatting dat niets waar is, maar dat ware percepties altijd verbonden zijn met onware, en wel met zo'n sterke gelijkenis dat er geen teken is op grond waarvan we kunnen uitmaken wat waar is en waaraan we onze instemming kunnen geven. Hieruit is dat andere principe gevolgd: dat veel dingen *waarschijnlijk* zijn. We weten wel niet met zekerheid dat ze waar zijn, maar ze bevatten toch een zekere helderheid en duidelijkheid, waardoor ze als leidraad kunnen dienen voor het leven van de wijze.

(#13) Maar om me nu van alle kritiek te bevrijden, zal ik de opvattingen van de filosofen over het wezen der Goden voor het voetlicht brengen. Op dit punt zou iedereen bijeengeroepen moeten worden om uit te maken welke opvatting de juiste is. Pas dán zou de Academie in mijn ogen 'arrogant' zijn, als iedereen het eens was, of wanneer men iemand vond die de waarheid had gevonden! Het zij mij dus vergund om uit te roepen, net als in de *Jonge Kameraden**
Grote Goden, beste mensen, lieve jongelui,
'k bid en smeek u, vraag, verzoek u, roep u tot getuige...

nee, niet van iets onbenulligs, zoals deze spreker die zich erover beklagt dat 'verschrikkelijke dingen in de staat' gebeuren:
ziet: een lichtekooi neemt van haar vriend geen centjes aan!

(#14) maar om aanwezig te zijn, de zaak te aanhoren en een oordeel te vellen over wat we nu precies moeten denken over godsdienst, vroomheid, godsvrucht, erediensten, trouw en plechtige eden, en wat over tempels, heiligdommen en formele offerplechtigheden, en wat over de auspiciën (waaraan ik nu zelf leiding geef).* Al deze dingen immers hangen af van dit vraagstuk van het wezen der Goden! Stellig zullen ook degenen die nu menen dat ze ergens zeker van zijn, aan het twifelen worden gebracht door zo'n enorme onenigheid van de grootste geleerden over een zaak van het hoogste gewicht.

INLEIDING TOT DE DIALOOG (15-17)

(#15) Bij vele gelegenheden ben ik me daarvan bewust geworden. In het bijzonder was dat het geval toen er ten huize van mijn vriend Gaius Cotta een grondige en

nauwgezette discussie werd gehouden over de onsterfelijke Goden. Het was het Latijnse Feest* en ik was op zijn eigen verzoek en uitnodiging naar zijn huis toe gekomen. Ik trof hem aan in de tuinkamer. Daar zat hij te discussiëren met senator Gaius Velleius, die toentertijd door de Epicureërs als hun voornaamste representant bij de Romeinen werd beschouwd. Verder was Quintus Lucilius Balbus aanwezig. Deze had zich de ideeën van de Stoa zo eigen gemaakt dat hij werd vergeleken met de meest vooraanstaande Grieken op dat terrein.

Zodra Cotta mij zag, zei hij: 'Je komt precies op het goede moment! Ik raak hier juist in debat met Velleius over een belangrijk onderwerp. Gezien jouw interesses kan het geen kwaad dat je erbij bent'.

(#16) 'Nee,' zei ik, 'ik geloof dat ik inderdaad op het goede moment aankom, zoals je zegt. Drie leiders van drie denkrichtingen bij elkaar! Als Marcus Piso er ook was, zouden alle filosofieën die meetellen hier vertegenwoordigd zijn.'

Toen zei Cotta: 'Als het waar is wat mijn leermeester Antiochus zegt in het boek dat hij onlangs aan Balbus heeft opgedragen, dan hoef jij je vriend Piso hier niet te missen. Want volgens Antiochus zitten Stoïci en Peripatetici inhoudelijk op één lijn, maar verschillen ze in hun terminologie. Wat vind je eigenlijk van dat boek, Balbus?'

'Ik?', zei hij. 'Ik sta verbaasd dat zo'n uitzonderlijk scherpzinnig man als Antiochus niet heeft gezien dat er een zeer groot verschil is tussen de Stoïci en de Peripatetici. Bij de eerste school is het onderscheid tussen goed en aangenaam niet nominaal maar reëel, terwijl bij de andere aangenaam en goed zo vermengd zijn dat ze alleen relatief en als het ware gradueel van elkaar verschillen en niet absoluut. Dat is namelijk geen kleine terminologische onenigheid maar een zeer grote inhoudelijke. -- (#17) Maar daarover wellicht een andere keer meer. Laten we nu doorgaan met ons eigenlijke onderwerp, als jullie het goed vinden.'

'Ik vind het goed', zei Cotta 'maar degene die er nu bij gekomen is' (hierbij keek hij mij aan) 'moet wel weten waarover het gaat. We hadden het over het wezen der Goden. Ikzelf vond dit probleem, zoals gebruikelijk, geheel ondoorgrondelijk, en daarom vroeg ik Velleius naar de opvatting van Epicurus. Welnu, Velleius, als je het niet erg vindt, begin dan even van voren af aan.'

'Dat zal ik doen, hoewel niet ik, maar jij nu een medestander krijgt. Want jullie allebei,' zei hij met een glimlach, 'hebben van Philo geleerd om "niets te weten."'

Toen zei ik: 'Wat wij geleerd hebben, dat laat ik graag aan Cotta over. Wat jou betreft, geloof me, ik ben hier niet gekomen als medestander van hem, maar als toeschouwer, en wel een onpartijdige en onbevooroordeelde: ik voel me geenszins verplicht om één bepaalde opvatting eventueel tegen heug en meug te verdedigen.'

BETOOG VAN VELLEIUS (18-56)

BESTRIJDING VAN PLATO EN STOA (18-24)

(#18) Toen begon Velleius zijn betoog. Dat deed hij heel stellig, zoals gebruikelijk bij mensen uit die school, want hij was voor niets zo bang dan dat hij de indruk zou

wekken ergens over te twijfelen: het was of hij zó uit de vergadering der Goden en de Epicureïsche *tussenwerelden** kwam! 'Luister dan', zei hij. 'Ik zal het niet hebben over onbenullige en bij elkaar gefantaseerde ideeën -- dus niet over de constructeur en bouwer van het heelal, de God in de *Timaeus* van Plato, en niet over die oude waarzegster, de Stoïsche *Pronoia*, die we in het Latijn Voorzienigheid kunnen noemen, en ook niet over een met ziel en bewustzijn begiftigd heelal, die bolvormige, brandende, ronddraaiende God: dat zijn allemaal bizarre beelden en rariteiten die niet passen in filosofische redematies maar in dromen.

(#19) Want met welke geestesogen heeft jullie Plato dat enorme model kunnen zien waarnaar hij de wereld door de Godheid laat bouwen en optrekken? Wat voor bouwmethode, wat voor werktuigen en hefboomen en steigers, wat voor knechten waren er bij zo'n enorm project? Hoe konden lucht, vuur, water en aarde luisteren en zich schikken naar de wil van de architect? En waar komen die vijf patronen* vandaan die de basis vormen van al het andere en precies de goede vorm aannemen om tot de ziel door te dringen en gewaarwordingen teweeg te brengen?

Het zou te ver voeren om alle details te bestrijden. Ze lijken meer producten van de fantasie dan van wetenschappelijk onderzoek. (#20) Maar dit spant wel de kroon: deze man stelt de wereld voor als iets dat ontstaan en vrijwel handgemaakt is, maar zegt dan bovendien dat zij onvergankelijk zal zijn. Kun je aannemen dat iemand ook maar gesnuffeld heeft aan de natuurfilosofie (dat wil zeggen de leer van de natuur) als hij beweert dat iets wat is ontstaan, eeuwig kan zijn? Want welke samenstelling kan niet ontbonden worden? Wat heeft er wel een begin maar geen einde?

Als die *Pronoia* van jullie, Lucilius, identiek is aan de God van Plato, dan heb ik dezelfde vragen als daarnet, dus over de knechten en de steigers, de algehele indeling en opbouw van het hele werk. Als zij iets anders is, waarom heeft zij dan een sterflijke wereld gemaakt, en geen onvergankelijke zoals de Platonische God?

(#21) Aan beiden zou ik graag de vraag voorleggen waarom die bouwers van de wereld opeens zijn opgestaan na eeuwenlang slapen? Want het is niet zo dat als er nog geen wereld was, er ook nog geen eeuwen waren! (Ik bedoel nu niet 'eeuwen' die bestaan uit een aantal dagen en nachten in jaarlijkse cycli. In die zin konden eeuwen natuurlijk niet tot stand komen zonder de beweging van het firmament. Er was echter vanaf oneindig ver terug in het verleden een soort eeuwigheid die niet in vaste tijdsperiodes werd gemeten, maar waarvan het wezen toch begrepen kan worden in termen van extensie. Het is namelijk niet eens voorstelbaar dat er ooit een periode was dat tijd niet bestond.) (#22) Mijn vraag is dus, Balbus, waarom jullie *Pronoia* heel die onafzienbare tijdsspanne heeft geluierd. Had ze soms geen zin in inspanningen? Maar die raken een God niet, en waren hier ook niet aan de orde, aangezien de goddelijke macht gehoorzaamd werd door alle elementen: hemel, vuur, aarde en zee. Waarom zou een God eigenlijk verlangen opvatten om een wereld op te tuigen met sterretjes en lichtjes, net als een aediel?* Als het was om zelf beter te wonen, dan had hij in de oneindige tijd daarvoor blijkbaar in het donker gewoond, net als in een

oud krot! Of moeten we soms aannemen dat hij sindsdien behagen schepte in de variatie waarmee we hemel en aarde getooid zien? Hoe kan een God aan zo iets genoeg beleven? En als hij het kan, dan had hij het toch niet zo lang zonder kunnen stellen!

(#23) Of is dat alles door de Godheid ingericht ten behoeve van de mens, zoals jullie meestal zeggen? Ten behoeve van de wijzen misschien? Dan is heel die geweldige onderneming opgezet voor slechts een paar mensen. Ten behoeve van de dommen dan? In de eerste plaats had de Godheid geen reden om slechte mensen weldaden te bewijzen. En verder, wat zou hij er dan mee hebben bereikt? Alle domme mensen immers zijn er zonder twijfel bijzonder ellendig aan toe, vooral omdat ze dom zijn (is er iets ellendigere dan domheid?). Bovendien is er veel leed in het leven, dat de wijzen wel weten te verzachten en af te wegen tegen de aangename kanten, maar dat voor domme mensen zowel onvermijdelijk als onverdraaglijk is.

Degenen die beweren dat de wereld zelf met leven en wijsheid is begiftigd, hebben volstrekt niet begrepen welke vorm een redelijk, levend wezen kan krijgen. Daarover zal ik straks wat meer zeggen, maar voor het moment slechts dit: **(#24)** ik ben verbaasd over de traagheid van begrip bij mensen die zich een levend en onsterfelijk wezen als 'bolvormig' voorstellen, omdat dat volgens Plato de mooiste vorm is. Welnu, ik vind die van een cilinder, of een kubus, een kegel of een piramide mooier!

En wat voor leven schrijft men aan die bolvormige God toe? Welnu, dat hij roteert met een snelheid die zo hoog is dat we het ons niet eens meer kunnen voorstellen. Ik zie niet in, hoe daarin plaats kan zijn voor een standvastige geest en een gelukkig leven. En bovendien: als zich bij ons iets manifesteert in ons lichaam, zelfs in een heel klein deel, dan hebben we er last van; waarom zou datzelfde dan niet gelden voor een Godheid? De aarde is stellig, als deel van de wereld, deel van de God. Maar we zien dat uitgestrekte gebieden op aarde onbewoonbaar en woest zijn: een deel ervan is verzengd door de inwerking van de zon, en een ander deel verstijfd door sneeuw en ijs en langdurige afwezigheid van de zon. Dat zijn delen van de wereld, en als de wereld God is, moeten we dus aannemen dat de ledematen van de God gedeeltelijk verbrand en bevroren zijn.

FILOSOFEN-CATALOGUS (25-43)

(#25) Tot zover over jullie leer, Lucilius. Om na te gaan hoe het gesteld is met oudere theorieën, zal ik nu teruggaan naar jullie verste voorgangers.

Volgens Thales van Milete, de eerste die onderzoek deed naar dit soort zaken, is water het eerste beginsel van alle dingen, en is God de Geest die uit water alle dingen vormt -- even aangenomen dus dat Goden zonder bewustzijn kunnen bestaan; en waarom koppelt hij Geest aan water, als die Geest op zichzelf kan staan zonder lichaam?

Anaximander is van mening dat de Goden vergankelijk zijn en met lange tussenpozen opkomen en vergaan, en dat zij ontelbare werelden zijn. Maar hoe kunnen wij ons een God voorstellen anders dan eeuwig bestaand?

(#26) Daarna heeft Anaximenes verklaard dat de lucht God is. Hij zou ontstaan, en onmetelijk, onbegrensd en altijd in beweging zijn -- alsof lucht zonder vorm God kan zijn (terwijl God juist wel een gedaante moet hebben, en niet zomaar een, maar de allermooiste) en alsof niet alles wat ontstaat ook sterfelijk is.

Vervolgens heeft Anaxagoras, de opvolger van Anaximenes, als eerste betoogd dat de ordelijke inrichting van alle dingen is ontworpen en uitgevoerd door het rationeel vermogen van een oneindige Geest. Maar hij heeft hierbij niet ingezien dat er geen enkele met waarneming verbonden en onafgebroken beweging kan zijn in iets oneindigs, en überhaupt geen waarneming zonder dat het waarnemend subject van buitenaf een impuls krijgt. Bovendien, als hij die Geest dan als een soort levend wezen opvat, dient er binnenin een principe te zijn waardoor het levend genoemd kan worden. Maar Geest is zelf het binnenste principe. Goed, dan moet hij dus aan de buitenkant omgeven worden met een lichaam. **(#27)** Maar dat wil Anaxagoras niet! Een losstaande, enkelvoudige Geest zonder enig toevoegsel waardoor hij kan waarnemen, dat lijkt zich echter geheel aan ons bevattingsvermogen te onttrekken.

Alcmaeon van Croton gaf onsterfelijkheid aan de zon, de maan en andere hemellichamen, en verder nog aan de ziel. Hij besefte echter niet dat hij daarmee aan sterflijke zaken onsterfelijkheid verleende.

Voor wat betreft Pythagoras, die meende dat heel de natuur is doortrokken en doordrongen van een ziel, waarvan onze zielen stukjes zijn: hij heeft niet ingezien dat door die afsplitsing van mensenzielen de Godheid aan flarden en stukken wordt gescheurd, en dat als zielen zich ongelukkig voelen, wat bij de meeste wel eens gebeurt, ook een deel van God zich ongelukkig moet voelen, wat onmogelijk is. **(#28)** Waarom zou de ziel van de mens trouwens niet alwetend zijn, als hij God is? En als die God enkel ziel is, op welke manier kan Hij dan in de wereld verward en verbreed raken?

En dan is er de theorie van Xenophanes. Deze kent Geest toe aan het universum, en omdat het oneindig is, beschouwt hij het als God. Voor wat betreft die Geest kan men hem net zo bekritisieren als de anderen, maar veel meer nog voor wat betreft het oneindige. Dat kan immers geen bewustzijn hebben, of een verbinding met iets anders.

Parmenides heeft op zijn beurt het verzinzel bedacht van iets dat op een krans lijkt (hij noemt het een *Stephanè*), een aaneengesloten kring van lichten rondom aan de hemel. Hiervoor gebruikt hij de naam God. Maar geen zinnig mens kan daarin een goddelijke gestalte of bewustzijn zien. Hij heeft ook veel andere rare ideeën. Zo vergoddelijkt hij bijvoorbeeld oorlog, onenigheid, hebzucht en dat soort zaken, dingen dus die door ziekte, slaap, vergetelheid of ouderdom kunnen verdwijnen. Datzelfde geldt voor de sterren, maar omdat ik dat al bij een andere wijsgeer heb bekritiseerd, ga ik er hier niet verder op in.

(#29) Empedocles zit er op tal van punten naast, maar glijdt wel heel lelijk uit met zijn ideeën over de Goden. Hij beweert dat de vier elementen, waaruit naar zijn opvatting alle dingen bestaan, goddelijk zijn. Toch is het zonneklaar dat die ontstaan en vergaan, en verstoken zijn van alle bewustzijn.

Ook Protagoras lijkt geen flauw benul te hebben van het wezen der Goden. Hij verklaart dat hij over de Goden helemaal niets duidelijk kan zeggen -- of ze bestaan of dat ze niet bestaan, en hoe ze nu precies zijn.

Moeten we Democritus dan geloven? Die rekent de ene keer de rondzwervende 'beelden' onder de Goden, de andere keer de substantie die de 'beelden' afgeeft en uitzendt, en dan weer ons eigen waarnemings- en kenvermogen. Dat is toch helemaal verkeerd? En diezelfde man zegt dat niets voortdurend in dezelfde toestand blijft, en dus dat er niets eeuwigdurends is. Dat is toch een algehele verwerping van de Goden? Zo blijft er toch zelfs geen notie van het goddelijke meer over?

En de lucht die bij Diogenes van Apollonia als God dient, wat kan die nu voor bewustzijn of goddelijke vorm hebben?

(#30) De inconsistentie van Plato is een verhaal apart. In de *Timaeus* zegt hij nog dat de vader van deze wereld niet genoemd kan worden, maar in de boeken van de *Wetten* oordeelt hij dat er helemaal niet mag worden gevraagd wat God is.* Voor wat betreft zijn beeld van een God geheel zonder lichaam (zoals de Grieken zeggen: *asômatos*), hoe zoiets kan bestaan is onbegrijpelijk. Want onvermijdelijk heeft zo'n God geen bewustzijn, en ook geen praktisch inzicht en geen genot, allemaal dingen die besloten liggen in ons Godenbegrip. Verder zegt hij zowel in de *Timaeus* als in de *Wetten* dat de wereld God is, en ook de hemel en de sterren, de aarde, de zielen, en de Goden die we kennen uit de traditie.* Op zichzelf zijn die ideeën al apert onjuist en onderling zijn ze volkomen tegenstrijdig.

(#31) Vrijwel dezelfde missers worden door Xenophon begaan, zij het met minder woorden. Want in zijn verslag van gesprekken van Socrates,* laat hij Socrates betogen dat men niet behoort te zoeken naar de uiterlijke vorm van de Godheid, maar daarnaast beweren dat de zon en de ziel God zijn, en nu eens dat er één God is en dan weer verscheidene.* Hierin zitten vrijwel dezelfde fouten als waar ik het bij Plato over had.

(#32) Ook Antisthenes, in zijn boek getiteld *De natuurfilosoof*,* miskent werking en wezen der Goden door te beweren dat er vele Goden in het gewone geloof zijn, maar in de natuurfilosofie maar één.

Niet veel anders staat het bij Speusippus, de neef en opvolger van Plato. Hij spreekt over een bepaalde kracht waardoor alles wordt bestuurd, en wel een met leven begiftigde. Zo probeert hij ons dus de notie van Goden uit het hoofd te praten.

(#33) In het derde boek van zijn *Over de wijsbegeerte* gooit Aristoteles een hoop zaken door elkaar en wijkt hij af van de opvattingen van zijn leermeester Plato. Want het ene moment schrijft hij alle goddelijkheid toe aan de Geest, het andere moment zegt hij dat de wereld zelf God is, en weer later stelt hij een ander wezen aan het hoofd van de wereld. Dat krijgt dan de rol toebedeeld om door een soort

tegengestelde draaiing de beweging van de wereld te besturen en in gang te houden. En dan zegt hij weer dat het vuur van de hemel* God is, niet beseffend dat de hemel deel uitmaakt van de wereld die hij elders zelf als God heeft aangeduid. Hoe kan eigenlijk dat goddelijke bewustzijn bij zo'n hoge snelheid bewaard blijven? En waar blijven al de bekende 'hemelingen' als we de hemel zelf als een God gaan zien? En wanneer Aristoteles aanneemt dat de Godheid zonder lichaam is, berooft hij Hem van alle waarneming en berooft hij Hem tevens van praktisch inzicht. Hoe kan Hij als wereld trouwens bewogen worden zonder een lichaam? Of hoe kan Hij rust hebben en gelukkig zijn als Hij Zichzelf voortdurend beweegt?

(#34) Zijn medeleerling Xenocrates ging op dit gebied al niet veel bezonnener te werk. In zijn boeken over het wezen der Goden wordt niet zoiets als een goddelijke gedaante beschreven. Acht Goden namelijk zijn er volgens hem: vijf planeten die een baan beschrijven; één die uit alle sterrenbeelden aan de hemel als uit diverse ledematen één geheel zou vormen; en als zevende en achtste daarbij nog zon en maan. Maar het is onbegrijpelijk door wat voor bewustzijn deze de toestand van gelukzaligheid zouden kunnen bereiken.

Uit dezelfde school van Plato komt Heraclides van Pontus. Zijn boeken staan vol kinderlijke verhaaltjes, maar toch denkt hij ook soms dat de wereld goddelijk is, of de Geest, en kent hij ook goddelijke status toe aan de planeten. Hij beweert dat de Godheid geen bewustzijn kent, en veranderlijk van vorm is, en in één en hetzelfde boek rekent hij dan weer aarde en hemel onder de Goden.

(#35) De inconsistentie van Theophrastus is al evenmin aanvaardbaar. Soms kent hij de goddelijke suprematie toe aan de aan de Geest, op andere momenten aan de hemel, en dan weer aan de sterrenbeelden aan de hemel.

We hoeven ook niet te luisteren naar zijn leerling Strato, bijgenaamd de Natuurfilosoof. Deze is van mening dat alle goddelijke kracht gelegen is in de natuur, die de oorzaken zou bevatten van groei, bloei en verval, maar elke vorm van bewustzijn of gestalte zou ontberen.

(#36) Ik wil nu eindigen met jullie school, Balbus. Volgens Zeno is de natuurwet goddelijk, en is haar strekking dat ze opdraagt wat juist is en het tegendeel verbiedt. Maar hoe hij die wet nu tot een levend wezen maakt, begrijpen we niet. En een levend wezen moet de Godheid voor ons toch beslist zijn.

Dezelfde Zeno zegt elders dat de aether God is -- voor zover dat begrijpelijk is, een God zonder bewustzijn die zich niet aan ons voordoet bij onze gebeden, wensen en geloften. In weer andere boeken denkt hij dat een bepaalde 'rede' die zich uitstrekt over al het bestaande, van goddelijke kracht is voorzien. Ook schrijft hij dat aan de sterren toe, en dan weer aan de jaren, maanden en seizoenen.

Bij zijn interpretatie van de *Theogonie* (oftewel: 'Het Ontstaan der Goden') van Hesiodus, verwerpt hij ronduit de normale en traditionele noties van Goden. Want noch Juppiter, noch Juno, noch Vesta, noch enige andere God met een naam rekent hij onder de Goden. Het zijn onbezielde, dode dingen, zo legt hij uit, die deze namen via een soort allegorie hebben gekregen.

(#37) De opvattingen van diens leerling Aristo zijn niet minder ver ernaast. Naar zijn oordeel kan van de gedaante van de Godheid geen begrip gevormd worden en hebben de Goden geen bewustzijn. Hij twijfelt er zelfs aan of de Godheid een levend wezen is of niet.

Cleanthes was samen met de vorige een leerling van Zeno. Toch zegt hij nu eens dat de wereld zelf God is, en geeft die naam dan weer aan de Geest en ziel van het hele universum. Op weer een ander moment verzekert hij plechtig dat de verst verwijderde, allerhoogste, overal rondom gelegen, uiterste, alles omgevende en omvattende gloed die hij aether noemt, met absolute zekerheid God is. En in zijn boek tegen het hedonisme lijkt hij wel een zwakzinnige. Het ene moment bedenkt hij een bepaalde vorm en uiterlijke gestalte van de Goden, het andere moment schrijft hij goddelijkheid toe aan de sterren, en vervolgens is hij weer van mening dat er niets goddelijks is dan de rede. En zo komt het dat de God die we met ons intellect kunnen bereiken, en die we zo graag in een concept willen gieten (zoals was in een vorm) helemaal uit het zicht verdwijnt.

(#38) Persaeus, nog een leerling van Zeno, denkt dat men mensen die zeer nuttige dingen hebben uitgevonden voor de beschaving als Goden is gaan beschouwen, en dat men die nuttige en heilzame zaken zelf met benamingen van Goden is gaan aanduiden. Hij noemt ze dus niet eens uitvindingen van Goden, maar zonder meer goddelijke dingen. Kan het nog absurder? Alledaagse, vieze dingen wordt goddelijke eer bewezen! Mensen die al onder de groene zoden liggen, worden geschaard onder de Goden, hoewel het eerbeton dan enkel rouwbeton kan zijn!

(#39) En we hebben ook nog Chrysippus, de man die wordt gezien als de meest geslepen uitlegger van de Stoïsche dromen. Hij verzamelt een hele massa onbekende Goden -- zó onbekend dat we ons van Hen geen enkele voorstelling kunnen maken, zelfs niet door giswerk, terwijl ons verstand toch alles kan bedenken en uittekenen. Hij zegt namelijk dat de goddelijke kracht is gelegen in de rede, en in de ziel en geest van het universum. En hij beweert ook dat de wereld zelf God is; en de overal verbreide wereldziel; en dan weer het leidend beginsel daarvan, aanwezig in intellect en verstand; en het gemeenschappelijke, algehele en alles omvattende wezen der dingen; en ook de macht van het Noodlot en de noodzakelijkheid van toekomstige gebeurtenissen; bovendien nog het vuur en de vernoemde aether; verder alles wat van nature aan verandering onderhevig is, zoals water, aarde en lucht; zon, maan en sterren; de alomvattende eenheid der dingen; en zelfs mensen die de onsterfelijkheid hebben verkregen. **(#40)** Chrysippus betoogt ook dat de aether datgene is wat de mensen Juppiter noemen, en dat de lucht die door de zee stroomt Neptunus is, en de aarde dat wat Ceres genoemd wordt, en zo verder voor de overige godennamen. Ook stelt hij Juppiter gelijk met de kracht van de onvergankelijke, eeuwige wet die de 'leidsman van ons leven en de leermeesteres van onze plichten' is, en die hij ook wel Lotsnoodzakelijkheid noemt en 'onvergankelijke waarheid van toekomstige gebeurtenissen'. Maar niets van dit alles is zodanig dat men er een goddelijke kracht in moet zien.

(#41) En dit is dan nog maar het eerste boek van zijn werk *Over het wezen der goden*! In het tweede boek wil hij de verhaaltjes van Orpheus, Musaeus, Hesiodus en Homerus in overeenstemming brengen met dat wat hij beweerd heeft over de onsterfelijke Goden in het eerste boek. Zo zouden dus zelfs de oudste dichters, die van al die dingen geen flauw benul hadden, Stoïci zijn geweest!

Chrysippus vond navolging bij Diogenes van Babylon in diens boek getiteld *Minerva*. Daarin wordt Juppiter's bevalling van een meisje* verklaard in termen van de natuurfilosofie, en daarmee uit de sfeer van de mythologie gehaald.

(#42) Wat ik nu uiteengezet heb, zijn geen weloverwogen oordelen van filosofen, maar droombeelden van zwakzinnigen. In absurditeit doen ze nauwelijks onder voor wat vervat ligt in de woorden van de dichters en wat juist door zijn aantrekkelijke vorm zoveel kwaad heeft gesticht. Dichters voerden Goden ten tonele in staat van blinde razernij of wellust; zij brachten ons hun oorlogen en veldslagen voor ogen, hun gevechten en wonden, bovendien hun haat en nijd, hun onderlinge twisten, hun geboorte en dood, hun geklaag en gejammer, al hun mateloze hartstocht en wellust, hun overspel en boeien, hun seksuele contacten met mensen en hun sterflijke kinderen verwekt door onsterfelijke ouders.

(#43) Onder dezelfde noemer als de dwalingen van dichters kunnen we ook andere dingen brengen: de monsterlijke denkbeelden van de magiërs, de soortgelijke waanzin van de Egyptenaren, en niet te vergeten de ideeën die het volk hierover heeft. Die blijven steken bij de ergste inconsistenties, doordat men geen benul heeft van de waarheid.

EPICUREÏSCHE THEOLOGIE (43-56)

Wie nagaat hoe ondoordacht en lukraak al deze uitspraken zijn, moet wel verering opvatten voor Epicurus, en hem rekenen onder degenen over wie we het vandaag hebben.

Als enige heeft hij namelijk ingezien, ten eerste, dat de Goden bestaan omdat de natuur zelf in ieders geest een concept van hen heeft aangebracht. Welk volk of welk soort mensen heeft van de Goden, los van culturele invloeden, niet een bepaald 'voorbegrip'? Epicurus gebruikt hiervoor de term *prolepsis*, dat wil zeggen een soort vooraf in de geest gemaakte voorstelling ergens van, die noodzakelijk is om iets te kunnen begrijpen, onderzoeken of bediscussiëren. Hoe krachtig en nuttig deze theorie is, lezen we in dat goddelijke boek van Epicurus *Over richtsnoer en maatstaf*. (#44) De basis voor dit onderzoek is nu stevig gelegd, zoals jullie zien. Het is namelijk niet door gezag, gewoonte of wet dat het geloof aan Goden tot stand gekomen is, maar bij alle mensen heerst er duidelijke eenstemmigheid over. We moeten derhalve inzien dat ze bestaan, omdat we van hen ingeprente, of beter gezegd aangeboren noties hebben. Iets waarover alle mensen van nature eenstemmig zijn, dat is onvermijdelijk waar; men moet dus toegeven dat de Goden bestaan. En aangezien dit zowel bij filosofen als leken vrijwel algemeen aanvaard wordt, moeten we ook toegeven dat we

zeker een 'voorbegrip' of 'pre-concept' van de Goden hebben -- nieuwe dingen vergen nieuwe termen; zo gebruikte Epicurus zelf het woord *prolēpsis* in een betekenis die er voordien nog niet was -- (#45) en wel een zodanig begrip, dat we denken dat de Goden gelukkig en onsterfelijk zijn. Want de natuur die ons de voorstelling van de Goden zelf gaf, grifte ons tevens in de geest dat we ze als eeuwig en gelukkig zouden beschouwen.

Als dat zo is, dan is het waar wat Epicurus in die beroemde uitspraak zegt: dat wat gelukkig en eeuwig is, zelf helemaal geen problemen kent en ze ook niet aan een ander bezorgt, en dientengevolge noch door toorn beheerst kan worden, noch door goedgunstigheid, omdat al dat soort dingen horen bij zwakke wezens.

Als het ons er alleen om was te doen om de Goden vroom te kunnen vereren en van bijgeloof bevrijd te raken, dan zou dit volstaan. Want het verheven wezen der Goden zou door de mensen in alle vroomheid worden vereerd, eeuwig en volkomen zalig als het is (want wat verheven is, wordt terecht vereerd), en alle angst voor de macht en toorn der Goden zou verdwenen zijn (want het is duidelijk dat een gelukkig en onsterfelijk wezen niets van doen heeft met toorn en gunsten, en als die dingen weg zijn, hangt ons geen angst voor de hemelse machten meer boven het hoofd). Maar om deze mening te bevestigen, willen we graag meer weten over de gedaante van de Godheid, zijn manier van leven en zijn geestelijke activiteit.

(#46) Welnu, voor wat betreft zijn gedaante hebben we de aanwijzingen van de natuur en de inzichten van de filosofie. Want van nature hebben alle mensen ter wereld een mensvormig beeld van de Goden. Doen ze zich immers ooit in een andere gestalte voor aan een mens, hetzij overdag hetzij 's nachts? Maar om nu niet alles terug te voeren op de basisconcepten, ook de filosofie zegt ons deze zelfde dingen. (#47) Het wezen dat door zijn gelukzaligheid of onvergankelijkheid het hoogst verheven is, moet welhaast ook het allermooiste zijn. Maar welke ordening van ledematen, welke samenstelling van trekken, welke gedaante of welke gestalte kan mooier zijn dan die van een mens? Jullie, Lucilius, zijn op zichzelf nog consequent (mijn goede vriend Cotta zegt het ene moment dit, het andere moment dat). Wanneer jullie het grote kunststuk en bouwwerk van de Godheid schilderen, beschrijven jullie stevast hoe alles in de menselijke gedaante zowel nuttig als fraai is ingericht. (#48) Maar als de menselijke gedaante inderdaad uitsteekt boven de vorm van alle levende wezens, en als een God een levend wezen is, dan heeft hij natuurlijk die gedaante die de mooiste is van allemaal. En aangezien het zeker is dat de Goden volkomen gelukkig zijn, en niemand gelukkig kan zijn zonder deugd, en aangezien deugd niet kan bestaan zonder de rede, en de rede nergens in aanwezig is behalve in de menselijke gedaante, kan het niet anders of de Goden hebben een menselijke gestalte. (#49) Maar die gestalte is geen lichaam, maar iets lichaamachtigs, en bevat geen bloed, maar iets bloedachtigs.

Dit is door Epicurus dermate scherpzinnig bedacht en subtiel verwoord dat het niet voor Jan en alleman bevattelijk is. Toch zal ik in vertrouwen op jullie intelligentie mijn uiteenzetting tot het meest noodzakelijke beperken.

Epicurus ziet duistere en diep verborgen zaken niet alleen met het oog van de geest, maar weet er als het ware zijn vinger achter te krijgen. Hij leert ons dat de macht en het wezen van de Goden van dien aard zijn dat we ze niet met de zintuigen maar met de geest waarnemen, en niet als een soort vaste en afzonderlijke eenheden, zoals de objecten die hij vanwege hun soliditeit *steremnia** noemt. We kunnen daarentegen via analogie en inductie 'beelden' van hen onderkennen, aangezien er vanuit de ontelbare atomen een onafgebroken reeks vrijwel identieke beelden tot stand komt en naar de Goden stroomt.* Als we onze gedachten op die 'beelden' richten en concentreren, beleven we daaraan bijzonder veel genoeg, en vormen we ons een begrip van wat een gelukkig en eeuwig wezen is.

(#50) Dan is er de zeer belangrijke kwestie van de oneindigheid, die een uitgebreide en diepgaande beschouwing waard is. We moeten begrijpen dat de natuur zo in elkaar zit dat alles zijns gelijke en zijn tegendeel heeft. Dit noemt Epicurus *isonomia*, dat wil zeggen een gelijke verspreiding. Het resultaat hiervan is dit: als er zo ontzettend veel stervelingen zijn, is het aantal onsterfelijken niet minder, en als de destructieve krachten ontelbaar zijn, moeten de conserverende krachten eveneens oneindig zijn.

Jullie vragen ons zo vaak, Balbus, wat voor leven die Goden hebben en hoe ze hun tijd doorbrengen. **(#51)** Welnu, een God leidt natuurlijk het allergelukkigst, allermeeft van goede dingen voorziene leven dat men zich maar kan indenken. Hij doet namelijk helemaal niets, en is in geen enkele bezigheid verwickeld. Hij verricht ook helemaal geen moeilijke werken, maar scheidt welbehagen in zijn eigen wijsheid en deugd, en weet met absolute zekerheid dat hij altijd de grootste en eeuwigdurende genietingen zal ervaren. **(#52)** Deze God mogen we met recht als gelukkig aanduiden -- terwijl die van jullie het juist razend druk heeft!

Want als de wereld zelf God is, wat is er dan minder rustig dan zonder een moment pauze de hemel rond te draaien met ongelofelijke snelheid? Maar zonder rust geen gelukkigheid! Als er in de wereld een of andere God huist die hem leidt en bestuurt, die zorgt dat de banen van de sterren, de veranderingen van de seizoenen en de ordelijke opeenvolgingen van alle dingen goed verlopen, die land en zee overziet en daarbij de belangen van de mensen verdedigt en hun levens in stand houdt -- waarachtig, die God is dan in lastige bezigheden verwickeld en heeft veel werk!

(#53) Volgens ons echter bestaat gelukkig leven in innerlijke rust en het ontslagen zijn van alle plichten. Dezelfde filosoof die ons de andere dingen geleerd heeft, geeft ook op dit punt de verklaring. De wereld is van nature tot stand gekomen, en er was helemaal geen bouwactiviteit voor nodig. Datgene waarvan jullie beweren dat het niet zonder Goddelijke deskundigheid tot stand zou kunnen komen, is in feite zo gemakkelijk dat de natuur ontelbaar veel werelden tot stand brengt, in toekomst, heden en verleden. Maar jullie kunnen niet inzien hoe de natuur zonder een soort Geest iets tot stand brengt, en doen net als tragediedichters: wanneer jullie geen goed einde aan het verhaal kunnen maken, nemen jullie je toevlucht tot een Godheid.

(#54) Toch hadden jullie diens hulp volstrekt niet nodig gehad, als jullie hadden gekeken naar de ruimte met zijn onmetelijke en naar alle kanten onbegrensde omvang. Hoe ver en hoe lang we ook in onze geest daarin doorreizen, wanneer we ons daarop richten en ons inspannen: nooit komt er een uiterste grens in zicht waar we kunnen ophouden. Welnu, in deze onmetelijk brede, lange en diepe ruimte zweeft een oneindige, ontelbare hoeveelheid atomen. Daartussen bevindt zich ‘lege ruimte’, maar toch komen ze aan elkaar vast te zitten en vormen ze grotere eenheden doordat ze zich onderling verbinden. Hieruit ontstaan dan die vormen en gedaanten van dingen waarvoor jullie blaasbalgen en aambeelden erbij slepen, en ons dus een onvergankelijke meester op de hals schuiven voor wie we dag en nacht angst moeten hebben. Want wie zou geen angst hebben voor een God die alles voorziet, bedenkt en bemerkt, die denkt dat hem alles aangaat en zich overal mee bemoeit?

(#55) Op grond daarvan kwamen jullie ten eerste tot die theorie van Lotsnoodzakelijkheid die jullie *heimarmenè* noemen: dat alles wat gebeurt volgens jullie voortvloeit uit een eeuwige waarheid en aaneenschakeling van oorzaken. Maar wat moeten we een filosofie waard achten die net als de ouwe vrouwtjes (en wel de minder geschoolden!) denkt dat alles ‘door het lot’ gebeurt? Ten tweede is er jullie *mantikè*, wat we kunnen vertalen met Voorspelkunst. Daardoor zouden we in een groot bijgeloof gedompeld worden, wanneer we naar jullie wilden luisteren. Waarzeggers, vogelwichelaars, orakelverklaarders, zieners en droomuitleggers, die zouden we allemaal in ere moeten houden.

(#56) Epicurus heeft ons verlost van deze angsten en in vrijheid gesteld. Wij zijn niet bang voor degenen van wie we beseffen dat ze geen problemen voor zichzelf maken en evenmin aan anderen willen bezorgen. We koesteren slechts een vrome verering voor hun verheven en uitzonderlijke natuur.

- Ik geloof dat ik in mijn enthousiasme wat te lang van stof geworden ben. Maar het was moeilijk zo’n groot en prachtig onderwerp onmiddellijk weer te verlaten, hoewel ik eigenlijk niet zozeer spreker als toehoorder zou moeten zijn.’

BESTRIJDING VAN VELLEIUS DOOR COTTA (57-124) INLEIDING (57-65)

(#57) Toen zei Cotta, vriendelijk als altijd: ‘Nu Velleius, als jij niets had gezegd, had je van mij in elk geval niets te horen gekregen. Gewoonlijk kom ik er namelijk niet zo makkelijk op waarom iets waar is, als waarom iets onwaar is. Dat gebeurt me vaak, en zo ook daarnet weer toen ik naar jou luisterde. Vraag je me naar mijn opinie over het wezen der Goden, dan heb ik daarop misschien geen antwoord; maar vraag je me of ik denk dat de Goden zo zijn als jij hebt uiteengezet, dan zeg ik dat niets mij minder waar lijkt. Maar voordat ik nader inga op de punten uit je betoog, wil ik graag zeggen hoe ik over jou persoonlijk denk.

(#58) Ik heb, geloof ik, vaak gehoord hoe je vriend Lucius Crassus jou zonder meer de belangrijkste Romeinse Epicureeër noemde, en maar een paar Grieken uit die

school met jou wilde vergelijken. Maar omdat ik wel begreep dat hij buitengewoon op je gesteld was, meende ik dat hij dit wat bloemrijker uitdrukte vanwege die persoonlijke sympathie. Zelf voel ik enige schroom om iemand te prijzen waar hij zelf bij is, maar ik ben toch van mening dat je over een duister en lastig thema bijzonder helder hebt gesproken. Je woorden getuigden niet alleen van een rijkdom aan gedachten, maar waren ook stilistisch beter verzorgd dan in jullie school gebruikelijk is.

(#59) In Athene heb ik veelvuldig geluisterd naar de voordrachten van Zeno, door onze vriend Philo doorgaans betiteld als de ‘koorleider der Epicureeërs’. Philo had me dat overigens zelf aangeraden, vermoedelijk omdat ik gemakkelijker zou kunnen zien hoe terecht de bestrijding van de Epicureïsche leer is, als ik haar eenmaal van de leider van die school zelf had gehoord. Welnu, hij sprak niet zoals de meesten, maar, precies als jij: helder, serieus en in een verzorgde stijl. Maar wat me in zijn geval vaak trof, overkwam me ook daarnet toen ik naar jou luisterde: dat ik het zonde vond dat zo’n groot talent bij zulke (vergeef me dat ik het zeg) lichtzinnige, om niet te zeggen onzinnige denkbeelden is beland.

(#60) Niet dat ik zelf iets beters te melden heb. Zoals ik namelijk daarnet zei, kan ik bij alle onderwerpen, maar speciaal bij die van de natuurfilosofie, eerder zeggen wat onwaar is dan wat waar is. Vraag je me naar de ware natuur en hoedanigheid van de Godheid, dan verwijst ik naar het voorbeeld van Simonides. Toen deze dezelfde vraag kreeg van de tiran Hiëro, bedong hij een dag om erover na te denken. De dag daarop werd hem hetzelfde gevraagd, en vroeg hij om twee dagen. En zo ging dat verder, waarbij hij steeds het aantal dagen verdubbelde. Toen Hiëro verbaasd vroeg waarom hij dat deed, zei hij: ‘omdat hoe meer ik er over denk, het onderwerp me des te ingewikkelder lijkt.’ Nu staat Simonides niet alleen bekend als een zoetgevooid dichter, maar ook als anderszins geleerd en wijs. Ik kan me dus indenken dat hem een hoop scherpzinnige en subtiele argumenten voor de geest kwamen, maar dat hij niet kon uitmaken welke het meest waar was, en zo ging wanhopen aan het bereiken van de waarheid.

(#61) Maar als we dan kijken naar je leermeester Epicurus (met hem wil ik namelijk liever discussiëren dan met jou), welke uitspraak van hem geeft blijk, zo al niet van filosofisch niveau, dan toch van normaal gezond verstand?

De eerste vraag in een onderzoek naar het wezen der Goden is of ze al dan niet bestaan. *“Dat is moeilijk te ontkennen.”* Ja, als de vraag in een openbare vergadering zou worden gesteld, maar in een gesprek en gezelschap als dit is het heel gemakkelijk! Welnu, zelf ben ik hogepriester en vind ik dat de openbare erediensten en godsdienstige plechtigheden met het grootste respect gehandhaafd dienen te worden. Toch zou ik ook het liefste willen dat het eerste punt, het bestaan van de Goden, voor mij niet slechts een kwestie van persoonlijke overtuiging was, maar dat het ook op waarheid berustte. Helaas is er veel dat een mens op dit punt in verwarring brengt, zodat het soms lijkt of er helemaal geen Goden bestaan. **(#62)** Maar ik wil me tegenover jou soepel opstellen: dingen waarover jullie het eens zijn met de andere

filosofen, zal ik niet ter discussie stellen, zoals bijvoorbeeld dit: vrijwel iedereen, en zeker ook ikzelf, gaan ervan uit dat de Goden bestaan, en ik zal dat dus niet bestrijden. Maar de verklaring die je geeft is naar mijn mening toch onvoldoende.

Het feit dat mensen van alle volkeren en typen geloven aan Goden, was volgens jou voldoende reden om hun bestaan te erkennen. Maar dat is op zichzelf nogal gauw geconcludeerd en bovendien onwaar. Ten eerste, hoe zijn jou de opvattingen van alle mensen ter wereld bekend? Volgens mij zijn veel volkeren zo woest en barbaars dat ze geen flauw besef van Goden hebben. (#63) En hebben Diagoras, bijgenaamd de Goddeloze, en later Theodorus niet openlijk het bestaan van Goden bestreden? En dan was er Protagoras van Abdera, van wie je daarnet gewag maakte. Deze man, destijds de grootste sofist, had in het begin van zijn boek geschreven: 'Over de Goden kan ik niet zeggen hoe ze bestaan of niet bestaan.' Daarom werd hij op bevel van de Atheners uit de stad en het land verbannen, en werden zijn boeken in het openbaar verbrand. Ik neem aan dat de meeste mensen hierdoor niet meer zo gauw deze mening zullen uiten, want zelfs twijfel aan de Goden bleek zijn straf niet te kunnen ontlopen. Verder, wat moeten we zeggen van heiligschenners, criminelen en mensen die meined plegen?

*Als ooit een man als Lucius Tubulus,
of Lupus of Carbo of een andere bruoit**

zoals Lucilius zegt, aan Goden had geloofd, was hij dan zo meinedig of misdadig geweest?

(#64) Dat argument is dus niet zo'n overtuigend bewijs voor jullie stelling als het lijkt. Maar omdat de redeneertrant dezelfde is als die van andere filosofen, laat ik hem nu maar voor wat hij is, en kom ik liever bij jullie eigen theorieën.

GRONDBEGINSELEN VAN EPICURUS' THEOLOGIE (65-75)

Ik erken dus het bestaan van Goden. Maar vertel me dan eens: waar komen ze vandaan, waar bevinden ze zich, wat voor lichaam en ziel en leven hebben ze? Dat wil ik namelijk graag weten. Alles gooi je op onbepaalde macht der atomen; daarmee fantaseer en creëer je alle dingen die je, zoals dat heet, voor de voet komen.

Maar op de eerste plaats bestaan die atomen helemaal niet. Want er is niets* <dat ondeelbaar is. En atomen kunnen ook niet bewegen in de lege ruimte, want er is niets> waar geen materie is, maar alle ruimte is vol materie. Er kan dus geen lege ruimte bestaan en geen ondeelbare elementen. (#66) Deze uitspraken presenteer ik hier als 'orakels der natuurfilosofen'; ik weet niet of ze waar of onwaar zijn, maar ze zijn in elk geval waarschijnlijker dan die van jullie. Die wilde theorieën van Democritus of misschien zijn voorganger Leucippus, dat er gladde en ruwe deeltjes bestaan, ronde en hoekige, gekromde en als het ware met haakjes uitgeruste, en dat hieruit hemel en aarde zijn ontstaan, niet door toedoen van de natuur maar door een soort toevallige opeenhoping -- deze opvatting, Gaius Velleius, huldig jij nog altijd,

ondanks je leeftijd, en men zou je eerder kunnen schokken in je hele levenswijze dan in je vertrouwen op het gezag hiervan. Want je vond al dat je Epicureeër moest zijn voordat je met deze dingen in aanraking kwam. Dus moest je ofwel deze wilde theorieën aanvaarden, ofwel afstand doen van je eenmaal aangenomen filosofennaam. (#67) Want voor welke prijs zou je ophouden Epicureeër te zijn? "Voor geen prijs zou ik de principes van gelukkig leven en de waarheid verlaten," zou jij zeggen. Is dit dan de waarheid? (Op 'gelukkig leven' ga ik maar niet in: zelfs de Godheid heeft dat volgens jou alleen maar als hij zich werkelijk dood verveelt!). Maar waar schuilt die waarheid dan in? Zeker in een ontelbaar aantal werelden, waarvan op elk moment sommige ontstaan en andere vergaan? Of in ondeelbare stukjes materie, die al dit moois op de wereld vormen zonder tussenkomst van de natuur of de rede?

Maar nu pak ik teveel thema's aan, en vergeet ik mijn soepelheid tegenover jou. Laat ik dus erkennen dat alles uit atomen bestaat. Wat maakt het uit? We hebben het nu immers over het wezen der Goden.

(#68) Goed, stel dat de Goden uit atomen bestaan: dan zijn ze dus niet eeuwig. Wat namelijk uit atomen bestaat, is ooit ontstaan; als ze ontstaan zijn, waren er geen Goden voordat ze ontstonden; en als er een opkomst van de Goden is, moet er ook een ondergang zijn, zoals jij zoëven betoogde in verband met Plato's opvatting van de wereld. Waar blijft dan dat 'gelukzalige' en 'eeuwige', de twee woorden waarmee jullie het goddelijke typeren? Om dat toch tot stand te brengen, ga jij geweldig moeilijk doen. Want je drukte het zo uit: God heeft geen lichaam maar iets lichaamachtigs, en geen bloed maar iets bloedachtigs.

(#69) Dat doen jullie heel vaak: als jullie iets onwaarschijnlijk beweren en kritiek willen vermijden, komen jullie met iets aanzetten wat helemaal onmogelijk is. Je zou je dan eigenlijk beter gewonnen kunnen geven in het punt in kwestie dan zo schaamteloos voet bij stuk te houden. Een mooi voorbeeld hiervan is de volgende theorie van Epicurus. Hij begreep dat als de atomen door hun eigen gewicht omlaag zouden gaan, niets in onze macht zou zijn, omdat hun beweging noodzakelijk vast zou liggen. Om nu toch die noodzakelijkheid te vermijden (een punt dat Democritus overigens was ontgaan) beweerde hij dat een atoom weliswaar recht omlaag valt door gewicht en zwaarte, maar toch een klein beetje kan afwijken van zijn baan. (#70) Als hij zoiets zegt, is dat erger dan wanneer hij zijn verdediging niet vol kan houden.

Hetzelfde doet hij met de logici. Het is een algemeen aanvaard beginsel dat bij een disjunctieve propositie in de vorm 'x is hetzij A, hetzij B' één van beide waar is. Maar hij werd bang: in de uitspraak 'Epicurus zal morgen in leven zijn of niet in leven zijn' zou één van beide alternatieven noodzakelijk waar zijn. Daarom ontkende hij de logische noodzaak van heel dat 'x is hetzij A, hetzij B'! Dat is toch wel het stomste wat je kunt zeggen! Arcesilas bestookte Zeno altijd met kritiek; zelf beschouwde hij alle zintuiglijke waarnemingen als onwaar, terwijl Zeno sommige als onwaar beschouwde maar niet allemaal. Maar Epicurus was bang dat als één waarneming onwaar zou blijken, geen enkele waar zou zijn. Daarom zei hij dat alle waarnemingen

de waarheid weergeven. Niets van dit alles is bijzonder snugger, want om een lichte slag af te weren incasseerde hij een zware.

(#71) Hetzelfde doet hij dus bij de vraag naar het wezen der Goden. Het idee van een samenbinding van ondeelbare materiedeeltjes wil hij hier vermijden, om te voorkomen dat er ondergang en uiteenvallen uit volgt. Dus zegt hij dat de Goden geen lichaam hebben maar iets lichaamachtigs, en geen bloed maar iets bloedachtigs. Het is misschien al vreemd als twee waarzeggers elkaar in de ogen kunnen zien zonder in lachen uit te barsten, maar het is nog vreemder dat jullie je lachen kunnen houden wanneer je onder elkaar bent. "*Het is geen lichaam maar iets lichaamachtigs.*" Dat zou ik me nog kunnen voorstellen bij afbeeldingen in was of klei, maar wat bij een God iets lichaamachtigs of bloedachtigs is, gaat mijn begrip te boven. Ook jouw begrip, Velleius, alleen wil je dat niet toegeven.

(#72) Want jullie lepelen gewoon maar op wat Epicurus half slapend heeft gebazeld. Hij gaat er prat op, blijkens zijn geschriften, dat hij geen leermeester heeft gehad. Dat zou ik ook zonder die verklaring makkelijk van hem geloven, net als van een eigenaar van een slecht gebouw die er prat op gaat geen architect te hebben ingeschakeld. Bij Epicurus zie je geen spoor van de Academie of het Lyceum, zelfs geen spoor van schoolkennis. Hij had best naar de voordrachten van Xenocrates kunnen gaan (grote Goden, wat een man was dat!), en er zijn dan ook mensen die denken dat hij dat gedaan heeft. Maar zelf ontkent hij dat, en ik geloof hém meer dan wie ook! Van een zekere Pamphilus, een leerling van Plato, heeft hij naar eigen zeggen voordrachten gevolgd op Samos. Daar woonde hij namelijk in zijn jeugd samen met zijn vader en zijn broers. -- Zijn vader Neocles was er als kolonist gekomen, maar toen zijn akkertje hem onvoldoende opbracht is hij, als ik het wel heb, schoolmeester geworden. -- Maar deze Platonist krijgt er van Epicurus geweldig van langs; zo bang is hij dat de indruk zou ontstaan dat hij ooit iets van iemand heeft geleerd. In zijn houding tegenover Nausiphanes, de leerling van Democritus, zien we het heel duidelijk: hij ontkent niet dat hij diens voordrachten heeft gevolgd, maar hij overlaadt hem wel met alle denkbare schimp en smaad. En toch, als hij van hem die theorieën van Democritus niet had gehoord, wat had hij dan gehoord? Welk onderdeel van Epicurus' fysica stamt niet van Democritus? Hij heeft er namelijk wel wat dingen in veranderd, zoals die 'afwijking' van atomen, waarover ik daarnet sprak, maar voor het merendeel zijn het dezelfde ideeën: atomen, lege ruimte, beelden, oneindigheid van plaats, ontelbaarheid van werelden, hun opkomst en ondergang, zo ongeveer alles wat hoort tot de leer der natuur.

(#74) Welnu, dat 'lichaamachtige' en 'bloedachtige', wat versta je daaronder? Ik geef graag toe dat jij meer van die dingen afweet dan ik, en ik heb daar helemaal geen moeite mee. Maar als ze eenmaal onder woorden zijn gebracht, waarom zou Velleius ze dan wel begrijpen en Cotta niet? Goed, wat een lichaam is, en wat bloed is, dat begrijp ik, maar wat 'iets lichaamachtigs' en 'iets bloedachtigs' is, kan ik op geen enkele manier begrijpen. Jij houdt geen dingen voor me verborgen, zoals

Pythagoras dat deed bij mensen die hij niet kende, en je spreekt ook niet opzettelijk duistere taal, zoals Heraclitus, maar, onder ons gezegd, je begrijpt het zelf ook niet.

Ik zie in elk geval dat je dit verdedigt: dat de Goden een bepaalde uiterlijke verschijning hebben die niet welomlijnd en solide is, niet ergens ingedrukt of opgewerkt, maar puur, vluchtig en transparant. We zullen er dan ook hetzelfde over zeggen als over de Venus van Cos:* dat is geen lichaam maar iets wat lijkt op een lichaam; die rozige teint komt niet door bloed maar door een soort nabootsing van bloed; zo gaat het bij de God van Epicurus niet om werkelijkheid maar om schijn.

ANTROPOMORFISME (75-102)

Maar stel nu dat ik vast overtuigd ben van wat in feite niet eens te begrijpen is. Beschrijf me dan eens de contouren en vormen van die vaag geschetste Goden!

(#76) Op dit punt ontbreekt het jullie niet aan argumenten voor de stelling dat de Goden een menselijke gestalte hebben. Ten eerste omdat de geest van de mens zo is ingericht en gevormd, dat wanneer hij denkt aan een God, hem een menselijke gestalte voor de geest komt. Ten tweede omdat de goddelijke natuur alle dingen overtreft, en dus ook de allermooiste gestalte moet hebben; en er is geen mooiere dan die van de mens. Als derde argument voeren jullie aan dat het de enige gestalte is waarin het verstand kan zetelen.

(#77) Bekijk deze argumenten nu eens één voor één. Ik geloof namelijk dat jullie op eigen gezag iets volstrekt onwaarschijns tot waarheid uitroepen. Iedereen die zich ooit met deze dingen heeft bezig gehouden, heeft toch wel gezien dat die menselijke gedaanten eigenlijk niet aan de Goden toebehoorden? Ze zijn aan hen toegeschreven, ófwel door bewust beleid van wijzen, die zo des te gemakkelijker de harten van de gewone mensen konden afhouden van slechte leefgewoonten en richten op de verering van Goden, ófwel als gevolg van bijgeloof, waardoor beelden werden opgeroepen die bij hun vereerders de indruk wekten dat ze in contact kwamen met de Goden zelf. Dit alles werd nog versterkt door dichters, schilders en beeldhouwers; het was namelijk niet eenvoudig om actieve, handelende Goden in enige andere vorm uit te beelden. Daar kwam misschien nog dat idee bij dat een mens niets mooier vindt dan een mens.

Maar zie jij dan niet, grote natuurfilosoof, hoe goed de natuur zichzelf presenteert en als het ware verkoopt? Denk je dat er enig schepsel bestaat, te land of ter zee, dat niet het meeste behagen scheidt in een schepsel van zijn eigen soort? Anders zou een stier toch ook willen paren met een merrie, en een paard met een koe! Of denk je dat een adelaar, een leeuw of een dolfijn aan enige gedaante de voorkeur geeft boven die van zichzelf? Als de natuur op dezelfde manier aan de mens heeft geleerd om niets mooier te vinden dan de mens, is het dan verwonderlijk dat dit een reden is waarom wij denken dat de Goden op mensen lijken? **(#78)** Als dieren verstand hadden, wat denk je dat ze dan zouden doen? Zouden ze niet ook aan hun eigen soort het grootste belang toekennen?

Persoonlijk -- ik zeg nu maar gewoon wat ik denk -- heb ik beslist geen lage dunk van mezelf, maar ik zou toch niet durven beweren dat ik mooier ben dan die stier waarop Europa reed. (We hebben het hier nu niet over de mentale en verbale vermogens van de mens maar over zijn uiterlijk en gestalte.) Als we fantaseren over mengvormen, zou jij dan niet willen lijken op de zeegod Triton, die zich voortbeweegt op waterdieren die aan zijn verder menselijke lijf vastzitten? Maar nu begeef ik me op glad ijs, want de natuur is zo sterk dat een mens alleen maar op een mens wil lijken, en een mier alleen maar op een mier.

(#79) Het is trouwens de vraag op welke mens we willen lijken. Het gebeurt toch maar zelden dat we iemand zien die echt mooi is? Van alle jongens die ik in Athene zag, waren dat er hooguit een paar -- ja, ik begrijp jouw lachje wel, maar toch is het een feit! En bovendien, we hebben wel de toestemming van de filosofen van vroeger wanneer we jongens leuk vinden, maar ook hun gebreken vinden we vaak aardig. Alcaeus *houdt van de vlek op de arm van zijn vriendje*;^{*} een vlek is eigenlijk een schoonheidsfoutje, maar in zijn ogen was het een sieraad. Quintus Catulus, de vader van mijn collega en vriend,^{*} voelde grote genegenheid voor jouw stadgenoot Roscius, op wie hij de volgende regels schreef:

'k stond even stil en groette blij de ochtendzon.

Ineens komt links van mij Roscius tevoorschijn.

Hemelbewoners, vergeef me wat ik nu beweer:

de sterveling leek echt mooier dan de God.

Voor Catulus was hij 'mooier dan de God'; maar in feite stonden zijn ogen volkomen scheef (dat doen ze vandaag de dag nog). Maar ach, wat maakt dat uit als hij het apart en charmant vond?

(#80) Ik kom terug op de Goden. Kunnen we ons voorstellen dat sommigen, ik wil niet zeggen scheel zijn, maar dan toch loensen? En dat anderen vlekken hebben? En weer anderen een platte neus, flaporen, een breed voorhoofd of een dikke kop, zoals bij ons mensen voorkomt? Of is bij hen alles perfect? Nemen we even aan dat dit zo is; zien ze er dan allemaal eender uit? Want anders is de één natuurlijk mooier dan de ander, en bestaat er dus een God die niet de mooiste is. Maar als ze er allemaal eender uit zien, dan moet de Academie hierboven wel erg populair zijn. Als er namelijk geen verschil is tussen de ene God en de andere, kunnen de Goden ook niets weten en niets begrijpen!

(#81) En wat als het helemaal niet waar is, Velleius, dat ons alleen de menselijke gestalte voor de geest komt als we denken aan de Godheid? Blijf je dan toch die absurde ideeën verdedigen? Wij Romeinen stellen ons de Goden misschien inderdaad zo voor als jij zegt. Van jongs af aan kennen we Juppiter, Juno, Minerva, Neptunus, Vulcanus, Apollo en de andere Goden in die vorm die schilders en beeldhouwers hun hebben gegeven, en behalve in die vorm ook in een bepaalde uitrusting, leeftijd en kleding. Maar dat geldt niet voor de Egyptenaren en Syriërs en vrijwel alle barbaarse volkeren. Bij hen zie je namelijk een sterker ontzag voor

bepaalde dieren dan bij ons voor de meest gewijde tempels en godenbeelden. (#82) Want we zien dat door Romeinen tal van heiligdommen geplunderd worden en godenbeelden uit de meest gewijde plaatsen worden weggehaald, maar niemand heeft ooit ook maar horen zeggen dat door een Egyptenaar een krokodil, een ibis of een kat is ontheiligd. Wat kun je daaruit opmaken? Dat die heilige Egyptische apis-stier in de ogen van de Egyptenaren een Godheid is, of niet soms? Net zoals in jouw ogen Juno de Redster dat is, die in je geboorteplaats wordt vereerd. Toch zie je haar nooit (zelfs niet in je dromen!) zonder geitevel, lans, schildje en krulschoentjes. Maar de Archivische of Romeinse Juno zie je daar niet mee. Dus heeft Juno een bepaalde vorm bij de Archiven, een andere bij de inwoners van Lanuvium en weer een andere bij de Romeinen. En zo heeft onze Capitolijnse Juppiter ook een andere vorm dan de Afrikaanse Juppiter Hammon.

(#83) Schaam je je dan niet om als natuurfilosoof, dus als speurder en jager der natuur, een criterium voor de waarheid te zoeken bij mensen wier denken wordt bepaald door conventies? Want volgens dat principe zou je moeten zeggen dat Juppiter altijd een baard draagt en Apollo juist nooit, dat Minerva grijsblauwe ogen heeft en Neptunus donkerblauwe. En we zijn vol lof over het beeld van Vulcanus in Athene van de hand van Alcamenes; toch is er in de staande en geklede figuur een lichte, zij het niet ontsierende kreupelheid waarneembaar; er zou dus een kreupele God zijn, omdat de traditie zo luidt ten aanzien van Vulcanus.

Een andere vraag. Moeten we aannemen dat de Goden de namen dragen waarmee ze door ons worden aangeduid? (#84) Maar om te beginnen: zoveel mensentalen, zoveel Godennamen. Jij bent overal waar je komt Velleius, maar Vulcanus is niet dezelfde in Italië en in Afrika en in Spanje. Verder is het aantal namen beperkt, zelfs in onze priesterboeken, maar is het aantal Goden ontelbaar. Of hebben die anderen geen naam? Dat moeten jullie eigenlijk wel zo zeggen. Als de Goden er namelijk eender uit zien, wat is dan de zin van verschillende namen? Wat zou het mooi zijn, Velleius, als je gewoon je onwetendheid toegaf, in plaats van dat gebabbel waar je toch misselijk van wordt, en ziek van jezelf! Geloof je nu echt dat een God op mij lijkt of op jou? Natuurlijk niet.

"Wat dan?", zul je zeggen, "moet ik de zon voor een God houden, of de maan of het firmament? Zo ja, dan moet die ook gelukkig zijn, maar door welke genietingen? En wijs, maar wat kan zo'n brok materie voor wijsheid hebben?" Dat zijn de argumenten uit jullie school!

(#85) Als de Goden er dus niet uit zien als mensen, zoals ik heb aangetoond, en evenmin als hemellichamen, zoals jij zo zeker weet, waarom ontken je hun bestaan dan niet? Omdat je dat niet durft! Dat is ook heel verstandig, zij het dat je op dit punt niet bang bent voor de mensen maar voor de Goden zelf. Persoonlijk ken ik Epicureeërs die zelfs het kleinste afbeeldinkje aanbidden. Toch besef ik dat Epicurus volgens veel mensen de Goden in naam wel laat bestaan, om de Atheners niet voor het hoofd te stoten, maar ze in feite ontkent. Zo zegt hij in die verzameling korte spreuken, die jullie de *Kyriai Doxai* noemen (ik meen in de eerste spreuk): "Wat

gelukkig en onsterfelijk is, dat kent geen problemen en bezorgt ze ook niet aan enig ander."* In deze spreuk blijkt Epicurus' onvermogen om zich helder uit te drukken, maar er zijn ook mensen die geloven dat hij haar met opzet zo heeft geformuleerd. Daarmee doen ze onrecht aan een man wie alle sluwheid vreemd is. (#86) Hier is het gewoon niet duidelijk of hij beweert dat er iets gelukzaligs en onsterfelijks bestaat, dan wel dat als er zoiets bestaat, het van dien aard is. Hier is zijn uitspraak dus dubbelzinnig, maar ze zien niet dat hij en Metrodorus op tal van andere plaatsen even eenduidige uitspraken doen als jij daarstraks. Hij gelooft wel degelijk aan het bestaan van Goden. Ik heb zelfs nog nooit iemand gezien met meer angst voor de dingen waarvan hij zegt dat we ze niet hoeven vrezen, namelijk de dood en de Goden. Gewone mensen maken zich er niet bijzonder druk om, maar hij roept dat alle mensenhoofden vervuld zijn van angst daarvoor. Duizenden mensen plegen roof, hoewel daarop de doodstraf staat, anderen plunderen elke tempel die ze kunnen. Daar speelt zeker angst voor de dood of voor de godsdienst mee!

(#87) Maar toch, Epicurus (nu richt ik me tot hem persoonlijk), als je het bestaan van de Goden niet durft te ontkennen, wat let je dan om de zon of de wereld of een soort onvergankelijke Geest onder de Goden te scharen? "*Nog nooit,*" antwoordt hij, "*heb ik een ziel met verstand en denkvermogen gezien in enige andere gestalte dan die van een mens.*" Ja, maar heb je dan ooit zoiets gezien als de zon, de maan of de vijf planeten? De zon beschrijft zijn jaarlijkse baan en blijft daarbij tussen de twee keerkringen; door zijn stralen beschenen voltooit de maan diezelfde omloop in een maand; de vijf planeten hebben dezelfde baan, sommige dicht bij de aarde, andere verder er vandaan, en vanaf de start leggen ze dezelfde afstand af in verschillende tijden. (#88) Maar heb je dat ook echt gezien, Epicurus? Nee. Dus moeten we zeggen dat zon, maan en sterren niet bestaan, omdat 'alleen wat we kunnen aanraken of zien bestaat.' En heb je God zelf eigenlijk wel gezien? Waarom geloof je dan aan zijn bestaan? Weg dus met alle vooruitgang in geschiedenis en wetenschap! Precies zo geloven mensen die midden in het land wonen niet dat er een zee bestaat. Wat is dat toch voor bekrompenheid? Als je in Seriphus was geboren en nooit van dat eiland was af geweest, had je alleen maar een hoop haasjes en vosjes gezien; je zou dus niet geloven dat er leeuwen en panters bestaan, als ze je zouden vertellen hoe die eruit zien; en als iemand over een olifant begon, zou je zelfs denken dat er de spot met je gedreven werd.

(#89) Wat jou betreft, Velleius, in afwijking van jullie gewoonte heb jij je gedachte samengevat in een logische argumentatie (daar hebben jullie aanhangers normaal geen kaas van gegeten). Je stelde dat de Goden gelukkig moeten zijn. Dat gaven we toe. Vervolgens dat niemand gelukkig kan zijn zonder deugden. Ook op dat punt gaven we je gelijk, graag zelfs. Daarna dat deugden niet kunnen bestaan zonder de rede. Ook daarover kunnen we het niet oneens zijn. Maar dan voeg je eraan toe dat rede alleen maar kan bestaan in een menselijke gestalte. Wie zal je hierin gelijk geven, denk je? Als het namelijk waar was, had je die tussenstappen niet nodig gehad, en had je het op eigen gezag al kunnen stellen. Maar hoe zit het met die

tussenstappen? Ik zie dat je van gelukzalige Goden de stap maakte naar deugden en van deugden naar de rede. Maar hoe kom je nu van de rede naar de menselijke gestalte? Dat is werkelijk een reuzensprong, geen stap!

(#90) Ik zie verder niet in waarom Epicurus liever wilde beweren dat de Goden lijken op de mensen dan de mensen op de Goden. Je vraagt misschien wat dat uitmaakt, want als A op B lijkt, lijkt B op A. Dat zie ik wel, maar ik bedoel dit: de Goden hebben hun vorm en gestalte niet van de mensen. De Goden hebben immers altijd bestaan en zijn ook nooit geboren, willen ze tenminste eeuwig zijn. Mensen daarentegen zijn wel geboren. De menselijke gestalte bestond dus al vóór de mens: het was de gestalte van de onsterfelijke Goden. We moeten dus niet hun gestalte menselijk noemen, maar de onze goddelijk.

Maar goed, noem het maar zoals je wilt. Ik wil alleen het volgende van je weten. Wat was dat voor geweldig toeval -- want de rede heeft volgens jullie geen rol gespeeld in het ontstaan der dingen -- wat was dat dus voor geweldige samenloop van omstandigheden, (#91) vanwaar die gelukkige samenkomst van atomen, dat er plotseling mensen met goddelijke gedaante werden geboren? Goddelijk zaad is vanaf de hemel op de aarde gestort en daardoor ontstond het mensdom, naar de gelijkenis van zijn verwekkers, moeten we dat misschien geloven? Zeiden jullie dat maar! Ik zou niet ongenegen zijn mijn verwantschap met de Goden te erkennen. Maar jullie zeggen niets van dien aard, nee, het berust louter op toeval dat we op de Goden lijken.

Moet ik nu nog argumenten zoeken om dit te bestrijden? Kon ik maar net zo makkelijk de waarheid vinden als onwaarheid weerleggen. Laten we eens kijken. Je hebt een zeer precieze en uitgebreide opsomming gegeven van opvattingen over het wezen der Goden bij de filosofen, te beginnen met Thales van Milete. Ik bewonder zoveel kennis bij een Romein, dat wil ik niet verzwijgen. (#92) Maar jij vond dus iedereen krankzinnig die besloot dat een Godheid zonder handen en voeten kan bestaan? Als je kijkt naar het nut van ledematen voor een mens en naar het gebruik dat hij ervan maakt, kom je zelfs dan nog niet tot de overtuiging dat de Goden menselijke ledematen niet nodig hebben? Waarvoor zijn voeten nodig als je niet loopt? Of handen als er niets te pakken is? Of de rest van de lijst van alle lichaamsdelen? Niets daarvan is nutteloos, niets zonder reden, niets overbodig: het is door de natuur zo goed uitgekiend dat namaak onmogelijk is. God zou dus een tong hebben, maar niet spreken? En tanden, verhemelte en keel zonder enige functie? En wat omwille van de voortplanting door de natuur aan het lichaam is gevormd, zou bij een God nergens toe dienen? En dat zou behalve voor externe lichaamsdelen ook gelden voor interne, voor hart, longen, lever en andere organen? Maar als die geen functie meer hebben, wat is er dan nog mooi aan? Want jullie zeggen tenminste dat een God ze heeft vanwege de schoonheid.

(#93) Uitgaand van dit soort fantasterijen hebben Epicurus, Metrodorus en Hermarchus hun stem verheven tegen Pythagoras, Plato en Empedocles, en heeft zelfs het hoertje Leontium* een boek tegen Theophrastus durven schrijven. Dat deed zij

weliswaar in goed verzorgd Attisch, maar toch: zo ver ging men in de tuin van Epicurus!

Tegen kritiek kunnen jullie slecht. Zeno* stapte zelfs nogal eens naar de rechter, en dan zwijg ik nog maar van Albucius. Voor wat betreft Phaedrus: hij was een bijzonder wellevende en beschaafde oude heer, maar hij raakte prompt uit zijn humeur zodra ik met wat zwaardere kritiek kwam. Toch heeft Epicurus op een buitengewoon krenkende manier Aristoteles aangevallen en de Socraticus Phaedo onbehoorlijk de huid volgescholden; complete boeken heeft hij geschreven tegen Timocrates (de broer van zijn vriend Metrodorus) waarin hij hem in de grond stampt vanwege een afwijkende mening over een of ander filosofisch probleem; ondank was het loon van zijn grote voorbeeld Democritus, en zijn leermeester Nausiphanes, van wie hij toch het een en ander heeft opgestoken, kwam er ook bekaaid vanaf. Zeno vuurde zijn beledigingen niet alleen af op zijn tijdgenoten, Apollodorus, Sillis en de anderen, maar zelfs op Socrates, de vader van de filosofie, die hij met een Latijns woord aanduidde als de 'nar' van Attica; Chrysippus noemde hij onveranderlijk Chrysippa. (#94) En jij zelf, toen jij daarstraks die hele namenlijst van filosofen langsging (alsof het senatoren waren!), duidde je die voortreffelijke denkers aan als respectievelijk idioot, krankzinnig en dement. Maar als geen van hen de waarheid over het wezen der Goden heeft ontdekt, moeten we vrezen dat er helemaal geen wezen der Goden is.

Want wat jullie school daarover te berde brengt is één en al verzinsels, nog te flauw voor oude vrouwtjes 's avonds bij hun handwerk. Jullie beseffen namelijk niet wat jullie je allemaal op de hals halen wanneer we inderdaad zouden erkennen dat mensen en Goden dezelfde gestalte hebben. Voor een God dient zich dan de noodzaak aan om net als een mens zijn lichaam te oefenen en te verzorgen: lopen, rennen, aanliggen, buigen, zitten, dingen vastpakken, en tenslotte zelfs praten en redes houden; (#95) (wat er volgt uit jullie theorie dat er mannelijke en vrouwelijke Goden zijn, lijkt me duidelijk genoeg.)

Wat mij betreft, ik blijf me erover verbazen hoe jullie leider bij die ideeën is uitgekomen. Jullie roepen onophoudelijk dat we eraan moeten vasthouden dat een God gelukkig en onsterfelijk is. Maar waarom zou hij niet gelukkig kunnen zijn zonder twee benen? En waarom zou die 'gelukzaligte' of dat 'gelukzaligschap' (beide klinkt erg stroef, maar termen worden pas soepel in het gebruik), of wat het ook precies is -- waarom zou dat niet ten deel kunnen vallen aan de zon of deze wereld, of aan een soort eeuwige Geest los van de gestalte en de ledematen van een lichaam? Daar zeg je niets op, behalve: "*ik heb nog nooit een gelukkige zon of wereld gezien.*" Maar heb je dan ooit een andere wereld dan de onze gezien? Nee, natuurlijk. Waarom durf je dan wel te beweren dat er vele werelden zijn, en niet eens honderdduizend, maar 'ontelbare'? "*Dat leert ons verstand.*" Leert dat verstand dan niet dat als we op zoek zijn naar het meest voortreffelijke wezen, en dan nog wel een gelukkig en eeuwig wezen (wat alleen een God kan zijn), dat dit wezen ons mensen dan evenzeer overtreft in zijn onsterfelijkheid als in de voortreffelijkheid van zijn geest, en evenzeer

in die van zijn geest als in die van zijn lichaam? Hoe kunnen we dan in allerlei dingen voor hem onderdoen maar toch dezelfde gestalte hebben? De deugden van de mens zouden nog eerder in de buurt komen van het goddelijke dan zijn gestalte!

(#97) Om hetzelfde punt nog eens te benadrukken: kun je iets kinderachtigers bedenken dan te zeggen dat de diersoorten die in de Rode Zee of in India leven, niet bestaan? Zelfs de meest weetgierige mensen zijn niet in staat om informatie in te winnen over alle dieren die er zijn, ter land en ter zee, in moerassen en in rivieren. Maar moeten we hun bestaan dan domweg ontkennen omdat we ze nog ‘nooit gezien hebben’?

En dan die gelijkenis, waar jullie zo dol op zijn. Die doet nu echt niets ter zake! Lijkt een hond soms niet op een wolf? Of, zoals Ennius zegt:
*Wat lijkt de aap, dat lelijk beest, toch vreselijk op ons!**

terwijl zijn karakter toch heel anders is. Geen dier is intelligenter dan de olifant, maar wiens gestalte is zo monsterlijk? Nu heb ik het nog maar over dieren, maar kijk eens naar de mensen. Zijn er bij hen ook niet gelijkende gestalten met karakters die niet overeenkomen, en overeenkomende karakters met gestalten die ongelijk zijn?

Als we eenmaal dit soort argumenten gaan hanteren, Velleius, moet je eens zien waar dat op uitdraait. Jij stelde dat rede alleen maar in een menselijke gestalte kan bestaan. Een ander zou kunnen stellen dat zij alleen maar in een aards wezen kan bestaan, in een wezen dat ontstaat en groeit, dat leert, dat een combinatie is van een ziel en een vergankelijk, zwak lichaam, kortom, alleen maar in een sterflijke mens. Als je tegen al deze veronderstellingen protest aantekent, waarom maak je je dan alleen druk om die uiterlijke vorm? Rede en geest komen bij de mens alleen voor in combinatie met al die dingen die ik opnoemde, zoals je wel zag; maar jij schraapt die dingen en beweert dat je desondanks de God nog herkent, zolang zijn contouren maar overblijven. Dat is geen weloverwogen oordeel, maar zo’n beetje op goed geluk wat zeggen.

(#99) Of zie je domweg niet dat alles wat overbodig is of geen functie heeft in de weg zit, niet alleen bij de mens maar zelfs bij bomen? Wat zou het lastig zijn om een vinger meer te hebben! Hoezo? Omdat die vijf die we hebben geen andere vergen, noch om esthetische redenen noch om praktische. Maar die God van jou heeft niet slechts een vinger teveel, maar een hoofd, een hals en een nek; flanken, buik, rug en knieën; handen en voeten en heupen en benen. Als het is om onsterfelijk te zijn: zijn die ledematen dan van levensbelang? Is zelfs het gezicht dat? Nee, eerder zijn dat hersenen, hart, longen en lever, want daar schuilt het leven in. Hoe iemand er van buiten uit ziet, heeft niets te maken met zijn vitaliteit.

(#100) Jij had geen goed woord over voor mensen die onder de indruk raakten van al die grootse en prachtige werken. Door het zien van de wereld als geheel, en van zijn delen hemel, aarde en zee, alsook van zon, maan en sterren waarmee ze zijn getooid, en door het inzicht in de voortgang, verandering en aaneenschakeling der seizoenen, begonnen zij te denken dat er een bepaald voortreffelijk en uitzonderlijk

wezen bestaat, dat dit alles tot stand brengt, beweegt, leidt en bestuurt. Met dat idee zitten ze er misschien wel naast, maar ik zie wel waar ze heen willen. Maar wat kun jij voor groot en fraai werk aanvoeren dat door een goddelijke geest geschapen schijnt, waardoor je kunt gaan denken dat er Goden bestaan? "*Wij hebben in onze geest,*" zeg je dan, "*een soort ingeboren voorstelling van God.*" Ja, maar ook van Juppiter met een baard en Minerva met een helm; zijn ze dus ook echt zo, geloof je dat?

(#101) Dan zijn de denkbeelden van de gewone mensen toch een stuk beter. Die schrijven aan God niet alleen de ledematen van een mens toe, maar ook het gebruik ervan. Ze rusten hem uit met pijl en boog, lans, schild, drietand en bliksem, en ook al zien ze misschien niet wat de Goden doen, ze kunnen zich geen God voorstellen die niets doet.

Of neem de Egyptenaren, om wie wij altijd zo moeten lachen. Geen enkel dier hebben ze gewijd dat voor hen niet een bepaald nut had. De Ibis bijvoorbeeld rekt met grote aantallen slangen af. Het is een rijzige vogel met stijve poten en een hoornige, lange snavel. Hij beschermt Egypte tegen het onheil van de gevleugelde slangen, die door de zuidwestenwind uit de Libysche woestijn worden aangevoerd. Hij doodt ze namelijk en eet ze op. Zo kunnen ze bij leven geen kwaad doen door hun beten, en als ze eenmaal dood zijn niet door hun stank. Ik zou ook iets over het nut van de faraorat, de krokodil en de kat kunnen zeggen, maar ik wil het niet te lang maken. Laat ik het dus zo samenvatten: de barbaren hebben in elk geval dieren vergoddelijkt vanwege een ondervonden weldaad, maar van jullie Goden is niet alleen geen enkele weldaad aanwijsbaar, maar überhaupt geen daad.

(#102) "*Hij heeft helemaal niets aan zijn hoofd,*" zeg jij. Werkelijk, Epicurus denkt net als verweerde kinderen: niets is zo fijn als luieren! Maar zelfs als die kinderen luieren, vermaken ze zich nog met een of ander spelletje. God daarentegen zou zo totaal vakantie vieren met lui nietsdoen dat we zouden moeten vrezen voor zijn gelukzaligheid als hij ook maar even bewoog? Door zulke taal wordt de Godheid beweging en goddelijk handelen ontzegd, en raken bovendien de mensen sloom; want zelfs een God zou dus bij activiteiten niet meer gelukkig zijn.

ANDERE BEZWAREN (103-124)

(#103) Maar goed, stel dat God inderdaad evenbeeld en gelijkenis van de mens is: waar is dan zijn verblijfplaats, waar zijn behuizing, waar bevindt hij zich en wat doet hij in zijn leven? En door welke dingen is hij inderdaad gelukkig? Immers, wil iemand gelukkig zijn, dan moet hij ook echt van goede dingen gebruik maken en genieten. En wat het eerste betreft, zelfs in de levenloze natuur heeft alles zijn eigen plaats. Aarde neemt de onderste plaats in, daarover stroomt water; aan lucht is de zone daarboven toegekend, en de hoogste is voor de vuren van de aether. Van de dieren leven sommige op het land, andere in het water, en de zogeheten amfibieën in beide.

Er zijn zelfs dieren waarvan men gelooft dat ze in het vuur ontstaan, en die men vaak in gloeiende ovens ziet fladderen.

(#104) Ik vraag je dus, ten eerste, waar jullie God woont; ten tweede door welke oorzaak hij van zijn plaats komt, zo dat ooit gebeurt; ten derde, aangezien het eigen is aan levende wezens om naar iets te streven dat bij hun wezen past, waar de God naar verlangt; ten vierde waarop hij zijn aandacht en verstand richt; en ten slotte hoe hij gelukkig en eeuwig kan zijn. Welk van deze dingen je ook maar aanroert, het blijkt een rotte plek. Met een slecht gefundeerde redenering kom je nu eenmaal vast te zitten.

(#105) Jij zei het namelijk zo: de gestalte van een God wordt waargenomen in het denken en niet met de zintuigen; zij vormt geen vaste en afzonderlijke eenheid, maar wordt gezien via analogie en inductie; vanuit de oneindige materie is er een continue stroom van soortgelijke beelden; onze geest concentreert zich daarop en denkt zodoende dat dit wezen gelukkig en onvergankelijk is.*

Maar bij alle Goden (we hebben het juist over ze!), wat betekent dat nu precies? Als zij namelijk alleen in onze gedachten bestaan en geen vastheid of scherpe contouren bezitten, wat is dan het verschil tussen denken over een centaur en over een God? Zulke mentale indrukken heten bij de rest van de filosofen 'gefantaseer', maar volgens jullie zijn het 'beelden die zich aandienen bij de geest en binnengaan.'

(#106) Dus als ik bijvoorbeeld op het Capitool als het ware Titus Gracchus zie oreren en de stembus tevoorschijn zie halen om Marcus Octavius* te laten afzetten, dan noem ik dat gefantaseer, maar zeg jij dat er beelden van Gracchus en Octavius zijn achtergebleven die zich meteen aan mijn geest voordoen zodra ik op het Capitool ben aangekomen. En hetzelfde zou met de Godheid gebeuren: de voortdurende herhaling van zijn afbeelding zou een effect hebben op onze geest, waardoor we begrijpen dat Goden gelukkig en eeuwig zijn.

(#107) Goed, stel dat inderdaad beelden impulsen geven aan onze geest. Dan dringt zich hoogstens een bepaalde voorstelling op. Maar dat is toch geen reden om aan te nemen dat die gelukkig is of eeuwig?

Wat zijn die 'beelden' van jullie eigenlijk? Waar komen ze vandaan? Die wilde theorieën komen natuurlijk van Democritus. Maar hij heeft van veel kanten kritiek gekregen, en ook jullie komen ermee vast te zitten. Heel die zaak staat wankel en gaat mank. Want het is toch volstrekt niet aannemelijk dat zich aan mij beelden van iedereen voordoen, van Homerus, Archilochus en Romulus, van Numa, Pythagoras en Plato, en al helemaal niet in hun originele gedaante! Hoe komen die beelden dan tot stand? Van wie stammen ze? De dichter Orpheus heeft volgens Aristoteles nooit bestaan -- het Orfische gedicht wordt door de Pythagoreeërs toegeschreven aan een zekere Cercops -- maar toch komt Orpheus, of zoals jullie willen, een beeld van hem, mij vaak voor de geest. **(#108)** Bovendien, van één en dezelfde persoon komen jou heel andere beelden voor de geest dan mij. En we zien beelden van dingen die nooit hebben bestaan en niet eens kunnen bestaan, zoals van Scylla en de Chimaera. En beelden van mensen, plaatsen en steden die we nog nooit hebben gezien. En zodra ik

er zin in heb, is het beeld onmiddellijk paraat! En ze komen zelfs ongevraagd wanneer je slaapt!

Velleius, het is allemaal flauwekul. Niet alleen onze ogen worden door jullie bestookt met die beelden, maar ook onze geest. Ongestraft babbelen jullie er maar een eind op los. (#109) En dat gaat maar door! *"Er is een constante stroom van afbeeldingen, en door inductie lijkt het of er uit vele één ontstaat."* Ik zou me schamen te zeggen dat ik het niet begreep, tenminste, als jullie die dit verdedigen het zelf zouden begrijpen. Hoe kun je hard maken dat die stroom van beelden onafgebroken is, en als hij onafgebroken is, hoe ze eeuwig kunnen zijn? *"Er is een ontelbare hoeveelheid atomen voorhanden,"* zul je zeggen. Zijn alle dingen soms om diezelfde reden onvergankelijk?

Dan neem je je toevlucht tot die 'gelijkspreiding' (met je welnemen zou ik *isonomia* aldus willen weergeven). Aangezien er sterfelijkheid bestaat, zo zeg je, moet er ook onsterfelijkheid bestaan. Maar redeneer eens in deze trant door: aangezien er mensen sterfelijk zijn moeten er ook onsterfelijke mensen zijn; aangezien er mensen op het land worden geboren, worden er ook in zee geboren!

"Omdat er destructieve krachten zijn, zijn er ook conserverende krachten." Mij best, maar dan conserveren ze wel dingen die bestaan, en dat zie ik nog niet van die Goden van jullie!

(#110) Hoe ontstaan al die afbeeldingen van dingen uit de atomen? Zelfs als de atomen zouden bestaan (wat niet zo is), dan konden ze door onderlinge botsingen elkaar misschien duwen en voortjagen, maar kon er toch geen vorm uit resulteren, of gestalte of kleur of leven. Op geen enkele wijze volgt dus uit jullie betoog een onsterfelijke God.

Laten we nu eens zien hoe het staat met dat gelukzalige. Zonder deugd kan het er niet zijn, dat is duidelijk. Deugd is echter onverbreekelijk verbonden met activiteit. Die God van jullie is helemaal niet actief, dus ook zonder deugd dus ook helemaal niet gelukzalig. (#111) Waar bestaat zijn leven dan uit? *"Uit een voortdurend voorhanden zijn van goede dingen zonder onderbreking door kwade dingen."* Wat voor goede dingen dan wel? Zeker lichamelijke genietingen! Jullie kennen immers geen geestelijke genietingen die niet beginnen en eindigen bij het lichaam.

Ik geloof, Velleius, dat jij anders bent dan de rest van de Epicureeërs. Die schamen zich over een bepaalde uitspraak van Epicurus, waarin hij verklaart dat hij zich zelfs geen begrip kan vormen van iets goeds los van zinnelijke en platvloerse genietingen, die hij trouwens zonder blikken of blozen bij de naam noemt. (#112) Vertel jij me dus eens: wat voor eten en drinken, wat voor klank- en kleurschakeringen, wat voor prikkels voor de tast- en geurzin geef je aan de Goden om ze te laten zwemmen in genietingen? De dichters richten voor hen banketten aan met nectar en ambrozijn en laten de wijn schenken door Hebe of Ganymedes, maar jij, Epicurus, wat doe jij? Ik zie niet waar jouw God die dingen vandaan zou kunnen halen, of hoe hij ervan gebruik zou kunnen maken. De menselijke natuur is dus beter

toegerust voor het gelukkig leven dan de goddelijke, omdat zij een groter scala aan genietingen kent.

(#113) Maar, zeg je, genietingen die de zintuigen een soort van kieteling bezorgen (de term is van Epicurus), die beschouw je als minderwaardig. Hoe lang nog blijf je grappen maken? Zelfs onze vriend Philo kon er niet tegen als Epicureeërs geringschattend deden over luxe en zinnelijke genietingen. Hij had een ijzeren geheugen, en kon daardoor talrijke spreuken van Epicurus aanhalen in hun letterlijke bewoordingen. En van Metrodorus, Epicurus' collega-wijze, citeerde hij nog veel onbeschaamdere uitspraken. Metrodorus gaat tekeer tegen zijn broer Timocrates omdat deze aarzelt alles wat met het gelukkig leven te maken heeft af te meten aan de buik. En hij doet dit niet éénmaal, maar herhaaldelijk. Ik zie je knikken, het is je bekend. Ik zou de boeken erbij halen als je ontkende. Mijn punt van kritiek is nu niet dat alles wordt verbonden aan genot (dat is een andere kwestie); ik wil eerder laten zien dat jullie Goden geen deel hebben aan genot, en dus naar jullie oordeel ook niet gelukkig zijn.

(#114) *"Maar ze zijn vrij van pijn."* Is dat genoeg voor dat 'volkomen gelukkig leven boordevol heerlijkheden'? *"Voortdurend,"* zeggen ze, *"beschouwt de Godheid zijn eigen gelukkigheid. Hij heeft namelijk niets anders waarover hij zijn gedachten kan laten gaan."* Probeer je dus maar een God in te denken en voor te stellen die in alle eeuwigheid niets anders denkt dan "wat heb ik het toch fijn!" en "wat ben ik gelukkig!" Maar hoe die gelukkige God dan geen angst zou hebben te sterven, dat zie ik nog niet. Hij wordt namelijk aan de ene kant zonder onderbreking bestookt en belaagd door atomen die zich eeuwig op hem storten, en aan de andere kant stromen er altijd beelden van hem weg. Zo is jullie God dus noch gelukkig, noch eeuwig.

(#115) *"Maar zelfs over godsvrucht en vroomheid jegens de Goden heeft Epicurus boeken geschreven."* Maar op welke toon spreekt hij daarin? Je zou zeggen dat je hogepriesters als Titus Coruncanius en Publius Scaevola hoorde, en niet de man die de godsdienst met wortel en tak heeft uitgeroeid, de man die niet zoals Xerxes in daden, maar in woorden de tempels en altaren der onsterfelijke Goden heeft verwoest. Want waarom zou je moeten zeggen dat de mensen dienen te zorgen voor de Goden, als de Goden niet zorgen voor de mensen en zich zelfs überhaupt nergens om bekommeren en niets uitvoeren?

(#116) *"Maar ze hebben een eminent en verheven wezen; dat trekt de wijze op zichzelf al tot zich aan, en brengt hem tot verering."* Maar kan er iets eminent zijn in een wezen dat zich altijd verheugt in eigen genot, en nooit iets zal doen, noch doet, noch heeft gedaan? Wat voor vroomheid ben je verschuldigd aan iemand van wie je niets ontvangen hebt? Wat is er überhaupt verschuldigd aan iemand die niets goeds heeft gedaan? Vroomheid is immers rechtvaardigheid ten opzichte van de Goden, maar wat is er voor rechtsband tussen hen en ons als mens en God niets gemeen hebben? Godsvrucht is de kennis van Godenverering, maar wat de reden is ze te vereren, begrijp ik niet: we hebben dan toch niets goeds van ze ontvangen en we hebben dat

evenmin nog te verwachten. (#117) En waarom zouden we de Goden aanbidden uit bewondering voor hun wezen als we daarin niets voortreffelijks zien?

Iets anders waar jullie prat op gaan, is de bevrijding van bijgeloof. Dat is echter een eenvoudige zaak als je een eind maakt aan de macht van de Goden. Of denk je soms dat de atheïsten Diagoras en Theodorus nog vatbaar waren voor bijgeloof? Ik geloof dat zelfs Protagoras dat niet was, degene voor wie noch het bestaan noch het niet bestaan van de Goden zeker was. In de uitspraken van al deze mensen wordt weliswaar een eind gemaakt aan bijgeloof, met zijn ongegronde vrees voor de Goden, maar datzelfde gebeurt met de godsdienst, die bestaat in een vrome verering van de Goden.

(#118) Dan is er ook nog de suggestie van sommige mensen dat het hele idee van onsterfelijke Goden is verzonnen door wijze mannen omwille van het staatsbelang. Zo zouden mensen op wie de rede geen vat heeft toch door de godsdienst ertoe worden gebracht om hun plichten na te komen. Maar is met deze suggestie de godsdienst niet aan zijn eind gekomen?

Of neem Prodicus van Cos, die beweerde dat goddelijke status is verleend aan dingen die de mens voordeel brengen in het dagelijks leven. Is er bij hem nog plaats voor godsdienst?

(#119) En dan hebben we nog degenen die vertellen dat er sterke of beroemde of machtige mannen zijn vergoddelijkt na hun dood, en dat zij het juist zijn die wij gewoon zijn te vereren, te aanbidden en met ontzag te bejegenen. Missen zulke mensen niet ieder godsdienstig besef? Deze theorie is vooral ontwikkeld door Euhemerus (onze dichter Ennius heeft hem meer dan anderen vertaald en nagevolgd). Euhemerus laat zien hoe bepaalde Goden gestorven en begraven zijn. Heeft hij de godsdienst als geheel daarmee versterkt, of heeft hij er radicaal een eind aan gemaakt? Ik zwijg nu maar van het heilige en verheven Eleusis, *waar volkeren van verre komen voor de wijding*,* en ik laat Samotrace links liggen, en de cultus die op Lemnos

*'s nachts in het verborgene wordt bedreven
diep in het dichtbegroeide woud.*

Immers, als je die erediensten uitlegt en rationeel verklaart, kom je meer te weten over het wezen der natuur dan dat der Goden.

(#120) Maar laten we eens kijken naar Democritus, een bijzonder groot man, de bron van waaruit Epicurus zijn tuintje heeft geïrrigeerd. Volgens mij heeft zelfs Democritus geen vaste overtuiging over het wezen der Goden. Op het ene moment meent hij dat er beelden met goddelijke status in het universum zijn; op het andere moment verstaat hij onder Goden de eveneens in het universum aanwezige elementaire deeltjes van de geest; en dan weer zegt hij dat het levende beelden zijn die ons steeds voordeel of nadeel brengen, en dan weer een bepaald soort enorme beelden van zo'n omvang dat ze de hele kosmos van buitenaf omvatten. Dit alles is Democritus' geboortestad misschien nog waardig,* maar Democritus zelf niet. (#121)

Wie kan zich een begrip vormen van die beelden? Wie kan er bewondering voor opvatten? Wie zou ze verering of erediens ten waard achten?

Epicurus evenwel heeft de godsdienst met wortel en tak uitgerooid in de harten van de mensen, doordat hij én de macht én de welgezindheid van de onsterfelijke Goden schraapt. Want hoewel hij zegt dat het wezen van een God het hoogste en meest excellente is, stelt hij dat een God niet welgezin d kan zijn. Hij schraapt dus dat wat het meest typerend is voor het hoogste en meest excellente wezen. Wat is hoger of excellenter dan goedheid en goedertierenheid? Als jullie beweren dat hij die kwaliteiten niet heeft, dan beweer je daarmee ook dat God van niemand houdt, van mens noch God, en dat hij voor niemand genegenheid kent en voor niemand liefde. Zo laten de Goden zich dus niets gelegen liggen aan de mensen, en bovendien niet onderling aan elkaar.

Dan zijn de gedachten van de Stoïci toch veel beter, ondanks jullie kritiek erop. Zij huldigen de opvatting dat alle wijzen vrienden zijn, zelfs al zijn ze onbekenden voor elkaar. Want niets leidt meer tot vriendschap dan deugd; wie die eenmaal bezit, waar dan ook ter wereld, zal altijd onze genegenheid ondervinden.

(#122) Maar wat richten jullie een hoop kwaad aan door erkentelijkheid en goedertierenheid als zwakte aan te merken. Ik heb het nu even niet over macht en wezen der Goden. Zouden zelfs mensen volgens jullie nooit goedgunstig zijn of weldoen zonder zwak te zijn? Bestaat er dus helemaal geen natuurlijke sympathie tussen de goeden? Zelfs het woord *amor* <'liefde'>, waar ons woord *amicitia* <'vriendschap'> van is afgeleid, klinkt ons sympathiek in de oren. Maar als we vriendschap alleen koppelen aan ons eigen voordeel en niet aan de belangen van degene voor wie we genegenheid voelen, is het geen vriendschap maar een soort ruilhandel van eigenbelang. Op die manier 'houden' we van onze weilanden, akkers en beesten, omdat we daar voordeel van hebben. Maar de sympathie en vriendschap tussen mensen is belangeloos. Dit moet dus wel eens te meer gelden voor de Goden, die zonder enig gebrek vriendschap voelen voor elkaar en zorg dragen voor de mensen. Zo niet, waartoe vereren en aanbidden we de Goden dan? Waarom hebben priesters de leiding bij offers en vogelwichelaars bij auspiciën? Waartoe onze vragen en geloften aan de onsterfelijke Goden?

"Maar er is een boek van Epicurus over godsvrucht." (#123) We worden voor de gek gehouden door een man die niet zozeer gevat is, als wel onnodig vrij bij het schrijven. Want hoe kan er godsvrucht bestaan als de Goden niet zorgen voor de mensen? Hoe kan er een levend wezen bestaan dat voor niets of niemand zorgt?

Het is dus eerder waar wat ons aller vriend Posidonius zegt in boek vijf van zijn *Over het wezen der Goden*: Epicurus gelooft in het geheel niet aan Goden, en wat hij zegt over de onsterfelijke Goden, zegt hij om zich te onttrekken aan algemene haat. Hij zal inderdaad niet zo achterlijk geweest zijn om zich een God voor te stellen naar de gelijkenis van een nietige mens, en dan met hooguit de buitenste contouren ervan en niet zijn hele massa... een God met alle menselijke ledematen, maar zonder daar het minste of geringste gebruik van te maken... een soort ijl, transparant wezen dat

Cicero, *De Goden*, vertaling Vincent Hunink,
Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam 1993;
tweede, elektronische versie 2005
www.vincenthunink.nl
[34 van 121]

niemand iets toebedeelt of schenkt en zich überhaupt nergens om bekommert en niets uitvoert! Zo'n wezen kan om te beginnen helemaal niet bestaan. Epicurus zag dit in en schrapte de Goden in feite, maar liet ze in naam bestaan. (#124) Maar bovendien, als de Godheid echt zo is dat hij geen welgezindheid en geen sympathie voor de mensen voelt: dan kan hij de groeten krijgen! -- Tja, waarom zou ik zeggen 'hij zij mij gunstig gestemd'? Hij kan immers niemand gunstig gestemd zijn? Want zoals jullie zeggen: iedere welgezindheid en sympathie getuigt van zwakte!'

BOEK TWEE

BETOOG VAN BALBUS (1-168)

(#1) Toen Cotta uitgesproken was, zei Velleius: ‘Ik ben wel echt onbezonnen, dat ik slag probeerde te leveren met een aanhanger van de Academie, die bovendien een redenaar is. Voor een Academicus zonder spreektalent had ik niet bang hoeven zijn, en evenmin voor een redenaar zonder kennis van die filosofie, hoe welsprekend hij ook zou zijn. Want ik raak niet onder de indruk van een stroom holle woorden, en evenmin van subtiele theorie verpakt in een gortdroge stijl. Maar jouw kracht, Cotta, zat in beide punten; het ontbrak je alleen aan publiek en jury! Maar daarover een andere keer meer. Laten we nu naar Lucilius luisteren, als hij dat zelf goed vindt.’

(#2) Toen zei Balbus: ‘Zelf wil ik eigenlijk liever verder luisteren naar Cotta. Met dezelfde welsprekendheid waarmee hij valse Goden aan de kant zette, zou hij ons de ware Goden voor ogen moeten voeren. Want het is passend voor een filosoof, een priester en een Cotta om er ten aanzien van de onsterfelijke Goden geen wisselende en vage ideeën op na te houden zoals de Academici maar, zoals wij, een vaste en duidelijke opvatting. Over Epicurus hoeven we het verder niet meer te hebben; tegen hem is nu meer dan genoeg ingebracht. Ik ben dus benieuwd te horen, Cotta, wat jij er zelf over denkt.’

‘Ben je dan vergeten,’ zei hij, ‘wat ik aan het begin zei, dat ik vooral bij dit soort onderwerpen makkelijker kan zeggen wat ik ervan vind dan wat ik er niet van vind? (#3) En als ik al iets helders te zeggen had, zou ik toch liever naar jou willen luisteren, omdat ik zelf nu al zo lang aan het woord ben geweest.’

Toen antwoordde Balbus: ‘Goed, dat plezier zal ik je doen. Ik zal het zo kort houden als ik kan. Nu de dwalingen van Epicurus weerlegd zijn, komt al een heel stuk van mijn betoog te vervallen. In het algemeen wordt bij ons het probleem van de onsterfelijke Goden in vier punten gesplitst. Om te beginnen bewijzen we dat er Goden bestaan; vervolgens van welke aard ze zijn; dan dat de wereld door hen bestuurd wordt, en tenslotte dat zij zich bekommeren om menselijke aangelegenheden. In dit betoog wil ik de eerste twee dingen bij de kop vatten. Het derde en vierde zijn wat grotere kwesties, dus ik geloof dat we die moeten uitstellen tot een ander moment.’

‘Dat is helemaal niet nodig,’ zei Cotta. ‘We hebben alle tijd, en bovendien is dit een onderwerp dat zelfs voor zaken gaat.’

HET BESTAAN VAN DE GODEN (4-44)

(#4) ‘Het eerste punt,’ zei Balbus, ‘behoeft eigenlijk helemaal geen betoog. Wanneer we onze blik ten hemel richten en de hemellichamen aanschouwen, is toch niets zo duidelijk en inzichtelijk als dat er een goddelijke macht is met een superieure geest,

waardoor alles geleid wordt? Hoe had Ennius anders met algemene instemming kunnen zeggen:

*Zie: de stralend hoog verheven hemel,
algemeen als Juppiter aanbeden,**

en niet alleen als Juppiter, maar ook als heerser over de wereld, als degene die alles door zijn wil beschikt en, opnieuw volgens Ennius, *vader aller Goden, aller mensen is*, een God die alomtegenwoordig, alomvattend is. Wie dat betwijfelt, moet volgens mij ook twijfelen aan het bestaan van de zon. (#5) Het een is toch niet minder evident dan het ander?

Als we dit niet heel duidelijk begrepen en inzagen, had het geloof in de Goden nooit zo constant kunnen blijven, en was het niet versterkt in de loop der tijden en dieper geworteld geraakt bij elke eeuw en elke generatie. We zien immers dat verzinsels en loze ideeën doorgaans in de loop van de tijd een stille dood sterven. Wie gelooft er nog aan het bestaan van de Centaur of Chimaera? Zou er nog ergens een mal, oud vrouwtje te vinden zijn dat bang is voor die onderwereld-monsters waar men vroeger in geloofde? De tijd doet alle hersenspinsels vervagen, maar bekrachtigt de oordelen van de natuur.

Zo komt het dat zowel bij ons volk als bij andere volkeren de verering van de Goden en het ontzag voor de godsdienst van dag tot dag sterker en dieper worden. (#6) En dat gebeurt niet zomaar, of bij toeval. De reden is dat de Goden zich ook vaak manifesteren en zo hun macht kenbaar maken. Dat was bijvoorbeeld het geval bij het Regillus-meer in de Latijnse oorlog: tijdens de strijd van dictator Aulus Postumius tegen Octavius Mamilius Tusculanus verschenen Castor en Pollux aan onze kant, vechtend te paard. En diezelfde zoons van Tyndareus hebben in een recenter verleden het bericht gebracht dat Perseus verslagen was.* Publius Vatinius, de grootvader van de jonge Vatinius die wij kennen, was 's nachts op weg naar Rome vanuit Reate, waar hij prefect was. Door twee jongemannen op witte paarden werd hem verteld dat koning Perseus op die dag gevangen genomen was. Toen Vatinius dat in de Senaat mededeelde, werd hij eerst in de gevangenis gezet vanwege 'onverantwoordelijke uitspraken over een kwestie van nationaal belang.' Maar later kwam een brief van Paulus binnen, waaruit bleek dat de datum klopte. Vatinius kreeg van de Senaat een stuk grond en werd vrijgesteld van militaire dienst. Nog een voorbeeld: toen de inwoners van Locri een overwinning hadden behaald op de inwoners van Croton in een geweldige slag bij de rivier de Sagra, werd het nieuws over het gevecht nog diezelfde dag op de Olympische Spelen gehoord, zo wil de traditie. Vaak worden stemmen van Faunen gehoord, vaak worden gestalten van Goden gezien. Wie niet bot of goddeloos is, heeft hierdoor toch wel moeten erkennen dat de Goden tegenwoordig zijn.

(#7) We kennen ook voorspellingen en voorgevoelens van toekomstige gebeurtenissen. Wat blijkt daaruit anders dan dat mensen dingen uit de toekomst te zien en te horen krijgen, dat hun die worden geopenbaard en uitgetekend? (Vandaar dat we spreken van gezichten en stemmen, openbaringen en voortekens!) We zouden

nog kunnen geloven dat Mopsus, Tiresias, Amphiaraüs, Calchas en Helenus vrije verzinners uit de mythologie zijn, hoewel deze zieners ook geen plaats in de mythologie hadden gekregen als de feiten zich ertegen hadden verzet. Maar door voorbeelden uit onze eigen geschiedenis moeten we de goddelijke macht toch wel onderkennen? Het verhaal van de roekeloosheid van Publius Claudius in de Eerste Punische Oorlog doet ons toch wel iets? Deze dacht de spot te kunnen drijven met de Goden, toen de heilige kippen uit hun kooi werden losgelaten maar niet wilden eten. Hij gaf bevel ze te verdrinken, want als ze niet wilden eten, 'dan moesten ze maar drinken.' Maar de vloot werd verslagen, en zo bezorgde die spot hemzelf een groot verdriet en het Romeinse volk een grote ramp. En verloor zijn collega Junius in dezelfde oorlog niet ook een vloot bij een storm, doordat hij geen acht had geslagen op de vogeltekens? Als gevolg hiervan werd Claudius door het volk veroordeeld en pleegde Junius zelfmoord. (#8) Caelius schrijft dat Gaius Flaminius de godsdienst had verwaarloosd toen hij sneuvelde bij het Trasumeense meer, wat een zware slag toebracht aan de staat.

Uit de dood van deze mannen kunnen we opmaken dat de staat is opgebouwd door generaals die de godsdienstige voorschriften wel in acht namen. Als we onze cultuur met die van anderen vergelijken, blijken we in veel dingen even goed of soms minder goed, maar zijn we verreweg het beste in de godsdienst, dus in het vereren van de Goden. (#9) Of moeten we onze schouders ophalen voor het verhaal over de kromstaf van Attus Navius, waarmee hij in zijn wijngaard secties afbakende om zijn varken te vinden?* Ongetwijfeld, ware het niet dat onder zijn auspiciën koning Hostilius de grootste oorlogen had gevoerd.

Maar de hele kunst van de vogelwichelarij is in onbruik geraakt, doordat de adel zich er niets meer aan gelegen laat liggen. Daardoor wordt de waarheid van vogeltekens miskend en is alleen hun uiterlijke vorm nog gehandhaafd. Zo komt het dat ze bij de belangrijkste staatszaken (waaronder oorlogen, waar het behoud van de staat vanaf hangt), geen enkele rol meer spelen. Men wacht geen vogeltekens meer af alvorens een rivier over te steken, of als er vonkjes te zien zijn op speerpunten, of bij de mobilisatie van mannen. (Als gevolg hiervan is de gewoonte om vlak voor de strijd mondelinge testamenten op te maken verdwenen. Onze commandanten beginnen immers pas oorlog te voeren nadat ze hun bevoegdheden als vogelwichelaar hebben neergelegd.)* (#10) Maar bij onze voorouders was de godsdienst zo sterk dat sommige commandanten zelfs hun eigen persoon aan de onsterfelijke Goden ten dode wijdden ten gunste van de staat. Daartoe bedekten ze hun hoofd en spraken ze rituele formules uit.

Ik kan nog heel wat andere voorbeelden aanhalen uit de Sibyllijnse orakels en de antwoorden van waarzeggers. Daarmee wordt bevestigd wat niemand behoort te betwijfelen. Het gelijk van onze vogelwichelaars en de Etruskische waarzeggers werd bijvoorbeeld door de feiten aangetoond bij het consulaat van Publius Scipio en Gaius Figulus. Toen Tiberius Gracchus, zelf destijds voor de tweede maal consul, hen tot zijn opvolgers wilde laten kiezen, rapporteerde de eerste verkiezingsambtenaar de

genoemde namen, en viel direct daarna ter plekke dood neer. Gracchus ging gewoon verder met de verkiezing, maar toen hij merkte dat de mensen zich afvroegen of dit niet tegen de godsdienst inging, legde hij de zaak voor aan de Senaat. De Senaat besloot de zaak voor te leggen 'aan de gebruikelijke personen.' De waarzeggers werden erbij gehaald en zij gaven ten antwoord dat de leider van de verkiezingen niet bevoegd was voor zijn taak. (#11) Mijn vader vertelde altijd dat Gracchus toen in woede ontstak en uitriep: 'Zo, ik ben dus niet bevoegd?! Ik, die de leiding had als consul en vogelwichelaar en vogeltekens heb afgenomen? Maar jullie, Etruskische barbaren, kennen alle vogelteken-procedures van het Romeinse volk? En jullie kunnen ons dus precies vertellen hoe wij verkiezingen moeten houden?' En hij beval hen te vertrekken. Later stuurde hij echter vanuit de provincie een brief naar het college van vogelwichelaars. Daarin schreef hij dat het hem bij het lezen van de boeken te binnen was geschoten dat hij een procedurefout had gemaakt door zijn vogelwichelaars-tent op te zetten in de tuinen van Scipio; want daarna was hij de stadsgrens gepasseerd om een Senaatsvergadering te houden en had bij terugkomst diezelfde stadsgrens overschreden, zonder aan een herhaling van de vogeltekens te denken;* er was dus een procedurefout gemaakt bij de verkiezing van de consuls. Het college van vogelwichelaars rapporteerde hierover aan de Senaat. De Senaat besloot dat de consuls hun ambt moesten neerleggen, en aldus geschiedde. Hebben we nog betere voorbeelden nodig? De fout had onopgemerkt kunnen blijven, maar deze bijzonder wijze en misschien wel allermeeft voortreffelijke man koos ervoor om hem toe te geven, liever dan dat er een godsdienstige smet op de staat zou rusten; en de consuls legden hun hoogste ambt liever terstond neer dan het ook maar een seconde lang te bekleden in strijd met de regels van de godsdienst.

(#12) Groot is het gezag van de vogelwichelaars. En de kunst van de waarzeggers is toch zeker goddelijk? Wie de genoemde voorbeelden en ontelbare andere bekijkt, is toch gewoon gedwongen om het bestaan van de Goden te erkennen? Want wezens van wie de wil geduid wordt door tussenpersonen, moeten zelf toch op zijn minst bestaan. De wil van de Goden wordt geduid door tussenpersonen; dus moeten we toegeven dat de Goden bestaan.

Toch komen niet alle voorspellingen uit, zeg je misschien. Maar iets dergelijks geldt ook in het geval van zieken: ze worden niet allemaal beter, terwijl daaruit toch niet volgt dat de geneeskunde niet bestaat. De Goden laten tekens zien van toekomstige gebeurtenissen; als mensen die misverstaan, is dat niet de schuld van de goddelijke natuur, maar van het menselijke interpretatievermogen.

Welnu, over de hoofdzaak zijn alle mensen van alle volkeren het eens: allemaal hebben ze namelijk een aangeboren en als het ware in de ziel gegrifte notie van het bestaan der Goden. (#13) Over hun aard lopen de meningen uiteen, maar hun bestaan wordt door niemand ontkend.

Onze leermeester Cleanthes geeft vier oorzaken aan waardoor in de mensenziel het concept van Goden is gevormd. Ten eerste die waarover ik zojuist sprak, die gelegen is in voorgevoelens van toekomstige gebeurtenissen. Het tweede argument

halen we uit de uitgebreide voordelen die we hebben van ons milde klimaat, de vruchtbare aarde en de overvloed van andere zegeningen. (#14) Ten derde de schrik die ons om het hart slaat bij bliksem, storm, grote wolken, sneeuw en hagel; bij natuurrampen, ziekten, aardbevingen en ongewoon gerommel onder de grond; bij regen met stenen, regendruppels die op bloeddruppels lijken, grondverzakkingen, plotselinge aardverschuivingen, onnatuurlijke gedrochten onder de mensen of het vee; en ook bij meteoren en wat de Grieken 'kometen' en wij 'staartsterren' noemen (nog onlangs in de Octaviaanse oorlog* zijn zij de voorboden geweest van grote verschrikkingen) en bij verdubbeling van de zon (volgens mijn vader heeft zich dat voorgedaan tijdens het consulaat van Tuditanus en Aquilius, in het jaar waarin Publius Africanus, die tweede zon van Rome, is gestorven). Door al deze dingen raakten de mensen bevangen door vrees en kwamen tot de gedachte dat er een bepaalde hemelse en goddelijke macht is. (#15) De vierde en belangrijkste oorzaak is volgens hem gelegen in de gelijkmatigheid van beweging en de omwenteling van de hemel en in de verscheidenheid, het nut, de schoonheid en orde van zon, maan en alle sterren. Alleen al uit de aanblik van deze zaken kan men opmaken dat ze niet het resultaat van toeval zijn. Wie in een huis komt of in een worstelschool of op het forum, en daar ziet hoe alles is ingericht, geordend en georganiseerd, kan zich ook niet indenken dat daarvoor geen oorzaak is. Hij begrijpt dan juist dat daar iemand is die de leiding heeft en aan wie gehoorzaamd wordt. Eens te meer gaat dat op voor al die grote bewegingen en processen, bij het systeem van die talrijke en grote zaken, waarbij in heel de onmetelijke en oneindige tijd nooit een afwijking is opgetreden. Men kan gewoon niet anders concluderen dan dat zulke grote bewegingen in de natuur worden bestuurd door enigerlei Geest.

(#16) En dan is er het argument van Chrysippus. Deze is ontegenzeggelijk een scherpzinnig denker, maar dit lijkt hem toch eerder te zijn ingegeven door de natuur zelf dan voort te komen uit eigen speurwerk. *"Als er namelijk iets bestaat,"* zegt hij, *"wat noch door de menselijke geest, noch door de rede, de kracht of het vermogen van een mens kan worden gemaakt, dan is datgene wat dat gemaakt heeft zeker hoger dan de mens. De hemellichamen en al die dingen die een onvergankelijke orde kennen, kunnen niet door de mens worden gemaakt. Dus is datgene waardoor ze gemaakt worden hoger dan de mens; en hoe zou je dat beter kunnen aanduiden dan als 'God'? Bovendien, als er geen Goden zijn, wat kan er dan bestaan dat hoger is dan de mens? De mens beschikt immers als enige over rede, het prachtigste wat er is. Maar dat er een mens zou zijn die niets ter wereld hoger dan zichzelf stelt, dat zou getuigen van een krankzinnige arrogantie. Er is dus wel iets hogers. Bijgevolg bestaat de Godheid wel degelijk."*

(#17) Bij het zien van een groot, mooi huis kom je toch ook niet op het idee dat het gebouwd is voor de muizen en de wezels, zelfs al zie je de eigenaar niet? Maar dat schitterende universum, die hemellichamen in al hun verscheidenheid en schoonheid, de zeeën en landen in al hun weidsheid en grootsheid -- wanneer je die beschouwt als jôuw eigen domein maar niet dat van de onsterfelijke Goden, dan lijkt je toch

volkomen krankzinnig? Of zien we zelfs niet in dat het hoger gelegene ook echt 'hoger' is? De aarde is het laagste en wordt omgeven door de dichtste soort lucht. Hier geldt dus hetzelfde wat we zien optreden in bepaalde streken en steden, namelijk dat de mensen dommer van geest zijn tengevolge van de grotere dichtheid van de lucht. De mensheid als geheel overkomt precies hetzelfde omdat ze haar plaats heeft op aarde, dat wil zeggen het dichtste deel van het universum.

(#18) En toch moeten we juist op grond van de menselijke intelligentie concluderen dat er een bepaalde Geest bestaat, en wel een bijzonder knappe en goddelijke. Want waar heeft de mens zijn intelligentie anders 'opgepikt', zoals Socrates het bij Xenophon uitdrukt?* Kijk: de sappen en de warmte in ons lichaam, de aardse stevigheid van het vlees en ten slotte onze levensadem -- als je nagaat waar we die vandaan hebben, blijken we ze te hebben gehaald uit aarde, water, vuur en de lucht die we inademen. Maar dat andere wat boven dit alles uitstijgt, de rede bedoel ik, of nog anders gezegd: de geest, het verstand, het denkvermogen, de wijsheid -- waar hebben we dat dan gevonden, waar hebben we dat gehaald? Of zou de wereld alles bevatten behalve dit ene, meest waardevolle? Maar er bestaat beslist niets hogers dan de wereld, niets voortreffelijkers, niets mooiers. En niet alleen bestaat dat niet, maar je kunt je iets hogers niet eens indenken. Als er dus niets hogers is dan verstand en wijsheid, dan moeten die deel uitmaken van dat wat we als het hoogste erkennen.

(#19) En dan een ander argument. Dat sterke samengaan en samenspel, die samenhang en onderlinge band van alle dingen dwingt toch iedereen te onderschrijven wat ik zeg? Zou anders de aarde in een bepaalde tijd kunnen groeien en bloeien, en dan weer kaal en dor zijn? Zou je anders kunnen zien aan de grote veranderingen om ons heen bij zomer- of winterzonnewende dat de zon dichterbij komt of verder weggaat? Zouden eb en vloed op zee of in zeestraten beïnvloed worden door het wassen en krimpen van de maan? Zouden de sterren hun verschillende banen kunnen houden binnen de omwenteling van de hemel als geheel? Al deze dingen en heel deze samenzang van de delen van de wereld konden onmogelijk zo zijn als ze niet door één, goddelijke, alles doortrekkende Geest werden samengehouden.

(#20) Wanneer je dit in een wat royale en breedvoerige stijl bespreekt, zoals ik van plan ben te doen, onttrekt het zich vrij gemakkelijk aan de lasterpraat van de Academici; wanneer je het echter in beknopte, strakke syllogismen giet, zoals Zeno meestal deed, is het eerder vatbaar voor kritiek. Want zoals een stromende rivier niet of nauwelijks vervuild kan raken, maar stilstaand water juist gemakkelijk, zo zal de stroom van een betoog de bezwaren van de criticus wegvagen, terwijl een strak syllogisme zich niet zo gemakkelijk kan verweren.

Wat ik uitvoerig bespreek, werd door Zeno als volgt gecomprimeerd: **(#21)** *"Wat over rede beschikt is hoger dan wat niet over rede beschikt. Niets is hoger dan de wereld. Dus beschikt de wereld over rede."* Op dezelfde manier valt te bewijzen dat de wereld wijs is en gelukkig en eeuwig: wat die eigenschappen kent, is immers

hoger dan wat ze niet kent, en er is niets hogers dan de wereld. Hieruit volgt dat de wereld God is.

Dit is ook van Zeno: (#22) *"Van iets wat geen bewustzijn heeft, kan niet een gedeelte wél bewustzijn hebben. Delen van de wereld hebben bewustzijn. Dus is de wereld niet zonder bewustzijn."* Hij gaat nog door en spitst zijn argument verder toe: *"Niets wat zelf levenloos en redeloos is, kan een levend, redelijk wezen voortbrengen. De wereld brengt levende, redelijke wezens voort. Dus is de wereld levend en redelijk."* En zoals gebruikelijk besluit hij zijn redenering met een vergelijking: *"Als er mooi spelende fluiten aan een olijfbom groeiden, dan zou je er toch niet aan twijfelen dat die olijfbom een soort kennis bezat van het fluitspel? En als er aan platanen goed klinkende lieren zaten, dan zou je toch evenzeer denken dat platanen muzikaal zijn! Waarom vinden we de wereld dan niet levend en wijs, terwijl ze toch levende, wijze wezens voortbrengt?"*

(#23) Mijn betoog is anders gaan lopen dan ik in het begin had gezegd. Ik had immers gesteld dat dit eerste aspect geen nadere toelichting behoefde, omdat het voor iedereen volkomen inzichtelijk is dat er Goden bestaan. Maar nu wil ik juist dit punt verder staven met argumenten uit de fysica (dat wil zeggen de natuurfilosofie). De zaak zit namelijk zo: alle dingen die gevoed worden en groeien, bevatten in zichzelf een hoeveelheid warmte die noodzakelijk is voor hun voeding en groei. Want al wat heet en vurig is, beweegt en handelt op eigen kracht, terwijl wat wordt gevoed en groeit, gebruik maakt van een bepaalde, gelijkmatige kracht. Zolang die in ons blijft, blijven ook bewustzijn en leven, maar als de hitte afkoelt en verdwijnt, sterven en verdwijnen wij.

(#24) Cleanthes gebruikt nog meer argumenten om te laten zien hoeveel warmte er in levende lichamen aanwezig is. Volgens hem is er geen voedsel zo zwaar of het wordt binnen 24 uur verteerd. Zelfs in de restanten daarvan die de natuur weer afvoert, zit nog warmte. Aders en slagaders slaan onophoudelijk in een soort vurige beweging. Er zijn ook veel gevallen bekend waarin een losgerukt dierenhart zo beweeglijk klopte dat het leek op het laaien van vuur. Al wat leeft, flora of fauna, leeft dus door toedoen van de erin besloten hitte. Hieruit moeten we opmaken dat dit element van hitte een levenskracht heeft die zich over de hele wereld uitstrekt.

(#25) Dit is gemakkelijker te zien na een meer gedetailleerde uiteenzetting van alle dingen waarin dit vurige principe werkzaam is. Welnu, alle delen van de wereld (ik zal alleen de voornaamste even aanstippen) steunen en leunen op hitte.

Dat is allereerst waarneembaar aan het element aarde. We zien immers dat vuur wordt gemaakt door stenen tegen elkaar te slaan en te wrijven; en als er net is gegraven, damp de aarde van warmte; ook kan men uit welputten warm water halen, met name in de winterperiode. Er zit namelijk een grote hoeveelheid hitte in de holten van de aarde; aarde wordt 's winters compacter en om die reden houdt ze de in zich vervatte warmte steviger vast. (#26) Zo kan ik nog enige tijd doorgaan. Er zijn tal van argumenten waaruit valt op te maken dat alle zaden die de aarde in zich

opneemt en de planten die in haarzelf ontstaan en die ze goed vasthoudt door middel van wortels, hun ontstaan en groei danken aan de juiste dosering warmte.

Ook in water zit warmte. Dat blijkt ten eerste uit zijn vloeibaarheid. Water zou nooit bevroren bij felle kou en de vaste vorm aannemen van sneeuw of ijs, wanneer het niet na toevoeging van warmte weer vloeibaar zou worden, zou smelten en zich zou verspreiden. Door noordenwind en andere oorzaken van kou wordt vocht dus hard, terwijl het weer zacht wordt bij verwarming en smelt door hitte. En als de zee in beroering wordt gebracht door wind, wordt zij ook warm. Hieruit is gemakkelijk te begrijpen dat die enorme massa vocht hitte bevat. Die warmte moeten we immers niet beschouwen als extern en van buitenaf toegevoegd, maar zij wordt opgewoeld uit de diepste delen van het water. Dat gebeurt ook met ons lichaam wanneer het door beweging en oefening verhit raakt.

Zelfs lucht, van nature toch het koudste element, is volstrekt niet verstoken van warmte. (#27) Er zit eigenlijk zelfs veel warmte in, want lucht ontstaat door verdamping van water. We moeten lucht beschouwen als een soort waterdamp. Die komt tot stand door de beweging van de warmte die vervat is in het water. Iets soortgelijks kunnen we waarnemen bij water dat wordt verhit op een vuur.

Dan rest nog het vierde element. Dat is zelfs in heel zijn wezen vurig, en geeft aan alle dingen de warmte waardoor ze in stand gehouden worden en in leven blijven.

(#28) Hieruit kunnen we de volgende conclusie trekken. Aangezien alle elementen steunen op hitte, dankt de wereld als geheel haar behoud over een zo lange periode aan een soortgelijk of gelijk principe. Dit wordt nog duidelijker als we begrijpen dat dit hete, vurige beginsel overal in de natuur is verspreid: het vormt de basis van het hele voortplantingsproces, dat de noodzakelijke voorwaarde is voor ontstaan en groei van alle flora en fauna.

(#29) Er is dus een kracht die heel de wereld omvat en in stand houdt, en wel een kracht die niet zonder bewustzijn en rede is. Want elk organisme dat niet volstrekt op zichzelf staat en enkelvoudig is maar aan iets anders is gekoppeld en verbonden, moet een of ander leidend beginsel in zich hebben. Bij de mens is dat het verstand; bij het dier iets wat lijkt op verstand en wat zijn gedrag bepaalt; bij bomen en andere dingen die in de grond ontstaan, is het leidend beginsel te lokaliseren in de wortels. (Met 'leidend beginsel' bedoel ik datgene wat de Grieken *hègemonikon* noemen: dat onderdeel in elk ding wat het voortreffelijkste ervan is en ook moet zijn.) Zo is dus datgene waar het leidend beginsel van heel de natuur in zit, absoluut het hoogste van alles, en het meest waardige om macht en zeggenschap over alles te bezitten.

(#30) Nu zien we dat in delen van de wereld (want er is niets ter wereld dat geen deel uitmaakt van het universum) bewustzijn en rede zitten. In dat deel waarin het leidend beginsel van de wereld zit, moeten die kwaliteiten dus ook zitten, en wel in sterkere mate en grotere omvang. Hieruit volgt derhalve dat de wereld wijs is en dat de kracht die alle dingen omvat en beheerst, uitblinkt in de perfectie van haar

rede. De wereld is daardoor God, en heel haar wezen wordt door de goddelijke kracht bijeengehouden.

Verder is die hitte van de wereld puurder, helderder en veel bewegelijker, en om die redenen geschikter om waarnemingen teweeg te brengen, dan de gewone warmte waaraan de ons vertrouwde dingen hun bestaan en hun kracht ontlelen. (#31) Aangezien dus mens en dier beheerst worden door die warmte en daardoor beweging en bewustzijn kennen, is het absurd om te zeggen dat de wereld zonder bewustzijn is, terwijl zij toch beheerst wordt door een ongerepte, vrije, zuivere hitte, die tevens heel sterk en mobiel is. Dit geldt eens te meer, omdat die hitte van de wereld niet door iets anders in gang gezet wordt en niet door externe krachten in beweging komt, maar uit zichzelf en op eigen kracht. Want is er buiten de wereld iets sterkers denkbaar, waaraan de hitte die haar beheerst, kracht en beweging zou kunnen ontlelen?

(#32) Laten we ook eens luisteren naar Plato, die welhaast een soort God onder de filosofen is. Hij onderscheidt twee soorten beweging: spontane en afgeleide. Maar wat zelf op eigen kracht beweegt is goddelijker dan dat wat door een andere kracht in gang wordt gezet. Zo'n soort beweging veronderstelt hij alleen in de ziel, die volgens hem de bron en het beginpunt van beweging is. Aangezien derhalve uit de hitte van de wereld alle beweging ontstaat, en die hitte niet door een andere kracht maar op eigen kracht beweegt, dan moet die hitte ziel zijn. Hieruit volgt dat de wereld bezielde is.

Ook uit het volgende kan men opmaken dat zij met verstand begiftigd is: de wereld is zonder twijfel hoger dan enig wezen. Zoals er namelijk geen enkel deel van ons lichaam is dat niet minder waard is dan wijzelf, zo is het universum als geheel beslist meer waard dan enig deel van het universum. En als dat zo is, dan moet de wereld wijsheid hebben. Want anders zou de mens, die een deel is van de wereld, hoger aangeslagen dienen te worden dan de wereld als geheel, aangezien hij de rede deelachtig is.

(#33) Een ander argument: als we de lijn willen volgen van de eerste, elementaire levensvormen naar de hoogste en meest perfecte, dan komen we onvermijdelijk uit bij het goddelijke. Op de eerste plaats zien we de elementaire kracht van de natuur bij de planten en gewassen. Het enige wat de natuur hier doet, is ze in stand houden via de vermogens van voeding en groei. (#34) Op hun beurt kennen de dieren van nature waarneming en beweging, en een bepaald instinct om gezonde dingen op te zoeken en ziekmakende dingen te vermijden. De mens nu heeft in zoverre meer dat hij ook rede heeft gekregen, waarmee de instinctieve neigingen gereguleerd worden: soms krijgen ze de vrije teugel, dan weer worden ze strak gehouden. De vierde en hoogste plaats is die van degenen die van nature goed en wijs geboren worden. Al bij het begin hebben ze een aangeboren, juiste en consistente rede. Dit moeten we beschouwen als boven de maat van de mens, en toeschrijven aan de Godheid, dat wil zeggen: aan de wereld, waarin zich noodzakelijkerwijs die perfecte en volmaakte rede bevindt.

(#35) We kunnen immers niet ontkennen dat er bij ieder proces een eindpunt en een perfecte realisatie bestaat. Zoals we bij wijnstokken of bij vee zien dat de natuur zich langs haar eigen weg tot een hoogtepunt ontwikkelt, tenzij ze door iets wordt tegengewerkt, en zoals bij de schilderkunst, de bouwkunst en de andere vakken een bepaald ideaalmodel werkzaam is, zo moet er zeker in de natuur als geheel een streven zijn naar de ideale en perfecte vorm. Want bij alle dingen kan iets van buitenaf de perfecte realisatie verhinderen, maar de natuur in haar totaliteit kan nergens door belemmerd worden, aangezien ze zelf alle dingen omsluit en omvat. Daarom moeten we het bestaan aannemen van die vierde en hoogste plaats, onbereikbaar voor enigerlei kracht. **(#36)** Dat is de plaats die wordt ingenomen door het wezen van heel de werkelijkheid. Aangezien dat van dien aard is, dat het boven alles uitgaat en door niets belemmerd kan worden, is de wereld noodzakelijkerwijs redelijk, en zelfs wijs.

Is er iets dommers denkbaar dan het weigeren van de kwalificatie ‘het hoogste’ voor datgene wat alles omvat? Of, als het dan het hoogste is, weigeren te erkennen dat het ten eerste levend is, verder begiftigd met rede en denkvermogen, en tenslotte wijs? Want hoe zou het anders ‘het hoogste’ kunnen zijn? Als het namelijk zou lijken op planten of zelfs dieren, zou het niet als het hoogste moeten gelden, maar juist als het laagste. En gesteld dat het wel met rede was begiftigd, maar niet vanaf het begin wijs was, dan zou niet de mens er slechter aan toe zijn, maar juist de wereld. Want de mens kan nog wijs worden, maar als de wereld in heel het oneindige verleden niet wijs was, zal zij waarlijk nooit wijsheid verkrijgen; dus zal zij lager zijn dan de mens. Dat is natuurlijk absurd; daarom moet de wereld beschouwd worden als wijs vanaf het begin en goddelijk.

(#37) Want behalve de wereld bestaat er geen ding waaraan niets ontbreekt, dat van alle kanten welvoorzien, perfect en volledig is in al zijn onderdelen en details. Chrysippus heeft het heel raak uitgedrukt: zoals het schildfoedraal gemaakt is voor het schild en de schede voor het zwaard, zo is alles, afgezien van de wereld, voor iets anders gemaakt. Gewassen en vruchten die de aarde draagt, zijn er voor de dieren, en dieren voor de mensen. Paarden bijvoorbeeld zijn er om op te rijden, ossen om te ploegen, honden voor de jacht en voor bewaking. De mens zelf is gemaakt om de wereld te aanschouwen en na te bootsen. Hij is geenszins perfect, maar wel ‘een bepaald deeltje van het perfecte.’ **(#38)** Maar aangezien de wereld dus alles omvat, en er niets is wat er buiten staat, is zij aan alle kanten perfect. En hoe kan zij dan ontberen wat het beste is? Welnu, er is niets beter dan geest en rede; dus kan de wereld die niet ontberen. Ook dit heeft Chrysippus mooi laten zien. Hij haalt voorbeelden aan waaruit blijkt dat bij perfecte en rijpe dingen alles beter is: bij een paard bijvoorbeeld tegenover een veulen, een hond tegenover een pup en een man tegenover een jongen. Analoog hieraan moet het beste ter wereld bij iets perfects en volkomens zijn. **(#39)** Niets is perfecter dan de wereld, niets is beter dan deugd; dus is deugd een wezenlijke eigenschap van de wereld. De menselijke natuur is niet perfect, maar toch wordt bij een mens deugd gerealiseerd. Hoeveel gemakkelijker

moet het dan wel gaan in de wereld! De wereld bezit dus deugd. Zij is derhalve wijs, en om die reden goddelijk.

Nu we de goddelijkheid van de wereld gezien hebben, moeten we die goddelijkheid ook toekennen aan de sterren. Deze ontstaan uit het beweeglijkste en zuiverste deel van de aether; er zit geen enkel ander element in vermengd en ze zijn helemaal vurig en schijnend. Daarom mogen we ze ook met het volste recht levend noemen, en bewust en intelligent.

(#40) Dat ze helemaal uit vuur bestaan, daarvoor ziet Cleanthes een bewijs in het getuigenis van twee zintuigen, de gevoelszin en het gezichtsvermogen. Want enerzijds is de helderheid van de zon stralender dan van enig vuur; zo wijd en zijd schijnt zij immers in het onmetelijke universum. Anderzijds is zij zodanig voelbaar dat zij niet alleen verwarmt maar ook vaak verbrandt; geen van beide zou zij doen als zij niet van vuur was. *‘Welnu,’* zegt Cleanthes, *‘aangezien de zon van vuur is en gevoed wordt door dampen uit zee (geen vuur kan namelijk blijven branden zonder een bepaalde brandstof), moet zij ofwel lijken op het vuur dat we in het dagelijks leven gebruiken, ofwel op het vuur dat vervat is in de lichamen van levende wezens. (#41) Maar dat vuur dat we in ons leven van alledag gebruiken, verwoest en verteert alles: overal waar het toeslaat brengt het ontwrichting en ontbinding. Die levenbrengende en heilzame lichaamskracht daarentegen houdt alles in stand en voedt het, laat het groeien, ondersteunt het en geeft het bewustzijn.’* Er is dus volgens hem geen twijfel over mogelijk op welk van de twee soorten vuur de zon lijkt. Immers, ook die zorgt ervoor dat alle dingen groeien en bloeien, elk in zijn eigen soort. Als het vuur van de zon nu dus lijkt op het vuur in lichamen van levende wezens, moet ook de zon een levend wezen zijn. Zo ook de andere sterren, die immers ontstaan in de hemelse gloed die we ‘aether’ of ‘hemel’ noemen.

(#42) Sommige levende wezens vinden hun oorsprong op aarde, andere te water en weer andere in de lucht. Aristoteles vindt het dan ook absurd om te denken dat er geen enkel wezen ontstaat in het element dat juist bijzonder geschikt is om levende wezens voort te brengen. De sterren nu hebben hun plaats in de aether. Deze is zeer ijl en is altijd sterk in beweging; daarom moet het wezen dat daarin ontstaat een bijzonder sterk bewustzijn hebben en een bijzonder grote beweeglijkheid.

Aangezien in de aether sterren ontstaan, is het dus natuurlijk dat die bewustzijn en intelligentie hebben. Daaruit volgt dat de sterren tot de Goden gerekend moeten worden. Het is toch ook zichtbaar dat mensen uit streken met zuivere, ijle lucht scherpzinniger en beter van begrip zijn dan mensen die in dichte, zware lucht leven.

(#43) Men neemt aan dat ook het voedsel dat je nuttigt van invloed is op de scherppte van je geest. Het is daarom aannemelijk dat de sterren een buitengewone intelligentie bezitten: binnen het universum wonen ze in het gedeelte van de aether, en ze worden gevoed door dampen uit zee en aarde die ijl geworden zijn door de grote tussenruimte.

Het bewustzijn en de intelligentie van de sterren blijken nog het meest uit hun orde en regelmaat. Want niets kan in de pas en op maat bewegen zonder vooropge-

zette bedoeling, iets waaraan niets lukraak of wisselvallig of toevallig is. De orde van de sterren en hun eeuwigdurende regelmaat duiden niet op een natuurlijk proces (want ze zijn zeer systematisch), en evenmin op toeval (want toeval is nu juist dol op wisselvalligheid en wars van regelmaat). Hieruit volgt dus dat ze op eigen initiatief bewegen, door hun eigen bewustzijn en goddelijkheid.

(#44) Aristoteles verdient hier lof voor zijn opvatting dat de beweging van een lichaam voortkomt uit één van de volgende drie oorzaken: een natuurlijk proces, een externe kracht of eigen wil. Zon, maan en sterren zijn allemaal in beweging. Wat door een natuurlijk proces beweegt, gaat ofwel door zijn gewicht omlaag ofwel door zijn lichtheid omhoog; geen van beide is van toepassing op de sterren, omdat hun beweging die van een ronde baan is. En men kan toch ook niet zeggen dat de sterren door een grotere externe kracht 'tegen hun natuur' bewegen. Welke kracht kan namelijk nog groter zijn? Dus blijft alleen de mogelijkheid over dat de beweging van de sterren uit eigen wil is.

Wie dit ziet maar het bestaan van de Goden toch ontkent, gedraagt zich dom en zelfs goddeloos. En het maakt hierbij weinig uit of hij dit regelrecht ontkent of dat hij ze van iedere voorzienigheid en activiteit berooft. Want mij lijkt iemand die niets doet helemaal niet te bestaan. Welnu, dat er Goden bestaan is zo glashelder, dat wie het ontkent volgens mij amper bij zijn verstand is.

HET WEZEN VAN DE GODEN (45-72)

(#45) Er rest ons dan te bekijken hoe hun wezen is. Het moeilijkste daarbij is om ons geestesoog weg te voeren van wat onze gewone ogen zien. Door deze moeilijkheid is het gekomen dat zowel onkundigen als filosofen die daar veel van weghebben, zich geen enkele voorstelling kunnen maken van onsterfelijke Goden zonder zich menselijke gestalten voor de geest te halen. Cotta heeft al aangetoond hoe oppervlakkig dat idee is en ik hoef er verder niets over te zeggen.

Het is echter wel zo dat we een vastomlijnde notie hebben van de eigenschappen van een God: ten eerste dat hij levend is, en ten tweede dat er in de hele natuur niets voortreffelijks is. Nu kan ik niet zien wat er beter past bij dit preconcept en deze notie van ons dan dat ik de wereld, het prachtigste dat er is, als levend en goddelijk beschouw. (#46) Laat Epicurus hier maar grappen over maken (hoewel hij nu niet bepaald veel gevoel voor humor heeft en dus allerminst 'typisch Atheens' is); laat hij maar zeggen dat hij niet kan begrijpen hoe een draaiende en bolvormige Godheid eruit ziet. Hij zal me toch niet uit het hoofd kunnen praten wat zelfs hij accepteert: ook hij meent namelijk dat er Goden bestaan, omdat er noodzakelijkerwijs een voortreffelijk wezen bestaat dat het hoogste is. De wereld is beslist het hoogste. Het lijdt geen twijfel dat wat levend is en bewustzijn, rede en intelligentie heeft, hoger is dan wat deze dingen mist. (#47) Dat betekent dus dat de wereld levend is en bewustzijn, intelligentie en rede deelachtig is. Deze redenering levert de conclusie op dat de wereld God is.

Maar dit zullen we straks gemakkelijker kunnen begrijpen aan de hand van wat de wereld allemaal tot stand brengt. Voor het moment, Velleius, wil ik je vriendelijk verzoeken om jullie gebrek aan kennis niet al te openlijk tentoon te spreiden. Je zegt dat je een kegel of een cilinder of een piramide mooier vindt dan een bol. Zelfs jullie ogen hebben blijkbaar een afwijkend oordeel! Maar goed, stel dat die vormen inderdaad mooier zijn om te zien -- wat volgens mij toch juist niet het geval is; want wat is er nu mooier dan de enige vorm die alle andere vormen in zich heeft, die niets ruws of oneffens heeft, niets van scherpe hoeken of afbuigingen, niets dat uitsteekt of ingedeukt is? Er zijn namelijk twee voortreffelijke vormen: bij de lichamen is dat de bol (want zo kunnen we het Griekse *sphaera* goed vertalen), en in het platte vlak de cirkel of kring (*kuklos* in het Grieks). Deze twee vormen hebben als enige de eigenschap dat al hun delen aan elkaar gelijk zijn en dat elk uiterste punt even ver van het middelpunt aflight; groter doelmatigheid is toch niet mogelijk! -- (#48) maar goed, als jullie dat niet inzien, omdat jullie nooit in aanraking zijn gekomen met dat geleerde zand,* konden jullie dan zelfs niet uit de natuurkunde begrijpen dat die gelijkmatige beweging en die vaste orde niet constant hadden kunnen blijven bij een andere vorm? Wat jullie meestal beweren is dus zo onwetenschappelijk als maar kan, namelijk dat het niet zeker is dat de wereld zelf rond is, omdat het ook kan zijn dat ze een andere vorm heeft en dat ontelbare andere werelden andere vormen hebben. (#49) Als Epicurus nu had geleerd hoeveel twee plus twee is, zou hij dit zeker niet beweren. Maar doordat hij zijn verhemelte als maatstaf neemt voor het hoogste goed, heeft hij niet meer naar "het verhemelte des hemels,"* zoals Ennius het noemt, opgezien.

Er zijn twee soorten sterren,* waarvan de een in een onveranderlijke omloop van oost naar west gaat, zonder ooit ook maar iets van zijn baan af te wijken, en de ander binnen dezelfde omloop en baan voortdurend twee omwentelingen kent. Uit allebei blijkt zowel de rotatie van de kosmos, die uitsluitend bij een bolvorm kan bestaan, als de ronddraaiende beweging van de sterren.

Laten we als eerste kijken naar de zon, die de belangrijkste plaats inneemt onder de sterren. Deze beweegt zich zodanig dat zij de aarde vervult van overvloedig licht en vervolgens in duisternis hult, nu eens aan deze kant, dan weer aan die kant (het is de schaduw van de aarde zelf die het zonlicht in de weg staat en zodoende de nacht veroorzaakt). Haar bewegingen zijn 's nachts even gelijkmatig als overdag. Diezelfde zon bepaalt ook, door beperkte verschuivingen in haar baan, de mate van kou en warmte. Want 365 1/4 omwentelingen van de zon maken een omloop van een jaar vol. Als de zon nu haar baan afbuigt naar het noorden of het zuiden, veroorzaakt ze zomer en winter alsmede de twee seizoenen die verbonden zijn met het einde van winter en zomer. Zo is er dus een wisseling van vier seizoenen, waaruit begin en oorsprong afgeleid is van alles wat ontstaat op aarde en in zee.

(#50) En dan is er de maan. De baan die de zon in een jaar beschrijft, volgt zij in een maand. Haar licht is het zwakst als ze de zon het dichtst genaderd is, en het sterkst als ze er het verst van verwijderd staat. Niet alleen haar aanschijn en gestalte

veranderen met haar wassen of krimpen, maar ook haar positie: die is nu eens in het noorden en dan weer in het zuiden. In de loop van de maan zit ook een soort winter- en zomerzonnewende, en er gaan veel invloeden van haar uit op de voeding en ontwikkeling van levende wezens en op de groei en rijping van wat op aarde groeit.

(#51) Het indrukwekkendst echter zijn de bewegingen van de vijf sterren die ten onrechte planeten oftewel ‘zwerfende sterren’ worden genoemd. Want er is niets zwerfends aan iets wat in alle eeuwigheid constant en regelmatig blijft in zijn bewegingen, voorwaarts, terugwaarts of anderszins. Deze regelmaat is des te indrukwekkender bij de sterren waarover ik het nu heb. Want soms gaan ze schuil, soms verschijnen ze weer; soms komen ze naderbij, soms gaan ze weg; soms gaan ze voorop, soms komen ze achteraan; soms bewegen ze sneller, soms trager en soms bewegen ze helemaal niet, maar staan ze een tijdje stil. Uit hun diverse bewegingen hebben de astronomen het begrip ‘Groot Jaar’ gevormd. Dat is voltooid als zon, maan en de vijf planeten allemaal hun omloop beëindigd hebben en weer zijn uitgekomen bij dezelfde positie ten opzichte van elkaar. (#52) Hoe lang dat precies duurt is fel omstreden, maar het moet in elk geval een vaste en beperkte tijd zijn.

De planeet die Saturnus genoemd wordt en *Phainôn** heet bij de Grieken, en die het verst van de aarde aflight, voltooit haar baan in ongeveer dertig jaar. Op die baan vertoont zij veel indrukwekkende effecten, door soms voorop te gaan, soms te vertragen, of soms in de avonduren te verdwijnen en dan ‘s ochtends weer te verschijnen; maar in alle eeuwigheid verandert zij hierin niets en doet ze alles op precies dezelfde momenten.

Onder haar, en dichterbij de aarde, bevindt zich de Juppiter-planeet, die *Phaëthôn* wordt genoemd. Zij voltooit dezelfde rondgang door de twaalf tekens van de dierenriem in twaalf jaar en vertoont op haar baan dezelfde variaties als Saturnus.

(#53) Daaronder komt eerst de omloop van *Puroeis*, de zogenaamde planeet van Mars. In 24 maanden, op zes dagen na meen ik, maakt zij dezelfde omloop als de twee hogergelegene.

Onder haar zit de planeet Mercurius (*Stilbôn* bij de Grieken), die in ongeveer een jaar de rondgang door de dierenriem maakt en nooit verder dan één teken van de zon afstaat, ervoor dan wel erop volgend.

De onderste van de vijf planeten en het dichtst bij de aarde is die van Venus. Deze heet in het Grieks *Phôosphoros* en in het Latijn ‘Lucifer’ wanneer zij de zon voorop gaat, en wanneer ze erop volgt *Hesperos*. Ze voltooit haar baan in een jaar en doorkruist daarbij de dierenriem zowel in de breedte als in lengte, zoals ook de hogergelegene planeten, maar is nooit verder dan een afstand van twee tekens van de zon verwijderd, voorop dan wel erop volgend.

(#54) Welnu, deze regelmaat van de sterren, deze exacte overeenstemming van tijd in alle eeuwigheid, ondanks al die verschillende banen, acht ik ondenkbaar zonder intelligentie, rede en bewuste bedoeling. En omdat we zien dat de planeten daarover beschikken, kunnen we niet anders dan hen onder de Goden rangschikken.

Maar het is niet zo dat de zogenaamde vaste sterren van deze intelligentie en wijsheid geen spoor vertonen. Hun omwenteling is juist elke dag exact hetzelfde en constant, terwijl ze toch niet door de aether bewogen worden of vastzitten aan het hemelgewelf, zoals vaak beweerd wordt door mensen die niets afweten van natuurfilosofie. Want de aether zit niet zo in elkaar dat hij op eigen kracht de sterren kan omvatten en rond laten gaan; hij is ijl, transparant en doortrokken van een gelijkmatig verdeelde warmte, zodat hij onvoldoende geschikt lijkt om sterren te bevatten. (#55) De vaste sterren hebben dus een eigen sfeer, die geheel losstaat van die van de aether. Hun altijddurende, eeuwige banen, met hun indrukwekkende en ongelofelijke constantheid, wijzen onmiskenbaar op de aanwezigheid van goddelijke macht en intelligentie. Wie niet beseft dat zij de macht van Goden in zich hebben, die zal waarschijnlijk nooit iets beseffen.

(#56) Aan de hemel is dus niets toevallig, niets lukraak, niets zwerfend, niets zinloos. Integendeel, er is totale orde, waarheid, rede, constantheid. Alwat deze eigenschappen mist, en onecht, vals en vol dwaling is, dat houdt zich op beneden het onderste hemellichaam, dus in het ondermaanse en op de aarde. Kortom, de indrukwekkende orde en ongelofelijke constantheid van de hemel, die de basis vormt van het voortbestaan en welzijn van alles en iedereen -- wie denkt dat die zonder rede is, moet toch echt zelf als redeloos worden beschouwd.

(#57) Ik meen dan ook dat ik er juist aan doe wanneer ik als leidraad van deze discussie neem wat de leider van het onderzoek naar de waarheid zegt. Zeno definieert de natuur als volgt: zij is een kunstig vuur dat methodisch overgaat tot voortbrengen. Het is volgens hem namelijk het meest typerend voor een kunst om te scheppen en voort te brengen; wat bij de activiteiten in onze kunsten wordt gedaan door de hand, dat wordt nog veel kunstiger gedaan door de natuur, dat wil zeggen, zoals ik al aangaf, een kunstig vuur dat het model is van alle andere kunsten. Volgens deze redenering is de natuur overal kunstig, omdat ze steeds een bepaalde methode en richting volgt.

(#58) Maar de wereld als geheel, die in zijn omarming alles omsluit en omvat, daarvan is de natuur volgens Zeno niet alleen kunstig maar zelfs een kunstenaar, die alles wat nuttig en bruikbaar is bij zichzelf bedenkt en voorziet. Zoals alle planten en dieren ontstaan, groeien en zich handhaven door een per soort specifiek zaad, zo bevat de wereldnaam al de wilsbesluiten, neigingen en strevingen die de Grieken *hormai* noemen, en brengt de daarbij behorende daden ten uitvoer, precies zoals wij, die bewogen worden door emoties en waarnemingen. Aangezien de intelligentie van de wereld zodanig is, kan zij met recht prudentie of providentie genoemd worden (in het Grieks gebruikt men immers de term *pronoia*). Deze providentie is vooral en in de hoogste mate gericht op de volgende dingen: ten eerste dat de wereld zo goed mogelijk gestructureerd is om te blijven bestaan, ten tweede dat er niets aan ontbreekt, maar vooral dat de wereld een buitengewone schoonheid bezit en alle denkbare pracht.

(#59) We hebben nu gesproken over het universum als geheel, en we hebben ook gesproken over de sterren. Bijgevolg staat ons nu haast een menigte Goden voor de geest, die niet luieren en evenmin hun activiteiten moeizaam volvoeren met zwaar en lastig werk. Ze hebben namelijk geen aders, zenuwen of botten, en gebruiken geen voedsel of drank van dien aard dat ze al te scherpe of al te zware sappen krijgen; hun lichamen zijn niet van dien aard dat ze bang hoeven zijn voor ongemakken of kwetsuren, of ziekten hoeven vrezen door uitputting van lichaamsdelen. (Uit angst daarvoor heeft Epicurus zijn dummy's van Goden zonder actie verzonnen!) (#60) Maar ze zijn juist toegerust met de mooiste gestalte, en bevinden zich in het zuiverste gedeelte van de hemel, en ze verplaatsen zich op zo'n manier in regelmatige banen dat ze er eenstemmig op uit lijken te zijn alles in stand te houden en te beschermen.

Verder zijn er nog tal van andere goddelijke wezens. Ze zijn op grond van hun grote weldaden niet zonder reden erkend en benoemd, enerzijds door de grootste Griekse wijzen en anderzijds door onze voorouders. Want alwat van groot nut was voor de mensheid, vond niet plaats, meenden zij, zonder goddelijke goedheid jegens de mensen. En op die manier gingen ze iets wat aan een Godheid ontsprong, aanduiden met de naam van die Godheid. Zo noemen we graag *Ceres* en wijn *Liber*, wat terugkomt in dat bekende vers van Terentius:
*zonder Ceres, zonder Liber blijft ook Venus koel.**

(#61) Daarnaast wordt iets waar een bijzondere kracht in zit zo benoemd dat het zelf de naam van een Godheid krijgt, bijvoorbeeld Trouw en Geest (we hebben gezien hoe voor beide onlangs tempels zijn ingewijd op het Capitool door Marcus Aemilius Scaurus, terwijl voor Trouw al eerder een tempel was ingewijd door Aulus Atilius Calatinus). Je kunt van hieruit de tempel van Deugd zien, je kunt de tempel van Eer zien die door Marcus Marcellus is hersteld en vele jaren tevoren tijdens de Ligurische oorlog door Quintus Maximus was ingewijd. En dan hebben we nog die van Welvaart, Heil, Eendracht, Vrijheid en Zege. Van al deze zaken was de kracht zo groot dat ze niet zonder een Godheid konden bestaan, en bijgevolg verkreeg de zaak zelf de naam van de God. In dezelfde categorie zijn de namen Cupido, Lust en Venus Lubentina vergoddelijkt; het zijn namen voor slechte en onnatuurlijke zaken (hoewel Velleius daar anders over denkt!), maar juist deze slechtheden weten vaak onze natuur te verslaan. (#62) Kortom, de Goden die nuttige dingen voorbrachten, zijn erkend naargelang de grootte van dat nut, en met de zojuist genoemde namen wordt bij ieder van hen aangegeven wat zijn macht is.

Voorts heeft in de praktijk van het menselijk bestaan algemeen de gewoonte ingang gevonden om bijzondere weldoeners bij wijze van dank te vergoddelijken. Vandaar de status van Hercules, vandaar die van Castor en Pollux, vandaar die van Aesculapius, vandaar zelfs die van Liber (ik bedoel de zoon van Semele, niet de Liber die onze voorouders plechtig en vroom als God erkend hebben samen met Ceres en Libera. Het fijne hierover kan men alleen in de mysterie-diensten te weten komen. Hoe dan ook, wij duiden onze kinderen aan met het woord *liberi*, en om die reden

hebben de kinderen van Ceres de namen Liber en Libera gekregen. Dit is zo gebleven bij Libera, maar niet bij Liber) - vandaar zelfs de status van Romulus, die gelijkgesteld wordt met Quirinus. Aangezien de zielen van al deze mensen behouden bleven en een eeuwig voortbestaan genoten, zijn ze officieel tot de Goden gerekend, omdat ze het hoogste en eeuwig waren.

(#63) Een andere theorie, en wel een wetenschappelijke, heeft een hele stoet Goden geproduceerd. Gehuld in menselijke gedaanten hebben zij de dichters stof opgeleverd voor verhalen en het leven van de mensen vervuld van alle denkbare bijgeloof. Dit thema is door Zeno behandeld, en later in meer uitgebreide vorm uiteengezet door Cleanthes en Chrysippus.

Een voorbeeld: van oudsher had overal in Griekenland het idee post gevat dat Caelus* door zijn zoon Saturnus gecastreerd was, en dat Saturnus op zijn beurt door zijn zoon Juppiter in de boeien was geslagen. (#64) In deze onstichtelijke verhalen ligt een niet onaantrekkelijke wetenschappelijke theorie besloten. Want men wilde de hoogste, hemelse substantie van aether oftewel vuur, waaruit alles voortkomt, vrijhouden van het lichaamsdeel dat de verbinding met een ander behoeft voor de voortplanting. Als Saturnus zag men de God die de cycli der seizoenen en tijden beheerst. In het Grieks draagt deze God ook de naam hiervan: daar heet hij namelijk *Kronos*, wat identiek is aan *Chronos* oftewel 'een tijdsspanne'. De naam Saturnus is afgeleid van zijn verzadigd raken <*saturari*>* aan jaren. Hij wordt immers voorgesteld als een God die gewoon was zijn zoons op te eten, omdat de Tijd alle perioden verteert en onverzadigbaar vervuld raakt van de verstreken jaren. Juppiter heeft hem in de boeien geslagen om hem zijn banen te doen matigen en hem de boeien der sterren op te leggen.

Maar Juppiter zelf, dat wil zeggen 'helpende vader', die we in de andere naamvallen *lovis* enzovoort noemen, van *iuvare* <'helpen'>, heet bij de dichters *vader aller Goden, aller mensen* en bij onze voorouders 'Hoogste en Grootste' (dus eerder 'Hoogste', oftewel meest weldoende, dan 'Grootste', omdat het hoger is en zeker meer tot dank strekt om allen van nut te zijn dan veel macht te hebben). (#65) Deze God nu wordt door Ennius met de volgende woorden aangeropen:

*Zie: de stralend hoog verheven hemel,
algemeen als Juppiter aanbeden,**

hetgeen helderder is dan wat elders staat bij dezelfde dichter:

*'k Zal hem, als ik kan, bij de macht
vervloeken die hierboven oplicht**

Het is ook deze God die bedoeld wordt door onze vogelwichelaars als ze zeggen 'bij bliksem en donder van Juppiter', want dat betekent: 'bij bliksem en donder van de hemel'. En Euripides heeft zoals zo vaak ook hier een fraaie, kernachtige typering:
*je ziet hierboven heel de onbegrensde aether
die de aarde in zijn zachte armen houdt:*

*dát is de hoogste God, noem dat dus Juppiter.**

(#66) De lucht <*aer*> tussen zee en hemel, zo betogen de Stoïci, is vergoddelijkt onder de naam van Juno <in het Grieks: *Hera*>, de zuster en vrouw van de oppergod. De oorzaak hiervan is gelegen in de gelijkenis en de nauwe band tussen de lucht en de aether. (Men zou de lucht vrouwelijk* hebben gemaakt en aan Juno hebben toebedeeld omdat er niets zachters bestond.) Haar <Latijnse> naam Juno is volgens mij afgeleid van *iuvare* <'helpen'>.

Water en aarde bleven nog over om het verhaal van de drie rijken compleet te maken. Het ene, het hele rijk der zeeën, werd aan Neptunus toegeschreven, de broer van Juppiter, naar men zegt. Zijn naam Neptunus stamt van *nare* <'zwemmen'>, net als Portunus van *portus* <'haven'>, met wat lichte wijzigingen in de eerste letters. En heel de macht en het wezen van de aarde is gewijd aan vader Dis (dat wil zeggen *Dives* <'rijk'>, zoals bij de Grieken *Plutôn*), omdat alles terugvalt op de aarde en ontstaat uit de aarde. Zijn vrouw Proserpina (in feite een Griekse naam, want in het Grieks wordt ze *Persephonè* genoemd) moet dan het zaad van de gewassen voorstellen, en men heeft het verhaal bedacht dat zij verborgen werd gehouden en gezocht werd door haar moeder. **(#67)** Die moeder is Ceres, genoemd naar het 'dragen' <*gerere*> der gewassen (haar naam is dan eigenlijk *Geres*, met toevalig net als bij de Grieken een verandering in de eerste letter; want bij hen wordt ze *Dèmetèr* genoemd, dus eigenlijk *Gè Mètèr* <'moeder aarde'>).

En zo is Mavors degene die 'grote dingen omverhaalt' <van *magna vertere*> en Minerva degene die 'minder maakt' <van *minuere*> of 'bedreigt' <van *minari*>. En aangezien bij alle dingen begin en einde het belangrijkste zijn, is men Janus gaan beschouwen als de leider bij offerplechtigheden. Zijn naam is afgeleid van *ire* <'gaan'> en komt terug in *ianus* voor 'overdekte doorgang' en *ianua* voor 'buitendeur in niet-gewijde gebouwen'. De naam Vesta stamt van de Grieken; want zij is degene die bij hen *Hestia* wordt genoemd. Haar macht heeft betrekking op altaren en haarden, en daarom eindigt elk gebed en offer bij deze Godin, omdat zij de behoedster is van de meest binnengelegen dingen. **(#68)** Nauw aan deze macht verwant zijn de Penaten. Hun naam is afgeleid ofwel van *penus* (dat wil zeggen 'een voorraad voedsel voor mensen') ofwel van het feit dat ze 'diep binnenin' <*penitus*> het huis zetelen, waardoor ze bij dichters ook *penetrales* genoemd worden.

De naam Apollo is Grieks, en hij zou staan voor de zon, terwijl Diana gelijkgesteld wordt met de maan. Het woord *sol* <'zon'> is ontstaan ofwel omdat hij 'als enige' <*solus*> van alle sterren zo groot is, ofwel omdat hij ze bij opkomst allemaal doet verbleken en 'als enige' te zien is. *Luna* <'maan'> komt van *lucere* <'schijnen'>; zij is dan ook dezelfde als Lucina. Zoals bij de Grieken Diana als 'lichtbrengster' wordt aangeropen bij bevallingen, zo gebeurt dat bij ons met Juno Lucina. Deze zelfde Godin heet ook Diana Omnivaga <'wijd en zijd zwervend'>, niet vanwege het jagen maar omdat ze tot de zeven zwervende sterren* wordt gerekend. **(#69)** Ze heet Diana omdat ze als het ware 's nachts 'dag' <*dies*> maakt. Haar hulp

wordt ingeroepen bij bevallingen omdat babies gedurende een periode van soms zeven, meestal negen banen van de maan worden gedragen; deze heten ‘maanden’ <*menses*> vanwege de ‘afgemeten’ <van *mensus*> afstanden die ze aflegt. Timaeus vertelt in zijn geschiedwerk dat in de nacht waarin Alexander de Grote geboren werd, de tempel van Diana in Efesus afbrandde. Met zijn gebruikelijke elegantie voegt hij daaraan toe dat dit niet vreemd is: Diana wilde namelijk bij de bevalling van Olympias aanwezig zijn en was dus niet thuis!

De Godin die overal bij ‘komt’ <van *venire*> heeft bij ons de naam Venus gekregen; *venustas* <‘mooiheid’> is afgeleid van haar naam, eerder dan *Venus* van *venustas*.

(#70) Zien jullie nu hoe van goede en nuttige ontdekkingen op het gebied van de natuurfilosofie een lijn is getrokken naar imaginaire, verzonnen Goden? Dit heeft geleid tot onjuiste opvattingen, verwarrende dwalingen en vormen van bijgeloof die hooguit passen bij oude vrouwtjes. Want nu weten we dus hoe de Goden eruit zien, hoe oud ze zijn, wat voor kleren of attributen ze dragen, en verder wat hun afstammingen, huwelijken en relaties zijn: alles is vertaald naar een evenbeeld van de menselijke zwakte! Ze worden namelijk zelfs met geestelijke onrust ten tonele gevoerd. We horen van lusten van de Goden, van zorgen en woedeaanvallen. In de mythologie zijn ze niet verschoond van oorlog en strijd. Niet alleen vechten ze mee aan één kant wanneer twee partijen tegenover elkaar staan, zoals bij Homerus, maar ook voeren ze onderling oorlogen, zoals met de Titanen en zoals met de Giganten. Dit alles wordt in alle domheid verteld en geloofd, en is één en al onzin en opperste lichtzinnigheid.

(#71) We moeten deze mythen natuurlijk terzijde schuiven en verwerpen. Maar het goddelijke bevindt zich in het wezen van elk element: als Ceres in de aarde, als Neptunus in de zee, enzovoort; en zo kunnen we toch begrijpen wie die Goden zijn en welke eigenschappen ze hebben. Hen moeten we aanbidden en vereren, met de namen waarmee ze krachtens de traditie worden aangeduid. De beste vorm van verering der Goden, en tevens meest reine, gewijde en van vroomheid vervulde, is om hen altijd zuiver, oprecht en onbedorven te aanbidden, zowel in gedachten als in woorden. Immers, zowel de filosofen als onze voorouders hebben een onderscheid gemaakt tussen bijgeloof en religie. (#72) Mensen namelijk die de hele dag bleven bidden en offeren dat hun kinderen hen zouden mogen ‘overleven’ <van *superstes*>, werden *superstitiosi* genoemd, een begrip dat later een ruimere betekenis kreeg. En mensen die alles wat met verering van de Goden te maken heeft zorgvuldig nagingen en als het ware ‘hernamen’ <van *relegere*> zijn *religiosi* genoemd, naar *relegere*. (Evenzo komt ‘elegant’ van *eligere* <‘uitkiezen’>, ‘diligent’ van *diligere* <‘houden van’> en ‘intelligent’ van *intellegere* <‘bevatten’>. In al deze woorden zit dezelfde grondbetekenis van ‘eruit nemen’ als in *religiosus*.) Zo zijn *superstitiosus* en *religiosus* geworden tot respectievelijk een negatieve term <‘bijgelovig’> en een positieve <‘gelovig’>. Ik geloof dat ik hiermee voldoende heb aangetoond dat de Goden bestaan en wat hun wezen is.

DE VOORZIENIGHEID VAN DE GODEN (73-153)
HET BESTAAN VAN GODDELIJKE VOORZIENIGHEID (73-97)

(#73) In aansluiting hierop wil ik laten zien dat de wereld wordt bestuurd door de voorzienigheid van de Goden. Dat is echt een groot thema, waar jullie school, Cotta, aanvallen op uitvoert. Inderdaad zijn jullie degenen met wie we heel die discussie voeren. Want jullie, Velleius, zijn minder goed op de hoogte van de terminologie; jullie lezen namelijk alleen dingen uit jullie eigen school en daar gaat jullie voorliefde naar uit, terwijl jullie de rest zonder enige vorm van onderzoek veroordelen.

Zo zei jij bijvoorbeeld gisteren* dat de Stoïci een 'oude waarzegster Pronoia' introduceren, oftewel de voorzienigheid. Jouw fout daarbij was dat je denkt dat zij zich de voorzienigheid indenken als een soort aparte Godin die de wereld regeert en leidt. **(#74)** Maar het is in feite een korte manier om het volgende aan te duiden. Als iemand zegt dat de staat der Atheners wordt bestuurd door 'de Raad', dan laat hij 'van de Areopagus' daarbij weg. Als wij nu zeggen dat de wereld bestuurd wordt 'door de voorzienigheid' dient men analoog daaraan 'van de Goden' erbij te denken, en de uitspraak in haar volledige en exacte vorm als volgt op te vatten: dat de wereld bestuurd wordt door de voorzienigheid van de Goden. Die humor (waar dat volkje van jullie toch al niet veel van heeft) kunnen jullie dus maar beter niet eraan besteden om ons uit te lachen. Als je het mij vraagt, hoeven jullie het niet eens te proberen, want het misstaat jullie, het is jullie niet gegeven, het is te hoog gegrepen. Dit geldt niet speciaal voor jou, Velleius, want jij bent vertrouwd met de beschaafde omgangsvormen van je familie en de cultuur van de burgers van onze stad. Het is gericht tegen de andere aanhangers van jullie school en vooral tegen degene die er aan de oorsprong van staat: een ongeschoold, onbeschaafd man die iedereen tegen de schenen schopt, zonder enig inzicht, zonder gezag en zonder charme.

(#75) Ik zeg dus dat de wereld en alle delen van de wereld door de voorzienigheid der Goden in den beginne zijn gemaakt en te allen tijde worden bestuurd. Deze stelling wordt in onze school doorgaans in drie onderdelen gesplitst. Het eerste deel is afgeleid van het argument dat de Goden bestaan: als men dat heeft beaamd, moet men erkennen dat de wereld door hun wijsheid wordt bestuurd. Het tweede deel laat zien dat alle dingen onderworpen zijn aan een met bewustzijn begiftigde natuur en zich daardoor op een prachtige manier voltrekken. Als men dit heeft vastgesteld, volgt eruit dat ze vanuit levende beginselen zijn voortgekomen. Het derde punt is afgeleid van de bewondering die we voelen voor de dingen van hemel en aarde.

(#76) Over naar het eerste argument. Je kunt natuurlijk ontkennen dat er Goden bestaan. Democritus doet dat op een bepaalde manier door met 'afbeeldingen' aan te komen zetten, en Epicurus met 'beelden'. Maar wie het bestaan van de Goden aanvaardt, die moet erkennen dat ze ook iets doen, en wel iets voortreffelijks. Welnu, er is niets voortreffelijks dan het bestuur over de wereld; dus wordt zij bestuurd

door de wijsheid der Goden. Zoniet, dan moet er in elk geval iets hogers en machtigers bestaan dan de Godheid, van welke aard ook, of het nu levenloze natuur is of een lotsnoodzaak die met grote kracht voortgaat alle schitterende dingen te scheppen die wij zien. (#77) Maar dan is het wezen der Goden dus niet oppermachtig en niet uitmuntend, voorzover het immers onderworpen is aan die lotsnoodzaak dan wel natuur waardoor hemel, zee en aarde worden geleid. Maar niets staat hoger dan de Godheid, dus moet de wereld door hem geleid worden. Aan geen enkele natuur is de Godheid dus ondergeschikt of onderworpen: hij leidt derhalve zelf heel de natuur.

Verder, als we aanvaarden dat de Goden intelligent zijn, aanvaarden we tevens dat ze voorzienig zijn en wel in de belangrijkste dingen. Zouden ze dus niet weten welke zaken het belangrijkste zijn en hoe die aangepakt en beheerst moeten worden, of zouden ze misschien niet de macht hebben om zaken van zulk gewicht op zich te nemen en te dragen? Maar onwetendheid is aan het wezen der Goden vreemd, en moeite om een bepaalde taak op zich te nemen vanwege zwakheid valt volstrekt buiten de goddelijke majesteit. Waaruit blijkt wat wij beweren: de wereld wordt bestuurd door de voorzienigheid van de Goden.

(#78) Aangezien de Goden bestaan (aangenomen dat ze bestaan, zoals ook werkelijk het geval is), moeten ze ook levend zijn, en niet alleen levend maar ook in het bezit van rede. En ze moeten dan onderling verbonden zijn in een soort burgergemeenschap en -samenleving, waarbij ze de leiding hebben over deze ene wereld als over een gemeenschappelijke staat of stad.

(#79) Hieruit volgt dat ze dezelfde rede hebben als de mens en dat voor beide dezelfde waarheid geldt, dezelfde 'wet' die het juiste voorschrijft en het verkeerde verbiedt. En hieruit kun je begrijpen dat praktisch inzicht en geest bij de mensen van de Goden komen. Om die reden zijn in het bestel van onze voorouders Geest, Trouw, Deugd en Eendracht vergoddelijkt en publiekelijk met tempels geëerd. Hoe zou het mogelijk zijn te ontkennen dat zij onder de Goden verkeren, wanneer wij hun afbeeldingen plechtig en devoot aanbidden? En als de mensheid geest, trouw, deugd en eendracht bezit, waar anders vandaan kunnen die dan zijn afgedaald naar de aarde dan van de hemelmachten? En daar wij wijsheid, rede, praktisch inzicht hebben, moeten de Goden diezelfde eigenschappen in nog veel sterkere mate hebben, en niet alleen hebben, maar ook gebruiken, bij de grootste en belangrijkste zaken.

(#80) Maar er is niets hogers of beters dan de wereld; zij moet dus door de wijsheid en voorzienigheid van de Goden worden bestuurd.

Tenslotte, aangezien we nu genoeg bewijzen hebben geleverd voor de goddelijkheid van de wezens wier bijzondere macht en buitengewone pracht wij kunnen zien -- ik bedoel zon en maan en de zwervende en vaste sterren, de hemel, de wereld zelf en al die dingen ter wereld waar de mens zo veel voordeel en gemak van heeft -- dan moet de conclusie luiden dat alles wordt geleid door een goddelijke geest en een goddelijk inzicht. Dit is wel genoeg voor wat betreft het eerste deel.

(#81) Vervolgens zal ik laten zien dat alles is onderworpen aan de natuur en zich daardoor op de mooiste manier ontwikkelt. Maar daaraan voorafgaand moet ik in

het kort uitleggen wat die natuur dan wel is. Daardoor valt dat wat ik wil bewijzen gemakkelijker te begrijpen.

Volgens sommigen is de natuur een bepaalde kracht die zonder gebruik van rede in lichamen de noodzakelijke bewegingen opwekt. Volgens anderen is zij echter een kracht die rede en ordenend vermogen bezit, en als het ware methodisch te werk gaat: bij ieder ding dat ze produceert maakt ze de oorzaak en het doel ervan duidelijk, en haar vaardigheid kan in geen enkele kunst, met geen enkele hand, door geen enkele ambachtsman worden geëvenaard. Want, verklaren ze, een zaadje heeft een grote kracht, hoewel het minuscuul is; en als het maar terecht komt in een substantie die het opneemt en omvat, en als het maar materiaal krijgt waardoor het wordt gevoed en kan groeien, dan vormt en produceert het alle dingen, elk in zijn soort; deels kunnen die alleen maar worden gevoed via hun wortels, maar deels kunnen ze ook bewegen, waarnemen, streven en zich voortplanten.

(#82) Maar er zijn ook mensen die alles ‘natuur’ noemen. Epicurus bijvoorbeeld doet dat door de natuur van alles wat bestaat in te delen in lichamen, lege ruimte en hun eigenschappen. Maar wanneer wij zeggen dat de wereld door de natuur bestaat en bestuurd wordt, dan zeggen we dat niet als over een aardkluif of een stuk steen, of iets anders waarin de natuur slechts samenhang van delen veroorzaakt, maar als over een boom of een dier, waarin geen toeval zichtbaar wordt maar orde en iets wat lijkt op kunst.

(#83) Als nu dat wat wortelt in de aarde groeit en bloeit dankzij de kunst der natuur, dan moet de aarde zelf natuurlijk door diezelfde kracht beheerst worden. Want zwanger van zaden baart ze alle dingen en brengt ze die uit zich voort; zij omvat hun wortels, voedt ze en laat ze groeien; en zelf wordt ze op haar beurt gevoed door de hoger en verder naar buiten gelegen elementen. En door haar uitwasemingen wordt weer de lucht gevoed en de aether en alles aan de hemel.

Als dus de aarde in stand blijft en haar kracht behoudt dankzij de natuur, dan geldt dat ook voor de rest van de wereld. Wortels zitten in de aarde, levende wezens blijven bestaan door het inademen van lucht, en de lucht zelf is er mede oorzaak van dat we zien, horen en geluid maken (want niets hiervan kan zonder lucht); ja, de lucht beweegt zelfs met ons mee, want waar we ook heen gaan of bewegen, lijkt hij als het ware plaats voor ons te maken en uit de weg te gaan.

(#84) Alwat zich naar het midden van de wereld, naar het onderste gedeelte, beweegt, alwat vanuit het midden omhoog beweegt, alsmede alwat zich in een cirkelvormige baan beweegt rondom het midden, dat alles vormt samen het ene continuüm van de werelddnatuur.

Bovendien, er zijn vier elementen, en de voortdurende overgangen daarvan in elkaar maken de werelddnatuur tot een continuüm. Want uit aarde ontstaat water, uit water lucht, uit lucht aether, en in omgekeerde richting uit aether lucht, daaruit water, en uit water aarde als onderste. Doordat deze grondelementen van alle dingen aldus omhoog en omlaag en heen en weer bewegen, houdt de samenhang van de delen van de wereld stand. **(#85)** Deze samenhang moet ofwel eeuwigdurend zijn, in

dezelfde vorm als waarin wij haar nu zien, of op zijn minst zeer langdurig (in dat geval zou zij een lange en haast onmetelijke tijd in dezelfde staat blijven als nu). Welk van beide het ook is, er volgt uit dat de wereld door de natuur wordt bestuurd.

Want neem vlootmanoeuvres of legerformaties, of -- om de vergelijking weer te trekken met natuurlijke processen -- de voortplanting van een wijnstok of een boom, of de vorm van een levend wezen en het harmonieus samengaan van zijn ledematen: uit deze dingen blijkt de grote bekwaamheid van de natuur, maar de wereld als geheel getuigt daarvan in nog veel sterkere mate. Er is dus ofwel niets dat geleid wordt door een met rede begiftigde natuur, ofwel men moet toegeven dat de hele wereld erdoor geleid wordt.

(#86) Want als de wereld alle andere naturen en hun zaden bevat, moet zij zelf ook door de natuur bestuurd worden. Anders is het net alsof je zegt dat aan een mensenlichaam van nature tanden en haren groeien, maar dat het mensenlichaam zelf niet van nature bestaat! Je beseft dan niet dat een ding dat iets produceert zelf een meer perfecte natuur heeft dan zijn produkt. Van alle dingen die door de natuur bestuurd worden, is de wereld de zaaier en verwekker en, om zo te zeggen, de vader, voeder en opvoeder; alles brengt hij groot en houdt hij in stand als zijn eigen ledematen en lichaamsdelen.

Maar als de delen van de wereld door de natuur bestuurd worden, moet ook de wereld zelf door de natuur bestuurd worden. In dit bestuur is niets voor kritiek vatbaar. Want gegeven de elementen die er bestonden, is het best mogelijke resultaat bereikt. **(#87)** Laat iemand maar eens aantonen dat het beter had gekund! Dat zal niemand ooit kunnen aantonen. Wie een 'verbetering' voorstelt, zal het er alleen maar slechter op maken of iets onmogelijks verlangen.

Als nu alle delen van de wereld zozeer op elkaar zijn afgestemd dat ze niet bruikbaar of fraaiër hadden kunnen zijn, laten we dan eens kijken of dat toevallig zo is, of dat hun huidige samenhang enkel en alleen teweeg gebracht kan zijn door een bewustzijn en goddelijke voorzienigheid.

Welnu, als de produkten van de natuur beter zijn dan die van de kunst, en de kunst niets tot stand brengt zonder gebruik van rede, dan moeten we ervan uitgaan dat ook de natuur de rede deelachtig is. Wanneer je een standbeeld of een schilderij ziet, weet je dat er kunst is toegepast. Als je in de verte een schip ziet varen, twijfel je er niet aan dat het zich voortbeweegt dankzij de rede en de kunst. Of als je een zonnewijzer of een waterklok bekijkt, dan begrijp je dat de uren worden aangegeven door kunst en niet door toeval. Hoe valt hiermee dan het idee te rijmen dat de wereld, die deze kunsten, hun beoefenaars en het totaal der dingen bevat, geen deel heeft aan wijsheid en rede?

(#88) Onze vriend Posidonius heeft onlangs een planetarium vervaardigd. Elke omwenteling ervan laat hetzelfde gebeuren met zon, maan en de vijf planeten als wat elk etmaal aan de hemel gebeurt.* Stel nu dat iemand het mee zou nemen naar Scythië of Britannië. Zou iemand in die barbaarse contreien betwijfelen of dat planetarium een volmaakt produkt van de rede is? Maar deze lieden hebben twijfels

over de wereld, waaruit toch alles ontstaat, waarin alles geschiedt: is zij nu toevallig zo geworden zoals ze is? Door een of andere noodzaak? Of door een goddelijke rede en geest? Ze vinden dat Archimedes van grotere deskundigheid blijkt geeft door de bouw van een model van het firmament, dan de natuur door de bouw van het origineel! En dan te bedenken dat het origineel vele malen knapper geconstrueerd is dan de nabootsing.

(#89) Hadden ze maar een voorbeeld genomen aan die bekende herder bij Accius, die nog nooit een schip gezien heeft. Als deze op zijn berg vanuit de verte het goddelijke en vreemde vaartuig der Argonauten ziet, is hij aanvankelijk verbaasd en verschrikt. Hij zegt dan:

*(...) zo'n grote massa glijdt er
grommend in het diepe, met enorm gedruis en gesuis.
't Rolt golven voor zich uit, en stuwt de koppen op tot schuim;
't stort voorover, en het zilte nat -- spat en verstuijft.
Nu eens lijkt het of een donderwolk eraan komt rollen,
dan weer of een rotsblok, van de bergen afgewrikt,
neerwaait in een tornado, of dat huizenhoge kolken
loeiend oprijzen uit het strijdgewoel der golven.
Drijft de zee hier stukgeslagen brokken land uiteen?
Of heeft Triton met zijn drietand diep in de grond een grot
losgewrikt tot onder zijn wortels, in het woedend water --
woelt hij zo een rotsmassa op, die hij ten hemel werpt?**

Aanvankelijk vraagt hij zich af wat dat onbekende wezen dat hij waarneemt wel mag zijn. Maar als hij dan de bemanning ziet en het gezang van de matrozen hoort, zegt hij:

*juist zoals het vrolijk snorren klinkt bij het dansen der
dolfijnen (...)*

enzovoort, enzovoort --

*(...) een aan Silvanus' melodie
vrijwel eender liedje draagt hij naar mijn oor en gehoor.*

(#90) Welnu, deze man dacht dus op het eerste gezicht iets levenloos te zien dat geen bewustzijn had. Maar door duidelijker aanwijzingen begon hij daarna toch een vermoeden te krijgen van de ware aard van het ding waarover hij zich zo had verbaasd.

Op deze zelfde manier hadden de filosofen moeten redeneren. Misschien had de eerste aanblik van de wereld hen in verwarring gebracht. Maar bij het zien van haar

strakke en gelijkmatige bewegingen en de vaste orde en onveranderlijke stabiliteit die alles beheerst, hadden ze daarna toch moeten beseffen dat er in dit hemelse, goddelijke huis een Bewoner is, en bovendien een Leider en Beheersers, die als het ware de Architect van dit enorme bouwproject is. Nu lijken ze me zelfs geen flauw benul ervan te hebben hoe bewonderenswaardig de dingen van hemel en aarde zijn.

(#91) Want kijk om te beginnen eens naar de aarde. Zij ligt in het middelste gedeelte van de wereld, en wordt aan alle kanten omgeven door de levendmakende en ingeademde substantie die de naam *aer* <'lucht'> draagt (dat is eigenlijk Grieks, maar het woord is volledig opgenomen in ons taalgebruik en wordt gebezigd als was het normaal Latijn.) Deze wordt op zijn beurt weer omvat door de onmetelijke *aether*, die uit het hoogst gelegen vuur bestaat. (Dit kunnen we ook wel als een leenwoord gebruiken. Laten we dus in het Latijn gewoon spreken van *aether* net zoals van *aer*. -- Hoewel Pacuvius er een vertaling voor geeft:

'k doel op wat wij "hemel" noemen, en de Grieken "aether",

alsof het niet een Griek is die hier spreekt!* *"Maar hij spreekt hier toch Latijn!"*. Ja, dat is wel zo, maar wij als publiek moeten toch net doen alsof hij Grieks spreekt! Want elders zegt hij:

van komaf ben ik Grieks; dat openbaart zich in mijn woorden.

(#92) Maar laat ons terugkeren van dit zijspoor.)

Welnu, die *aether* is de bron van de ontelbare vuren der sterren. De voornaamste hiervan is de zon, die alles met zijn stralende licht beschijnt en vele malen groter is dan de complete aarde. Dan zijn er de andere sterren, onmetelijk in grootte. En ondanks hun grote omvang en aantal brengen deze vuren in het geheel geen schade toe aan de aarde of aan wat zich op aarde bevindt. Sterker nog: ze brengen haar voordeel (zij het dat de aarde onvermijdelijk zou verzengen als ze dichterbij kwamen: onbeheerst en ongetemperd zou hun hitte te groot voor haar zijn).

(#93) Is het dan vreemd als ik er versteld van sta, dat er mensen zijn die geloven dat een soort vaste en ondeelbare partikels zich door de zwaartekracht voortbewegen, en dat de wereld met al haar pracht en met al haar luister slechts het resultaat is van toevallige botsingen van die partikels?! Ik begrijp niet hoe iemand dit voor mogelijk kan houden zonder die redenering door te trekken: als je een ontelbaar aantal exemplaren van de eenentwintig letters,* van goud of van wat dan ook, bij elkaar zou gooien en vervolgens op de grond zou uitstorten, dan kunnen daar dus de *Annalen* van Ennius uit resulteren, in leesbare vorm! Nee, ik denk dat het toeval nog niet voor één enkel vers zoveel vermag! **(#94)** Maar zoals die lieden volhouden dat de wereld tot stand is gekomen door partikeltjes zonder warmte of enige andere 'kwaliteit' (*poiotes* in het Grieks) en zonder bewustzijn, maar alleen als gevolg van hun lukrake en toevallige botsingen, of liever gezegd: dat er op ieder moment ontelbare werelden geboren worden en sterven... -- maar als de wereld het resultaat kan zijn van botsingen van atomen, waarom een zuilengang dan niet? Of een tempel of

een huis of een stad? Die dingen kosten toch beduidend minder werk en zijn veel gemakkelijker! Werkelijk, wanneer ze het over de wereld hebben, zeggen ze maar wat. Volgens mij hebben ze nog nooit één blik geworpen op de magnifieke pracht van de hemel, wat meteen mijn volgende onderwerp is.

Er is hierover een fraaie passage bij Aristoteles. (#95) *Stel eens*, zegt hij, *dat er mensen bestaan, die altijd onder de grond hebben geleefd. Ze hebben goede, prachtige huizen, getooid met beelden en schilderijen en voorzien van alles waarvan mensen die bij ons als welvarend gelden overvloed hebben. Nog nooit zijn ze boven de grond geweest, maar wel hebben ze bij geruchte en uit verhalen begrepen dat er een bepaalde goddelijke macht en kracht bestaat. Stel nu dat op een goede dag de kaken van de aarde vaneen gaan en dat zij uit hun afgelegen woonplaatsen kunnen ontsnappen en de streken waar wij wonen kunnen bereiken. Plotseling zien ze de aarde, de zeeën, de hemel; ze realiseren zich de grootte der wolken en de kracht der winden; en ze aanschouwen de zon en realiseren zich zowel haar grootte en pracht als haar werking, dat zij namelijk de dag veroorzaakt door haar licht over heel de hemel te verspreiden. En ze nemen waar hoe, als de aarde verduisterd raakt door de nacht, de hemel helemaal bezaaid en getooid is met sterren; ze zien de verschillende standen van de maan, nu eens wassend en dan weer krimpend, de opkomst en ondergang van al die hemellichamen en hun in alle eeuwigheid vaste en onveranderlijke banen -- als ze dat zien, dan zullen ze heel zeker geloven dat de Goden ook echt bestaan, en dat die grote werken van hun hand zijn.**

(#96) Tot zover Aristoteles. Laten wij ons nu eens een duisternis voorstellen, zo diep als die ooit bij de uitbarsting van de Etna* moet zijn geweest in het gebied rond de vulkaan. Twee dagen lang kon een mens zijn medemens niet herkennen, maar toen op de derde dag de zon weer doorbrak, kreeg men het gevoel alsof men herleefde. Als ditzelfde was gebeurd na een eeuwige duisternis, dat we plotseling het licht konden aanschouwen, hoe zouden we dan naar de hemel kijken? Ja, het is de dagelijkse gewoonte en de gewenning van onze ogen, waardoor de geest eraan gewend raakt: we voelen geen verwondering en zoeken niet naar verklaringen voor dingen die we voortdurend zien. Alsof eerder het nieuwe van dingen dan hun grootte ons zou moeten aanzetten tot onderzoek naar de oorzaken!

(#97) Wie zou de aanduiding 'mens' nog durven gebruiken voor iemand die bij het zien van zulke stabiele bewegingen van de hemel, zo'n vaste ordening der sterren, zo'n hechte onderlinge samenhang van alles, domweg ontkent dat daar enige rede in schuilt? Voor iemand die zegt dat toeval de enige oorzaak is van dingen die met zoveel wijsheid gedaan worden dat wij er met onze wijsheid helemaal niet bij kunnen? Als we iets zien bewegen door een bepaald mechaniek, zoals een planetarium, een uurwerk, of tal van andere dingen, dan twijfelen we er toch niet aan dat het een werk van de rede is? Maar als we zien hoe de hemel zich continu voortbeweegt met adembenemende snelheid en zich uiterst regelmatig ronddraait, en zodoende de jaarlijkse opeenvolging der seizoenen teweeg brengt, waaraan alles zijn welzijn en

voortbestaan dankt, zouden we er dan wél aan twifelen of dat gebeurt door toedoen van rede? En niet zomaar rede, maar een uitmuntende, goddelijke rede!
DE GODDELIJKE VOORZIENIGHEID (98-132)

(#98) Want laat ons nu alle subtiele discussies verlaten. We kunnen haast met onze ogen de schoonheid in ons opnemen van alles waar we de goddelijke voorzienigheid in herkennen.

Om te beginnen kan men de hele aarde in ogenschouw nemen. Zij is geplaatst in het middelste gedeelte van de wereld. Zij is massief, bolvormig, van alle kanten gerond als gevolg van de zwaartekracht en bekleed met bloemen en planten, bomen en gewassen: alles in ongelooflijke hoeveelheden en eindeloze variaties. Voeg daarbij onuitputtelijke, koele bronnen; helder stromende rivieren, met oevers gehuld in groen gewaad; holle, diepe grotten; ruwe rotsen; hoog overhangende bergen en uitgestrekte vlakten; voeg daarbij nog verzonken goud- en zilveraders en onbepaalde voorraden marmer. **(#99)** En dan de dieren, wat zijn er veel soorten, tam en wild! Denk eens aan alle vogels die vliegen en zingen, aan het vee in de weiden en al wat leeft in het bos! Wat moet ik nog zeggen over de mens? Hij is als het ware aangesteld als bebouwer der aarde. Hij duldt niet dat ze onherbergzaam wordt door woeste monsters of verwildert door ongebreidelde plantengroei. Door zijn arbeid staan bouwland, eilanden en kusten bezaaid met schitterende huizen en steden. Als we dit met onze ogen even goed konden bekijken als met onze geest, zou niemand nog twifelen aan de goddelijke rede bij het bezien van de aarde als geheel.

(#100) En dan de zee, wat is die ontzettend mooi! Hoe prachtig is ze als geheel, en wat heeft ze een rijkdom en keur aan eilanden, wat een prachtige kusten en stranden! En hoeveel verschillende soorten waterdieren bevat zij! Sommige beesten leven onder water, andere drijven en zwemmen aan de oppervlakte, weer andere hechten zich met hun schalen vast aan de rotsen. En de zee zelf wil naar het land toe en speelt op de kust, zodanig dat de twee elementen tot één lijken samengesmolten.

(#101) Hierop volgt, grenzend aan de zee, de lucht. Ze is bij dag en bij nacht verschillend. Nu eens wordt ze dun en ijl en stijgt ze omhoog; dan weer verdicht ze zich en pakt ze zich samen tot wolken, waarin ze vocht verzamelt om de aarde met regen te besproeien; dan weer stroomt ze hierheen en daarheen en veroorzaakt aldus wind. Diezelfde lucht brengt ook de jaarlijkse afwisselingen van koude en hitte, ondersteunt de vogels op hun vlucht, en voedt en onderhoudt levende wezens wanneer ze als adem geïnhaleerd wordt.

Dan rest het uiterste en hoogst boven onze woonplaatsen verheven element, de al omgevende en samenhoudende omspanning van de hemel, die ook *aether* wordt genoemd. Dit is de verste rand en begrenzing van de wereld; hierin doorlopen die 'vurige gestalten' op de meest bewonderenswaardige manier hun geordende banen.

(#102) De zon, vele malen groter dan de aarde, draait om de aarde heen en veroorzaakt de dag en de nacht door haar opkomst en ondergang. Nu eens komt ze dichterbij, dan weer gaat ze verder weg. Zo maakt ze elk jaar twee zonnewendes,

waartussen het gelaat van de aarde nu eens als het ware betreft, en dan weer vrolijk wordt en samen met de hemel lijkt te lachen. (#103) De maan is meer dan half zo groot als de aarde, zoals de sterrekundigen bewijzen. Ze beweegt zich in dezelfde banen als de zon, nu eens dicht bij de zon, dan weer verder er vanaf. Het licht dat ze van de zon ontvangt, stuurt ze naar de aarde, en zelf kent ze verschillende wisselingen in licht. Ook komt het voor dat ze dwars voor de zon komt te liggen en het stralende licht ervan verduistert, en anderzijds dat ze in de schaduw van de aarde valt (als ze helemaal tegenover de zon staat) en zo door de tussenpositie en tussenligging van de aarde plotseling uitdooft. De planeten ofwel 'zwervende sterren' bewegen zich in dezelfde banen rondom de aarde; op dezelfde manier komen ze op en gaan ze weer onder. Soms versnellen hun bewegingen, dan vertragen ze, en vaak komen ze zelfs tot stilstand. (#104) Er is geen indrukwekkender, geen fraaier schouwspel denkbaar.

Daarna komt de geweldige massa van vaste sterren. Deze staan dusdanig gegroepeerd dat ze lijken op gedaanten die voor de mensen vertrouwd zijn; daaraan ontlene ze dan ook hun namen.'

Op dit punt keek Balbus mij aan,* en zei: 'Ik zal hier gebruik maken van de gedichten van Aratus,* die jij hebt vertaald toen je nog maar heel jong was. Juist door hun Latijnse versie vind ik ze zo mooi, dat ik er heel wat stukken van uit mijn hoofd ken. Welnu, zoals we met onze eigen ogen voortdurend zien, is zonder enige verandering of variatie

*de rest der hemellichamen altijd verglijdend,
bewegend samen met de hemel dag en nacht,*

(#105) en geen mens die graag de regelmaat van de natuur wil zien, krijgt ooit genoeg van het kijken hiernaar;
*en 't uiterst draaipunt aan weerszijden van de as
wordt 'pool' genoemd.*

Daaromheen bewegen zich de twee Beren, die nooit ondergaan:
één dezer beide heet bij de Grieken Cynosura,
de ander wordt Helice genoemd.*

Laatstgenoemde heeft zeer heldere sterren die we de hele nacht kunnen zien,
ten onzent veelal "Zeven Ploegossen" genaamd.

(#106) Cynosura is kleiner, maar heeft hetzelfde aantal sterren, op dezelfde manier gegroepeerd, en draait rond dezelfde as.

*Hierop vertrouwt 't Phoeniciërvolk des nachts op zee.
Wel schijnt die eerste eerder en met feller sterren,
is alom zichtbaar reeds bij 't schemeren van de avond;
maar deze is, hoewel slechts klein, bij zeelui in zwang:
want korter is zijn omloop, in een binnenbaan.*

En om de aanblik van deze sterren nog indrukwekkender te maken
*ligt dan daartussen, als 'n rivier met snelle stroom,
de grimm'ge Slang in kronkelingen hoog en laag,
zijn eigen lichaam krommend in vele kringen en bochten.*

(#107) Als geheel is zijn aanblik al prachtig, maar vooral opmerkelijk is de vorm van zijn kop en de gloed van zijn ogen:

*niet één ster glanst er bij hem sierlijk op het hoofd:
zijn slapen zijn getekend met een dubb'le gloed,
en in zijn woeste ogen laait vuur van twee lichten,
terwijl de kin door 't stralen van één ster oplicht.
De kop buigt aan de fijne hals steeds achterover;
het lijkt haast of hij staart naar de staart van Helice.*

(#108) De rest van het lichaam van de Slang zien we de hele nacht:
*die kop verbergt zich plotsklaps korte tijd in zee
en mengt dus opkomst hier met ondergang ineen.*

En deze kop
*beroerend staat een droef figuur, als in de rouw,
en draait er rond,*

die bij de Grieken
*"Engonasin", vanwege zijn gebogen knie, heet.
Erachter ligt de Kroon, met zijn bijzond're gloed.*

Die ligt dus achter hem, en bij zijn hoofd ligt de Slangenhouders, **(#109)**
*dewelke in het Grieks de naam draagt "Ophiuchos".
Met dubb'le greep houdt hij de Slang vast in zijn knuisten,
zit echter zelf gebonden door diens hele lichaam.
Want dwars over zijn borst zit de serpent gedraaid
maar hij zet zich toch stevig schrap met vol gewicht
en plaatst zijn voet in oog en borst des Schorpioens.*

Na de Zeven Ploegossen komt
de Berenwachter, meestentijds genaamd Boötes:
hij drijft immers de Beer als in het juk gebonden.*

(#110) En het gaat nog verder, want bij deze Boötes
*(...) is onder de borst op vaste plek
een glinsterende ster te zien, genaamd "Arcturus",*

onder wiens voeten de baan ligt van
het glanzend lijf der Maagd, dragend een korenaar

En deze constellaties zijn zo afgebakend en zo ordelijk ingericht dat er een goddelijke kundigheid in zichtbaar wordt:

*men kan de Tweeling zien onder de kop des Beren
bij 't middel ligt de Kreeft, en in zijn poten houdt hij
de grote Leeuw vast, die een vlam schudt uit zijn lichaam*

de Wagenmenner
*zit stil verdekt onder de linkerkant van Tweeling,
waar korzelig de kop van Helice naar staart,
terwijl zijn linkerschouder door de Geit bezet wordt.*

En het gaat verder:
*welnu, zij is voorzien van groot en machtig licht
terwijl de Bokjes slechts een luttel vuur doen schijnen*

Onder haar voeten
zet zich met krachtig lijf de horens dragende Stier schrap.

(#111) Zijn kop is bezaaid met tal van sterren,
die Grieken wel "Hyaden" plegen te benoemen,

naar de regen die ze brengen (*huein* betekent namelijk 'regenen'). Bij ons worden ze uit onkunde Biggetjes genoemd, als kwam hun naam van 'varken' <het Griekse *hus*> in plaats van 'regen'. Achter de kleine Zeven Ploegossen komt met opengestreckte handen Cepheus,
want vlak achter de Beer (de Cynosura) zit hij.

Vóór hem gaat
*Cassiëpeia met haar vaag'lijk sterreschijnsel.
Bij haar weer in de buurt draait met haar fraaie lichaam
zij die heur moeders blik ontwijkt, Andromeda.
Haar hoofd wordt door het manenschuddend fonk'lend Paard
geraakt juist met de buik, terwijl één ster hen bindt,
hun beider vormen met gezaam'lijk licht bevattend
en trachtend om ze eeuwig aan elkaar te knopen.
Vervolgens staat de Ram er, met gekromde horens.*

In zijn buurt liggen

*de Vissen; één hiervan glijdt enigszins voorop
en wordt eerder beroerd door kille Noordenwind.*

(#112) *Bij de voeten van Andromeda kan Perseus ontwaard worden, die
van winden uit het Noorden steeds de volle laag krijgt,*

*en bij wiens
(...) linker knie
men de Pleiaden waarneemt, klein en zwakjes stralend,
en voorts neemt men de Lier waar, lichtjes overhellend,
en voorts de grote Zwaan, in 't uitspansel des hemels.*

Aan het hoofd van het Paard grenst de rechterhand van de Waterman, en verder de Waterman in zijn geheel.

*Dan hij wiens kracht'ge borstkas kil en ijzig ademt,
de Steenbok met zijn halfwild lijf: ook hij is hier.
De Zon bekleedt hem met de volheid van haar licht
als hij in wintertijd zijn wagen om doet keren.*

(#113) *Daar valt verder te zien
hoe zich de Schorpioen vertoont en hoog verheft,
met 't uiteind van zijn lijf de kromme Boog meevoerend,
waarbij dan ook de Vogel draait, door veren glanzend,
en daarbij weer de Adelaar met gloeiend lijf.*

Vervolgens komt de Dolfijn,
gevolgd door Orion die glanst met scheefstaand lijf,

(#114) *waarna
de gloeiend hete Hond in sterreflonk'ring oplicht.*

Daarop volgt de Haas,
die nooit de race beëndigt uit vermoeienis.
En naast de Hond's staart glijdt de Argo rustig voort.
De Ram zit daar weer naast, en 't schubbig lijf der Vissen,
terwijl zij net de oevers raakt van de Rivier.

Deze Rivier kun je zien kronkelen en stromen over een grote afstand, en
(...) *de langgerekte Boeien zul je zien
waarmee de Vissen aan hun staart verbonden zijn,
en daarna, bij het twink'lend vuur des Schorpioens,
het Altaar, zacht omspeeld door bries van Zuidenwind.*

In de buurt staat de Centaur:

*zijn paarde-delen wil hij wagen aan de Scharen.
Terwijl zijn rechterhand 't viervoetig Beest vastgrijpt,
beweegt hij grimmig voorwaarts naar het prachtig Altaar.
Daar werkt ook Hydra zich vanuit de diepten op,*

wier lichaam zich lang uitstrekt
*en bij haar middenkrul licht glanzend 't Mengvat op,
terwijl haar uiteind door de dicht bepluimde Raaf
behapt wordt; in de buurt daar, in het zicht van Tweeling,
zit "Voor-hond", die in 't Grieks Prokúôn is geheten.*

(#115) Heel dit sterrenstelsel, heel deze grote hemeldecoratie: kan iemand die bij zijn verstand is, denken dat dit het produkt is van toevallige, lukraak her en der snellende partikels? Of zou misschien een soort van ander wezen zonder intelligentie en rede het hebben kunnen produceren? Maar het maken ervan vergde toch duidelijk rede, en sterker nog: men kan hun natuur niet eens begrijpen zonder de hoogste vorm van rede.

Dit alles is al bewonderenswaardig, maar hierbij blijft het niet: er is niets zo opvallend als het feit dat de wereld een zodanige stabiliteit en samenhang vertoont, dat er niets bestaat of zelfs maar denkbaar is dat beter is toegerust voor een lang voortbestaan. Want alle delen van de wereld streven gelijkmatig van alle kanten naar het midden. Aaneengevoegde voorwerpen blijven het beste aan elkaar vast zitten wanneer ze met een soort keten helemaal aaneengebonden worden; in de wereld wordt deze rol vervuld door de natuur: zij zit overal in en brengt alles met geest en rede tot stand, ze trekt de buitenste delen naar het midden en balt ze samen. **(#116)** Als de wereld dus bolvormig is, en om die reden al haar delen zowel in zichzelf als met elkaar gelijkmatig samengehouden worden, dan moet hetzelfde gebeuren met de aarde:* al haar delen neigen naar het midden (en dat midden is bij een bol het laagste punt) zonder enige verstoring waardoor het hele samenstelsel van zwaartekracht en massa aan het wankelen zou raken. Voor de zee geldt hetzelfde principe, hoewel zij zich boven de aarde bevindt. Ze gaat ook af op het midden, waar de aarde al zit. Daardoor krijgt ze een aan alle kanten uitgebalanceerde bolvorm, en zal ze nooit overstromen en uitvloeien.

(#117) De daaraan grenzende lucht gaat weliswaar door haar lichtheid omhoog, maar verspreidt zich hierbij wel naar alle kanten. Zo is zij dus aan de zee gevoegd en gekoppeld, maar gaat ze van nature in de richting van de hemel. Door de ijlheid en hitte daarvan komt zij op de juiste temperatuur, en geeft ze aan organismen de adem die leven en gezondheid brengt.

Daaromheen weer ligt het hoogste deel van de hemel, dat aether genoemd wordt. Deze behoudt zijn ijle warmte, die geen vaste vorm aanneemt door enigerlei

toevoeging, en is verbonden met het buitenste deel van de lucht. Binnen deze aether roteren de sterren. Door hun interne krachten blijven ze permanent bolvormig, en juist door die vorm en gestalte handhaven ze hun beweging. Ze zijn namelijk rond, en deze vorm kan het minst bedreigd worden, zoals ik al eerder zei.

(#118) De sterren nu zijn van nature vurig. Daardoor voeden ze zich met de dampen van aarde, zee en wateren, die door de zon worden opgewekt uit het land en water dat zij verwarmt. Daardoor gevoed en hernieuwd laten de sterren en de hele aether ze ook weer terugstromen en onttrekken ze opnieuw aan dezelfde bronnen. Bij dit proces gaat vrijwel niets verloren, of slechts een heel klein beetje, dat opgebrand wordt door het vuur der sterren en de vlammen van de aether.

Op grond hiervan neemt men in onze school aan (hoewel Panaetius naar verluidt zijn twijfels had) dat uiteindelijk de hele wereld zal ontvlammen. Wanneer namelijk alle vocht opgebrand is, kan de aarde zich niet langer voeden; ook stroomt de lucht dan niet meer, omdat haar opwaartse beweging niet tot stand kan komen als alle water verbruikt is; zo blijft er niets meer over behalve vuur. Dit zal dan opnieuw als levend wezen en Godheid een wedergeboorte der wereld veroorzaken, met precies dezelfde ordening.

(#119) Ik wil bij mijn beschrijving van de sterren niet te lang van stof lijken in jullie ogen, vooral voor wat betreft de planeten. Deze kennen ondanks hun zeer uiteenlopende bewegingen een buitengewone harmonie. De buitenste, Saturnus, geeft koelte; de middelste, Mars, geeft hitte; die daartussenin, Juppiter, geeft licht en matige warmte; de twee onder Mars* staan onder invloed van de zon; de zon zelf vervult heel de wereld van haar licht, terwijl de maan, die daaraan haar licht ontleent, zwangerschap en bevalling brengt, groei en rijping. Deze samensmelting aller dingen, dit samenspel der natuur, dat als het ware samenwerkt voor het voortbestaan van de wereld -- kan iemand daarvoor ongevoelig blijven? Dan heeft hij gewoon nog nooit hierover nagedacht, dat weet ik dan zeker.

(#120) Laten we nu van de hemelse zaken overgaan op die van de aarde. Want kijk maar eens: is er iets waar niet de rede van een intelligent wezen uit blijkt? Neem om te beginnen de dingen die uit de aarde opkomen. Daarbij geeft de stam stabiliteit aan wat hij ondersteunt, en onttrekt hij aan de bodem het vocht waardoor de plant via haar wortels gevoed wordt. Boomstammen zijn bedekt met bast of schors ter bescherming tegen kou en hitte. En de wijnstok grijpt de stut dusdanig vast met zijn hechtranken dat het net is alsof hij handen heeft, en hij richt zich precies zo op als levende wezens dat doen. Sterker nog, als er kool in de buurt geplant is, zo wordt er verteld, vlucht hij weg als voor iets ziekteverwekkends en schadelijks en raakt haar nergens aan.

(#121) En dan de dieren! Wat heerst er onder hen een geweldige verscheidenheid! Wat een geweldig vermogen hebben ze allemaal om hun soort in stand te houden! Sommige dieren zijn beschermd door dikke huiden, anderen zijn bekleed met stevig haar of ruige stekels; sommige dieren zien we in een dek van veren of schubben, andere gewapend met hoorns of uitgerust met vleugels om te

kunnen vluchten. Voedsel wordt de dieren door de natuur in ruime mate en met gulle hand voorgezet, voor elk dier het meest geschikte. Ik zou gemakkelijk een hele lijst kunnen opnoemen van de verschillende lichaamsvormen die de dieren hebben gekregen om voedsel te bemachtigen en te verteren. Hoe slim en ingenieus is het ontwerp ervan, hoe indrukwekkend de bouw van hun ledematen! Want alle lichaamsdelen, in ieder geval de organen binnenin het lichaam, zijn zo ontstaan en geplaatst dat geen ervan overbodig is of niet levensnoodzakelijk is.

(#122) Maar de natuur heeft de beesten ook waarneming en instinct gegeven. Door het een worden ze geprikkeld om het voor hen natuurlijke voedsel op te zoeken, door het ander kunnen ze wat schadelijk is onderscheiden van wat gezond is. Sommige dieren gaan op hun voedsel af door te lopen, andere kruipen, en weer andere vliegen of zwemmen. Deels nemen ze hun voedsel tot zich met hun geopende mond en tanden, en deels grijpen ze het vast met stevige klauwen of kromme snavels. Sommige zuigen op hun voedsel, andere grazen, weer andere slikken alles door of kauwen erop. En bepaalde dieren hebben zo'n laag postuur dat ze gemakkelijk met hun bek bij eten op de grond kunnen; **(#123)** de wat langere dieren daarentegen, zoals ganzen, zwanen, kraanvogels en kamelen, hebben hiertoe de hulp van een lange nek; de olifant heeft zelfs een slurf gekregen omdat hij vanwege de omvang van zijn lijf moeilijk bij zijn voedsel kan.

Beesten die leven van andere soorten beesten, hebben van de natuur ofwel kracht ofwel snelheid gekregen. Aan bepaalde dieren is zelfs een zekere techniek en vaardigheid gegeven. Bij spinnetjes bijvoorbeeld, zijn er sommige die een soort net weven en alles wat erin vast komt te zitten doodmaken; andere liggen onverhoeds op de loer, grijpen alles wat hun ten prooi valt en eten dat op. De kammossel (*pina* in het Grieks) met zijn twee grote platte schalen, sluit met een kleine krab een soort verbond om aan voedsel te komen: als er kleine visjes de openstaande schaal in zwemmen, geeft de krab een teken aan de kammossel, doordat hij hem even bijt, en daarop sluit deze zijn schalen. Op deze manier zoeken twee totaal verschillende beestjes samen hun eten. **(#124)** Men kan zich hierbij verwonderd afvragen of hun samenwerking berust op een soort onderlinge overeenkomst of van het begin af aan door de natuur bepaald is.

We staan ook heel verwonderd tegenover waterdieren die op het land geboren worden, zoals de krokodil, de waterschildpad en bepaalde soorten slangen. Ze komen ter wereld buiten het water, maar zodra ze zich kunnen voortbewegen zoeken ze het water op. Een mooi voorbeeld hiervan: vaak zetten we een kip te broeden op eende-eieren; als de jonkies uitkomen, krijgen ze eerst voedsel van de kip, die hen als een moeder heeft gekoesterd en uitgebroed; maar later gaan ze bij haar weg en ontvluchten haar wanneer ze hen achterna komt; dit doen ze zodra ze een glimp hebben kunnen opvangen van water, hun natuurlijke woongebied; zo sterk is het instinct tot zelfbehoud dat de natuur in elk levend wezen heeft geplant.

Ik heb bijvoorbeeld ook in een boek* gelezen over het bestaan van een vogel die 'lepelaar' genoemd wordt. Hij zou zijn voedsel zoeken door naar vogels te vliegen die

in zee duiken; als deze namelijk weer uit het water opduiken en een vis gevangen hebben, bijt hij op ze in en dwingt hij hun kop omlaag, net zolang totdat ze hun buit loslaten, waar hij zich dan zelf op werpt. Van diezelfde vogel staat vermeld dat hij de gewoonte heeft om zijn buik vol te stoppen met schaaldieren; hij kookt ze voor in de gloed van zijn maag, spuwt ze allemaal weer uit, en pikt dan de eetbare hapjes eruit. (#125) Van zeekikkers wordt verteld dat ze de gewoonte hebben om zich met zand te bedekken en zich tot aan de rand van het water te begeven; de vissen denken dan dat ze iets eetbaars zien en komen dichterbij; vervolgens worden ze door de kikkers gedood en opgegeten. De wouw verkeert in een soort natuurlijke staat van oorlog met de raaf: overal waar de één eieren van de ander aantreft, breekt hij ze stuk.

En neem nu eens het volgende geval (ontleend aan Aristoteles, zoals de meeste van mijn voorbeelden). Wie staat er niet verbaasd over dat kraanvogels bij het oversteken van zee op hun trek naar warmere gebieden de vorm aannemen van een driehoek? Met de voorste punt ervan wordt de lucht doorkliefd; vervolgens wordt geleidelijk* aan beide kanten de vlucht der vogels ondersteund door hun vleugels als door een soort roeiriemen; en de basis van de kraanvogel-driehoek kan wind mee hebben, net als een schip aan de achterzijde. De vogels laten hun nek en kop rusten op de rug van hun voorgangers. Alleen de leider kan dit niet doen, want hij kan nergens op steunen; daarom vliegt hij naar achteren om op zijn beurt te rusten en neemt een van degenen die al hebben kunnen rusten zijn plaats in. Deze wisseling gaat tijdens de hele vlucht voortdurend door.

(#126) Ik zou nog veel van dit soort voorbeelden kunnen aanhalen, maar jullie zien het principe. Bekender nog zijn de verhalen over strategieën van dieren ter zelfbescherming: hoe waakzaam ze blijven tijdens het eten en hoe ze zich weten te verschuilen in hun holen. En er zijn meer wonderlijke feiten, bijvoorbeeld dat honden zichzelf genezen door over te geven en Egyptische ibissen door hun maag te purgeren (onze doktoren hebben deze methoden nog maar pas uitgevonden, dat wil zeggen slechts enkele generaties terug). Er is het verhaal dat panters die in barbaarse streken worden gevangen door middel van vergiftigd vlees, een bepaald tegenmiddel gebruiken waardoor ze niet sterven. En dat wilde geitjes op Kreta, als ze getroffen zijn door vergiftigde pijlen, een kruid opzoeken dat essekruid genoemd wordt; als ze daarvan gegeten hebben, vallen de pijlen uit hun lichaam, zo wordt er verteld. (#127) En herten purgeren zich vlak voor de bevalling helemaal met een soort kruidje dat paardevenkel heet. Verder zien we hoe alle dieren eigen wapens hebben om zich te beschermen tegen geweld en gevaar: stieren hebben hoorns, everzwijnen slagstanden en leeuwen een muil; andere verdedigen zich door te vluchten, andere door zich te verbergen, de inktvis door een zwarte stof af te scheiden en de sidderrog door verlamming te veroorzaken; en vele schudden achtervolgers van zich af door een ondraaglijk smerige stank te produceren.

Om ervoor te zorgen dat de ordening van de wereld eeuwig blijft, heeft de voorzienigheid der Goden veel zorg besteed aan de instandhouding van de soorten, bij de dieren, bij de bomen en bij alles wat met zijn wortels in de grond zit. In de

laatstgenoemde groep heeft alles zaad in zich met het vermogen om de soort te handhaven. Dat zaad ligt besloten in het binnenste deel van de vruchten die aan elke stam groeien. Datzelfde zaad wordt door de mensen in overvloed gegeten* en vult de aarde met een nieuwe laag van dezelfde soort begroeiing.

(#128) Moet ik dan nog zeggen hoe duidelijk die rede er bij de dieren voor zorgt dat elke soort continu gehandhaafd blijft? Ten eerste heb je een verschil tussen mannetjes en vrouwtjes; dat heeft de natuur zo ingericht omwille van de continuïteit. In de tweede plaats zijn delen van hun lichaam bijzonder geschikt voor het verwekken dan wel zwanger raken van nageslacht, en kennen man en vrouw wonderlijk sterke lusten om hun lichamen te verenigen. Als het zaad op zijn plaats beland is, trekt het zo ongeveer alle voedsel naar zich toe, en daardoor omgeven vormt het een levend wezen. Vanaf het moment dat het uit de moederschoot ter wereld komt, wordt bij zoogdieren zo ongeveer al het voedsel van de moeder omgezet in melk. Wat nog maar net geboren is, zoekt dan zonder leermeester, maar geleid door de natuur de borst op en verzadigt zich aan de overvloed ervan. En we kunnen zien dat niets hiervan op toeval berust maar allemaal het werk is van een voorzienige en kundige natuur: dieren die een flink aantal jongen werpen, zoals varkens of honden, hebben een heleboel tepels gekregen, terwijl dieren die maar een paar jongen ter wereld brengen, er ook maar een paar hebben.

(#129) Moet ik dan nog zeggen hoe sterk de liefde van dieren voor hun kleintjes is? Ze brengen ze groot en bewaken ze tot het moment waarop ze zichzelf kunnen verdedigen. (Hoewel de vissen, naar men zegt, hun eitjes achterlaten zodra zij ze gelegd hebben; maar in het water blijven die gemakkelijk drijven en komen ze uit. En van schildpadden en krokodillen vertelt men dat ze op het land leggen en dan hun eieren begraven en weggaan; zo komen de kleintjes zelfstandig ter wereld en brengen ze zichzelf groot.) Kippen en andere vogels zoeken een rustig plekje op om te leggen en bouwen zich nesten waarin ze kunnen zitten. Daarin leggen zij een zo zacht mogelijke ondergrond om hun eieren zo makkelijk mogelijk heel te houden. En nadat zij hun jonkies hebben uitgebreed, beschermen zij ze, door ze te koesteren onder hun vleugels tegen de kou, of, als het heet is, door ze in hun schaduw te laten zitten. Als de jonkies eenmaal hun vleugeltjes kunnen gebruiken, volgen hun moeders ze bij het vliegen, zonder verder nog voor ze te hoeven zorgen. **(#130)** Bepaalde fauna en flora dankt zijn voortbestaan en welzijn mede aan het vernuft en de toewijding van de mens. Want veel soorten dieren en planten kunnen zonder de zorg van de mens niet in stand blijven.

Verder krijgen de mensen goede mogelijkheden aangereikt voor winstgevende landbouw. Voor elk gebied zijn die weer anders. Egypte wordt bevoeid door de Nijl; heel de zomer ligt het land eronder bedolven en bedekt; als daarna het water wijkt, zijn de akkers zacht en bedekt met een laag klei, klaar voor het zaaien. Mesopotamië dankt haar vruchtbaarheid aan de Eufraat, die jaarlijks als het ware nieuwe akkers in haar aanbrengt. En de Indus, de grootste rivier van allemaal, maakt de akkers niet alleen vruchtbaar en zacht door zijn water, maar bezaait ze bovendien. Want naar

men zegt voert hij enorme hoeveelheden graanachtige zaadjes met zich mee. (#131) Ik zou op nog veel meer wonderlijke fenomenen uit andere streken kunnen wijzen, op nog veel meer vruchtbare akkers met allerlei soorten gewassen.

Om nog iets anders te noemen: wat is de natuur toch goedgunstig dat ze zoveel dingen voortbrengt om te eten, en zo gevarieerd en zo lekker! En dat in meer dan één seizoen, zodat we dus voortdurend het plezier hebben van zowel afwisseling als overvloed. En hoe gunstig is een andere gave van haar, hoe gezond voor mens, dier en plant: de passaatwinden! Als ze waaien, temperen ze al te hevige hitte en ze zorgen er ook voor dat onze zeereizen snel en veilig verlopen.

Ik moet nu een hoop voorbeelden overslaan. (#132) Want ik kan geen volledige opsomming geven van alle gemakken van rivieren of van de branding met haar eb en vloed, van bergen met hun tooi van bossen, van zoutmijnen ver uit de kust, van heilzame medicamenten waar de aarde vol van is, en tenslotte van de talloze vaardigheden die we nodig hebben voor ons levensonderhoud. De afwisseling van dag en nacht draagt ook bij aan het behoud van de soorten: zij brengt een tijd van actie en een tijd van rust.

Welke invalshoek we dus ook nemen, we komen steeds weer tot de conclusie dat een goddelijke geest en wijsheid alles in deze wereld op indrukwekkende wijze inricht, tot heil en behoud van alles.

GODDELIJKE ZORG VOOR DE MENS (133-168)

(#133) Op dit punt zou iemand kunnen vragen waarvoor deze hele operatie op touw is gezet. Voor de bomen en planten, die wel deel uitmaken van de natuur maar geen bewustzijn hebben? Dat is in ieder geval absurd. Voor de beesten? Het ligt geenszins eerder voor de hand dat de Goden zich zoveel moeite zouden getroosten voor wezens die niets kunnen zeggen of begrijpen. Voor wie zou je dan zeggen dat de wereld gemaakt is? Voor die wezens natuurlijk die rede hebben, dat wil zeggen: Goden en mensen. Zij zijn absoluut het hoogste wat er is, want de rede overtreft alles. Zo wordt het aannemelijk dat de wereld met alles wat zich erin bevindt, gemaakt is voor de Goden en de mensen.

Dat de onsterfelijke Goden voorzienig zijn geweest voor de mensen, kunnen we gemakkelijker begrijpen als we kijken naar de constructie van de mens in zijn totaliteit, naar heel de gestalte en perfectie van de menselijke natuur.

(#134) Menselijk en dierlijk leven berust op drie dingen: eten, drinken en adem. Voor het opnemen van alledrie is de mond het meest geschikt. Hij wordt namelijk ruim voorzien van adem door de nabijgelegen neusgaten. In de mond zijn de tanden aangebracht, waarmee voedsel wordt gekauwd, vermaald en zacht gemaakt. De voorste ervan zijn scherp en bijten kleine stukjes van het eten af; de achterste, de kiezen, kauwen het fijn; en bij dit fijnkauwen lijkt ook de tong mee te helpen. (#135) De tong zit met haar aanhechtingspunt vast aan de slokdarm. Alles wat in de mond is genomen glijdt hierdoor verder naar binnen. Hij ligt aan weerszijden naast de

amandelen en komt tot aan het achterste en binnenste deel van het verhemelte. Als het voedsel door de snelle tongbewegingen naar binnen gevoerd en haast geduwd wordt, vangt hij het op en drijft het verder naar binnen: het gedeelte onder een brokje voedsel verwijdt zich, en het gedeelte erboven trekt samen.

(#136) De luchtpijp ofwel *trachea* -- dat is de medische aanduiding -- heeft haar ingang vlak naast het aanhechtingspunt van de tong, iets boven de plaats waar de slokdarm aan de tong vast zit, en loopt tot in de longen. Zij vangt de adem op die geïnhaleerd wordt, en ademt die daarna weer uit vanuit de longen. Er zit een soort klepje op, dat is aangebracht om te voorkomen dat er per ongeluk voedsel in terecht komt en zo de adem belemmert.

Onder de slokdarm ligt de maag, de vergaarplaats van voedsel en drank, terwijl aan het andere uiteinde longen en hart zorgen voor de ademhaling. In de maag vinden veel wonderlijke processen plaats. Ze bestaat nagenoeg geheel uit spierweefsel, en heeft verschillende lagen en krommingen. Wat ze binnen heeft gekregen, of het nu droog is of vochtig, sluit ze in en houdt ze vast zodat het omgezet en verteerd kan worden. Nu eens krimpt ze ineen en dan ontspant ze zich weer, en zo perst en vermengt ze alles wat ze in zich heeft gekregen. Door de vele warmte die ze heeft, door het bewerken van het voedsel en bovendien door de de adem, wordt alles gemakkelijk verteerd en fijngemaakt en over de rest van het lichaam verdeeld. De longen hebben een soort sponsachtige structuur en zachtheid die zeer geschikt is voor ademhalen. Nu eens trekken ze samen bij het uitademen, en bij het inademen verwijden ze zich dan weer. Zodoende inhaleren ze voortdurend de lucht-voeding waar mens en dier bij uitstek van leven.

(#137) In de darmen wordt het vocht waar wij van leven gescheiden van de rest van het voedsel. Van daaruit sijpelt het door naar de lever,* via bepaalde rechtstreekse kanalen tussen de dikke darm en de zogenaamde 'poorten van de lever'. Deze lopen tot aan de lever en zitten daaraan vastgehecht. Van daaraf lopen weer andere kanalen in andere richtingen; het voedsel gaat daar doorheen als het uit de lever is gekomen. Uit dit voedsel wordt de gal afgescheiden, evenals het vocht dat via de nieren naar buiten gaat. De rest verandert daarna in bloed en vloeit samen naar diezelfde 'poorten van de lever', waar al diens kanalen naartoe lopen. Het voedsel gaat er doorheen en komt ter plekke in de zogeheten 'holle ader' terecht. Daar stroomt het doorheen tot aan het hart, inmiddels in verwerkte en verteerde toestand. Vanuit het hart wordt het verdeeld over het hele lichaam via een groot aantal aders die naar alle delen van het lichaam lopen.

(#138) Op welke manier de resten van het voedsel afgevoerd worden door het afwisselend samenknijpen en ontspannen van de darmen, is op zichzelf niet zo moeilijk te vertellen. Maar ik moet dit onderwerp toch laten liggen, om te voorkomen dat mijn betoog iets onaangenaams krijgt. Laat ik liever een boekje open doen over die ongelooflijke vaardigheid van de natuur <die in de rest van het menselijk lichaam zichtbaar wordt.>

De door de longen ingeademde lucht wordt verwarmd, eerst via het inademen, dan via het contact met de longen. Een deel ervan wordt weer uitgeademd, en een ander deel komt terecht in een bepaald deel van het hart dat de aanduiding 'hartkamer' draagt. Er zit een ander, soortgelijk gedeelte aan vast waar het bloed vanuit de lever in stroomt via de al genoemde 'holle ader'. Aldus wordt vanuit deze organen het bloed verdeeld over het hele lichaam via bloedvaten en de adem via slagaders.* De bloedvaten en slagaders liggen in een dicht net en in grote aantallen overal door het lichaam verweven. Ze getuigen van een indrukwekkende scheppingskracht, die van goddelijke aard is.

(#139) Wat moet ik nog zeggen over de botten? Ze liggen binnenin ons lichaam en hebben prachtige gewrichten, die zowel de stabiliteit dienen en de ledematen afgrenzen, als bewegingen en lichaamsbeweging in het algemeen mogelijk maken. Voeg daarbij nog de zenuwen en pezen, die de ledematen op hun plaats houden en overal door het lichaam gevlochten liggen. Net als de bloedvaten en slagaders hebben ze het hart als beginpunt en lopen ze van daaruit over heel het lichaam uit.

(#140) Bij deze dingen blijkt al hoe nauwlettend en vakkundig de natuur in haar voorzienigheid is. Maar er kunnen nog vele voorbeelden aan worden toegevoegd die aantonen hoe groot en hoe uitzonderlijk de gaven zijn die de mensen van de Goden hebben gekregen.

Want allereerst heeft de natuur de mens van de grond opgetild en rechttop in de lengte doen staan, zodat hij door het aanschouwen van de hemel tot een begrip kon komen van de Goden. De mens is namelijk niet aan de aarde ontsproten als ingezetene en bewoner, maar als een soort toeschouwer van de bovenaardse en hemelse zaken: voor geen enkel ander levend wezen staat dit schouwspel open. En de zintuigen, onze tolken en boodschappers van de buitenwereld, zijn gelegen in het hoofd als in een soort burcht. Hun inrichting en lokalisering zijn wonderlijk goed afgestemd op hun onmisbare functies. Want de ogen hebben de rol van uitkijkposten en bezetten dus de hoogstgelegen plaats; van daaruit kunnen ze het meeste zien voor de vervulling van hun taak. **(#141)** De oren zijn bestemd voor het waarnemen van geluiden, die van nature opwaarts bewegen. Ze zijn dus terecht gelokaliseerd in het hooggelegen deel van het lichaam. Dat geldt ook voor de neus: omdat alle geuren omhoog trekken, ligt hij terecht op een hoge plaats, en omdat hij een belangrijke rol speelt bij het beoordelen van eten en drinken, is hij niet zonder reden in de buurt van de mond gezet. En het smaakzintuig, dat tot taak heeft de verschillende soorten voedingsmiddelen waar te nemen, zit op de plaats in het gezicht waar de natuur een doorgang heeft gemaakt voor spijs en drank. De tastzin is juist gelijkmatig overal in het lichaam verspreid, om alle aanrakingen en alle zelfs minimale impulsen van kou of warmte te kunnen registreren. En zoals architecten bij gebouwen de afvalstromen (die onvermijdelijk enigszins goor zijn) buiten zicht- en reukafstand van de eigenaren brengen, zo heeft de natuur soortgelijke zaken ver weggevoerd van onze zintuigen.

(#142) Welke andere ambachtsman behalve de natuur, die de slimst denkbare is, zou zo'n hoge kwaliteit kunnen bereiken bij het maken van de zintuigen? Allereerst

heeft zij de ogen bekleed en omgeven met flinterdunne vliezen. Die zijn enerzijds doorzichtig gemaakt om er doorheen te kunnen kijken en anderzijds stevig om de ogen te bedekken. De ogen heeft ze vochtig en beweeglijk gemaakt om weg te kunnen draaien bij dreigend gevaar en de blik te kunnen richten in elke gewenste richting. En het eigenlijke gezichtsorgaan, de zogenaamde ‘pupil’, is dermate klein dat het makkelijk een bron van gevaar kan vermijden. Als afdekking van de ogen dienen de oogleden. Deze voelen bijzonder zacht aan, zodat ze het gezichtsorgaan niet beschadigen, en ze zijn bijzonder handig ingericht zowel voor het afsluiten van de pupillen zodat er niets in kan komen, als voor het openstellen ervan. Daarbij heeft de natuur ervoor gezorgd dat dit frequent en bijzonder snel kan gebeuren.

(#143) De oogleden zijn uitgerust met een ware verschansing van haartjes. Als de ogen geopend zijn, zorgen deze ervoor dat er niets in terecht komt; en als we de ogen sluiten bij het slapen en we ze toch niet nodig hebben om te zien, kunnen ze daarbinnen veilig opgeborgen uitrusten. Overigens liggen de ogen een beetje teruggetrokken, wat heel gunstig is. Aan alle kanten zijn ze omringd door hoger uitstekende delen. Ten eerste zitten er aan de bovenkant wenkbrauwen, die het zweet opvangen dat van hoofd en voorhoofd omlaag druip. Aan de onderkant geven de wangen bescherming; zij liggen onder de ogen en steken lichtelijk naar voren. En de neus is zodanig geplaatst dat hij als een soort muur tussen de ogen in lijkt te liggen.

(#144) Het gehoororgaan staat altijd open, omdat we zijn waarnemingen zelfs tijdens onze slaap nodig hebben: als het een geluid opvangt, kunnen we zonodig zelfs wakker schrikken. Het heeft een kronkelige doorgang, waardoor er niets naar binnen kan gaan, wat wel het geval zou zijn als zijn opening enkelvoudig en recht was. Er is zelfs iets voorzien voor het geval dat er een piepklein beestje naar binnen zou proberen te glippen: het blijft dan vaststeken in het oorsmeer als in een soort lijm. De zogeheten ‘oorschelpen’ steken uit het hoofd naar buiten; ze zijn gemaakt om het gehoororgaan te bedekken en te beschermen, en om te voorkomen dat geluiden die het oor bereiken, voorbijgliden en verloren gaan voordat het zintuig erdoor is geprikkeld. De toegang tot het oor is hard, hoornachtig en voorzien van veel kronkels, want door zulke eigenschappen wordt het geluid weerkaatst en versterkt. Om die reden laat men een lier resoneren in het schild van een schildpad of in een hoorn, en klinken geluiden harder wanneer ze uit kronkelige en holle doorgangen naar buiten komen.

(#145) Op soortgelijke wijze staat de neus altijd open vanwege zijn essentiële functie, maar heeft hij nogal nauwe ingangen, zodat er niets schadelijks in kan binnendringen. Er zit altijd vocht in, dat voor het afvoeren van stof en veel andere dingen beslist zijn nut bewijst. Het smaakorgaan is prachtig afgeschermd, want het is gelegen in de mond. Dat is handig, want het dient enerzijds het gebruik en houdt het anderzijds vrij van schade.

Alle menselijke zintuigen overtreffen de dierlijke zintuigen ruimschoots. Want om met de ogen te beginnen, in de kunsten waar het oordeel aan de ogen is, dus schilderkunst, beeldhouwkunst en edelsmeedkunst, zien zij veel dingen scherper; dat

geldt ook als het gaat om bewegingen en gebaren van het lichaam. De ogen onderscheiden immers de charme, de orde en om zo te zeggen de gepastheid van kleur en vorm. Ook dingen van groter belang zien ze: ze kunnen deugden en ondeugden herkennen, en ze kunnen zien of iemand boos of welgezind is, blij of verdrietig, dapper of laf, overmoedig of timide.

(#146) Ook de oren hebben een wonderlijk en vakkundig oordeelsvermogen. Hiermee wordt bij geluiden van stemmen, blaas- of snaarinstrumenten een onderscheid gemaakt tussen de verschillende toonhoogten. Ook tal van typen stemgeluid onderscheiden ze: zangerig of donker, zacht of rauw, zwaar of licht, trillend of vast. Alleen het menselijke oor kan zulke verschillen onderscheiden.

Ook de neus, de smaakzin en de tastzin hebben een hoog ontwikkeld oordeelsvermogen. Om deze zintuigen te behagen en ervan te genieten zijn vele kunsten bedacht, ja zelfs meer dan ik zou willen. Want het is wel duidelijk hoe ver het is gekomen met cosmetische creaties, met haute-cuisine en geraffineerde mode!

(#147) En dan kom ik bij de geest en het intellect van de mens, bij zijn rede, wijsheid en vooruitziende blik. Wie niet inziet dat die door de zorg van de Goden tot stand gekomen zijn, die beschikt er in mijn ogen zelf niet over. Bij mijn bespreking van dit onderwerp wilde ik wel dat ik jouw welsprekendheid had, Cotta! Want hoe zou jij wel niet spreken van deze zaken: ten eerste hoe groot ons begripsvermogen is, ten tweede hoe groot ons vermogen om conclusies met premissen te verbinden en te bevatten (ik bedoel het vermogen waarmee we onderscheiden wat het gevolg is van wat en hierover redeneringen opzetten, en waarmee we afzonderlijke dingen van elkaar afgrenzen en nauwkeurig definiëren). Hieruit valt te begrijpen wat de kracht en de eigen aard is van wetenschappelijke kennis, het meest excellente element van zelfs de goddelijke natuur.

En hoe groot zijn die vermogens die jullie, Academici, ondermijnen en terzijde schuiven, namelijk dat we door middel van onze zintuigen en ons verstand de dingen buiten ons waarnemen en bevatten. **(#148)** Door het onderling verbinden en vergelijken van die dingen brengen we ook de kunsten tot stand, die deels van praktisch nut zijn in ons leven en deels dienen voor ons plezier.

Laten we ook eens kijken naar het spraakvermogen, door jullie gewoonlijk 'meesteres der dingen' genoemd. Wat is dat schitterend en goddelijk! Ten eerste zorgt taal ervoor dat wij dingen die we niet kennen kunnen leren, en dingen die we wel kennen aan anderen kunnen overdragen. Ten tweede gebruiken we taal om aan te sporen, te overtuigen, bedroefden te troosten, bange mensen van hun angst af te helpen, overdreven enthousiasme te temperen en het vuur van lust- of passie-aanvallen te doven; taal verbindt ons door de banden van recht, wet en geordende samenleving; taal scheidt ons van woest en onbeschaafd leven.

(#149) Om ons het vermogen tot spreken te geven heeft de natuur welbeschouwd ongelooflijke toeren uitgehaald. Ten eerste is er de luchtpijp, die vanaf de longen tot de binnenkant van de mond loopt. Daarin wordt de stem, die zijn beginpunt in de geest heeft, opgevangen en naar buiten gevoerd. Vervolgens is er de tong, gelegen in

de mond en begrensd door de tanden. Zij geeft aan het nog ongearticuleerde stemgeluid een specifieke vorm, en maakt de klanken van de stem distinct en helder door tegen de tanden en de andere delen van de mond te duwen. Daarom vergelijken we in onze school de tong meestal met een citerpen, de tanden met snaren en de neusholte met de hoorns die het snaargeluid echoën.

(#150) En dan de handen die de natuur aan de mens heeft gegeven: wat zijn dat geschikte instrumenten in tal van vakken! De vingers kunnen gemakkelijk gekromd en gestrekt worden dankzij de soepele gewrichten en hebben geen moeite met welke beweging dan ook. Voor schilderen, beeldhouwen, bijtelen en het ontlokken van geluiden aan snaar- en blaasinstrumenten is de hand dus geschikt door de bewegingen van de vingers. En die dingen zijn nog maar voor het plezier! Er zijn ook echt noodzakelijke dingen, ik bedoel landbouw, bouwkunst, het weven en naaien van kleren, en alle vormen van brons- en ijzerbewerking. Hieruit valt te begrijpen hoe wij alles bereikt hebben: de ontdekkingen van de geest en de waarnemingen van de zintuigen hebben we toegepast met handen van makers; we hebben daardoor een dak boven ons hoofd, we zijn gekleed en beschermd; en we hebben steden, muren, huizen en tempels.

(#151) Door mensenwerk, dat wil zeggen door onze handen, is ook voedsel in al zijn variëteit en overvloed ontdekt. Want de hand zoekt het vele bijeen wat de akkers voortbrengen, voor onmiddellijke consumptie of ter opslag voor later tijden. Daarnaast voeden wij ons met dieren van land, zee en lucht, deels door jacht en deels door teelt. Bepaalde viervoeters maken we tam zodat ze ons vervoeren en hun snelheid en kracht aan ons zelf kracht en snelheid geven. Sommige beesten leggen we lasten op, andere het juk; we zetten de uiterst scherpe zintuigen van olifanten en de speurzintuigen van honden in voor onze eigen doelen; we halen ijzer uit de diepten der aarde, onontbeerlijk materiaal voor de landbouw; we vinden diep verborgen aders van koper, zilver en goud, waarvan we zowel praktisch nut hebben als esthetisch genoeg. Bomen, gekweekt dan wel wild, kappen we om en we gebruiken het hout deels om ons lichaam te verwarmen door middel van vuur en om eten te koken, en deels als bouw materiaal voor huizen waarin we beschutting vinden tegen kou en hitte.

(#152) Hout is ook bijzonder nuttig voor de bouw van schepen, en door de scheepvaart worden alle levensbenodigdheden van overal aangevoerd. Wij zijn de enigen die de twee onstuimigste voortbrengselen der natuur, zee en wind, kunnen beheersen dankzij onze navigatiekunst, en we hebben profijt en gebruik van veel dingen uit zee. Maar ook de gemakken van het land staan geheel onder de macht van de mens: we trekken profijt van vlakten en bergen; van ons zijn de rivieren, van ons de meren; we zaaien gewassen en bomen, we maken het land vruchtbaar door irrigatie, we werpen beschermingen op tegen rivieren en maken ze recht of voeren ze uit hun oorspronkelijke loop; met onze eigen handen proberen we, kortom, binnen de natuur der dingen een soort tweede natuur te maken.

(#153) Ik kan nog verder gaan: is de menselijke rede niet doorgedrongen tot in de hemel? Als enige van de levende wezens kennen wij de opkomst en ondergang en de

baan van de sterren; het menselijk ras heeft de duur bepaald van dag, maand en jaar, weet wat zons- en maansverduisteringen zijn en kan voor de verdere toekomst de aard, de omvang en de tijd van hun optreden voorspellen. Wanneer de geest dit aanschouwt, komt hij tot een begrip van de Goden. Daaruit ontstaat vroomheid, waaraan rechtvaardigheid en de rest van de deugden gekoppeld zijn. Deze leiden tot een gelukkig leven dat vrijwel godengelijk is: enkel en alleen in onsterfelijkheid (wat niets met goed leven te maken heeft!) doet het onder voor dat van de hemelbewoners.

Met deze uiteenzettingen heb ik, geloof ik, voldoende aangetoond hoever de menselijke natuur alle andere levende wezens overtreft. Op grond hiervan dient men te begrijpen dat noch de vorm en indeling van onze ledematen, noch de grote kracht van ons vernuft en verstand het resultaat van toeval had kunnen zijn.

(#154) Ik kom geleidelijk tot een afronding van mijn betoog. Er rest mij nog aan te tonen dat alle dingen ter wereld die de mens gebruikt, ook zijn gemaakt en bedacht omwille van de mens.

Op de eerste plaats is de wereld zelf gemaakt omwille van Goden en mensen, en al wat zich er in bevindt is bedacht en uitgevonden tot profijt van de mens. De wereld is namelijk min of meer het gemeenschappelijk huis van Goden en mensen, of de stad die ze delen; zij zijn namelijk de enigen die rede hebben en leven naar recht en wet. Zoals we er dus vanuit mogen gaan dat Athene en Sparta zijn gesticht omwille van de Atheners en Spartanen, en zoals over alles in die steden met recht wordt gezegd dat het van de bevolking is, zo mogen we ervan uitgaan dat alles op de hele wereld van de Goden en mensen is.

(#155) De kringlopen van zon en maan en de rest van de sterren dienen vooral de coherentie van de wereld, maar verschaffen daarnaast een mooi schouwspel aan de mens. Geen aanblik is zo onuitputtelijk boeiend, geen is zo schitterend of geeft zo prachtig blijk van rede en wijsheid. Wij meten de banen van de sterren en kennen daardoor hun vaste tijden, hun wisselende gedaanten en veranderingen. Maar als de mens die als enige kent, mogen we daaruit opmaken dat ze onwille van de mens gemaakt zijn.

(#156) De aarde gaat zwanger van gewassen en allerlei soorten groenten, en ze laat die met de grootste gulheid opkomen. Maar zou zij die nu produceren omwille van de wilde dieren of de mensen? En wat moet ik dan zeggen over de wijnstok en de olijfbom, waarvan de overvloedige en rijke oogst de beesten helemaal niet aangaat? Want zaaien en cultiveren, tijdig plukken en oogsten van de vruchten, opslaan en wegzetten: daarvan hebben de dieren allemaal geen kennis; het gebruik van al die dingen en de zorg ervoor is typisch voor de mens. **(#157)** Zoals we dus mogen stellen dat een lier of een fluit gemaakt is omwille van degenen die ze bezitten, zo moeten we hier toegeven dat de dingen die ik noemde uitsluitend bedacht zijn voor degenen die er echt gebruik van maken. Als dus een of ander beest er iets van steelt of wegrooft, zullen we niet zeggen dat het ook omwille van dat beest ontstaan is! Want

de mensen slaan geen graan op omwille van de muizen of mieren, maar omwille van hun vrouwen, kinderen en huisgezinnen. De beesten hebben er dus steeds profijt van, maar de meesters openlijk en vrijelijk.

(#158) Omwille van de mensen zijn deze zaken dus uitgedacht, zo moeten we erkennen. Of zou er misschien bij die grote overvloed en variëteit aan vruchten, bij hun prettige smaak en ook geur en aanblik, twijfel kunnen rijzen of de natuur die wel alleen aan de mens heeft gegeven? Nee, ze zijn niet ook omwille van de dieren bedacht. Verre daarvan! De dieren zelf zijn juist omwille van de mens geschapen, zoals we kunnen zien.

Want wat hebben schapen voor nut behalve dat hun wol door de mens verwerkt en verweven wordt tot kleren? En ze zouden zich niet kunnen voeden en in leven kunnen houden, en niets kunnen produceren zonder de zorg en het toezicht van de mens. Een ander voorbeeld: dat honden zo trouw en waakzaam zijn, dat ze zo gek en verzot zijn op hun baasjes en zo'n afkeer hebben van vreemden, dat ze zo ongelofelijk scherp kunnen ruiken bij het zoeken van sporen en zo gespitst zijn op de jacht, dit alles wijst er toch duidelijk op dat ze zijn geschapen voor het gemak van de mens?

(#159) Wat moet ik nog zeggen van ossen? Alleen al aan hun rug is te zien dat ze niet zijn gemaakt voor het dragen van lasten. Hun nek is echter geboren voor het juk en hun sterke, brede schouders voor het trekken van de ploeg. Omdat door hun toedoen het land werd omgewoeld en in kluiten gespleten, werd hun in de Gouden Tijd (volgens het verhaal van de dichters) nooit enig geweld aangedaan: *Maar toen stond plotseling het ijzeren geslacht op. Dat smeedde voor het eerst het dodelijke zwaard en proefde van de os, getemd door eigen hand.**

Zo groot was het voordeel dat men van ossen had dat het als een misdaad werd beschouwd om van hun vlees te eten.

Het zou te ver voeren om de voordelen van muilezels en ezels na te gaan. Deze dieren zijn zonder twijfel bedacht voor het nut van de mens. **(#160)** En wat levert het varken nog meer behalve vlees? Om bederf daarvan te voorkomen heeft hij volgens Chrysippus in plaats van zout een ziel gekregen. Omdat dit dier geschikt is als voedsel voor de mens, heeft de natuur het tot het meest vruchtbare schepsel gemaakt.

Wat moet ik nog zeggen van de grote hoeveelheden vissen en hun heerlijke smaak? Of van de vogels, waar we zoveel genot uit putten dat het soms net lijkt of die Voorzienigheid van ons een Epicurist is geweest? Ze zouden niet eens gevangen kunnen worden zonder de rede en slimheid van de mens. Verder zijn er bepaalde vogels, zowel vliegers als zangers (in de termen van onze vogelwichelaars), waarvan we aannemen dat ze geboren zijn voor het geven van voortekens. **(#161)** Op enorm grote, wilde beesten maken we met succes jacht. Zodoende eten we hun vlees en krijgen we bij het jagen een lichaamsoefening die lijkt op oorlogstraining; en sommige ervan temmen we en richten we af voor ons gebruik, zoals olifanten; uit hun lichamen halen

we ook veel middelen tegen ziektes en verwondingen, net als uit bepaalde wortels en planten, waarvan we het nut in de loop der tijd proefondervindelijk hebben vastgesteld.

Laat heel de aarde, alle zeeën passeren voor je geestesoog: dan zie je vruchtbare velden, uitgestrekte vlakten, dicht begroeide bergen, weiden vol vee en ongelooflijk snelle schepen op zee. (#162) En niet alleen op het aardoppervlak, maar ook in haar donkerste diepten gaan zeer veel nuttige zaken schuil: ze zijn ontstaan voor het nut van de mens, en ze worden ook alleen ontdekt door de mens.

Het nuvolgende zullen jullie misschien allebei aangrijpen om kritiek op te leveren: Cotta omdat Carneades altijd zo graag uitvoer tegen de Stoïci, en Velleius omdat Epicurus niets zo belachelijk vond als het voorspellen van de toekomst. Maar juist dit is in mijn ogen een sterk bewijs dat de goddelijke Voorzienigheid zich bekommert om menselijke aangelegenheden. De voorspellingskunst bestaat namelijk wel degelijk: dat blijkt op tal van plaatsen, in tal van omstandigheden en tijden, zowel bij privé-zaken als in het openbaar. (#163) Veel dingen worden waargenomen door waarzeggers, veel voorzien door vogelwichelaars; veel wordt verkondigd in orakels en profetieën, veel in dromen en voortekens; kennis hiervan heeft vaak geleid tot vele dingen die voor de mens plezierig en nuttig zijn, en heeft ook veel dreigende gevaren afgeslagen. Deze kracht of kunst of natuurlijke gave tot kennis van de toekomst hebben de onsterfelijke Goden onmiskenbaar aan de mens verleend en aan niemand anders. Als deze voorbeelden jullie afzonderlijk nog niet veel zeggen, dan moeten ze dat toch zeker als geheel doen, in hun onderlinge samenhang en relatie.

(#164) Niet alleen tot de mensheid als geheel, maar ook tot afzonderlijke mensen strekt de goddelijke zorg en voorzienigheid zich uit. Want we kunnen de totaliteit van de mensheid inperken en stap voor stap terugbrengen tot kleine groepen en uiteindelijk individuen. Want als alle mensen overal ter wereld, op alle kusten en in alle streken van continenten ver verwijderd van het onze, voorwerp van de goddelijke zorg zijn vanwege de redenen die ik hiervoor heb genoemd, dan geldt dat ook voor de mensen die samen met ons in deze landen wonen van oost tot west. (#165) Als de Goden nu zorgen voor de mensen die op dit grote 'eiland' wonen dat wij aardrijk noemen, dan doen ze dat ook voor de mensen die leven in een deel van dat 'eiland', in Europa, Azië of Afrika. Dus gaat hun genegenheid ook uit naar delen daar weer van, zoals naar Rome, Athene, Sparta of Rhodus; en in die steden gaat hun genegenheid buiten het collectief weer uit naar afzonderlijke mensen, zoals in de oorlog met Pyrrhus naar Curius, Fabricius en Coruncianus; in de Eerste Punische oorlog naar Calatinus, Duellius, Metellus en Lutatius; in de Tweede naar Maximus, Marcellus en Africanus; en daarna naar Paulus, Gracchus en Cato, en in de tijd van onze vaders naar Scipio en Laelius. Daarnaast hebben ons land en Griekenland veel uitzonderlijke mannen voortgebracht, wier kwaliteiten ondenkbaar zijn zonder de hulp van de Godheid. (#166) En dit is de reden dat de dichters, en speciaal Homerus, aan hun belangrijkste helden (zoals Odysseus, Diomedes, Agamemnon en Achilles) bepaalde Goden meegaven als helpers in nood en gevaar. Bovendien verschijnen de Goden vaak

in persoon, zoals ik al eerder zei; ook dat maakt duidelijk dat ze zorgen voor steden en afzonderlijke mensen. Dat valt eveneens op te maken uit vooraanduidingen van toekomstige gebeurtenissen, zoals die gegeven worden aan mensen in hun slaap of als ze wakker zijn. Tal van waarschuwingen krijgen we in voortekens, in ingewanden en vele andere dingen; in de praktijk van alledag is dat allemaal zo goed bijgehouden dat het een echte voorspellingskunst heeft opgeleverd. (#167) Er is dus nooit een groot man geweest zonder een bepaalde goddelijke inspiratie.

En dit argument kan niet als volgt bestreden worden: als een storm schade toebrengt aan iemands gewassen of wijngaard of als een van de gemakken des levens ons per ongeluk ontvalt, moeten we niet denken dat degene die zoiets overkomt door de Goden wordt gehaat of verwaarloosd. Voor grote dingen zorgen de Goden, maar kleine dingen verwaarlozen ze. Grote mannen gaat het juist in alle omstandigheden goed, als we ervan uitgaan dat onze leermeesters en de prins der filosofie, Socrates, voldoende hebben gezegd over de overvloed en rijkdom die deugd ons schenkt!

(#168) Dit is zo ongeveer wat me voor de geest kwam om naar voren te brengen over het wezen van de Goden. En als ik je een goede raad mag geven, Cotta, verdedig dan dezelfde zaak. Bedenk dat je een vooraanstaand burger en hogepriester bent. Aangezien jullie toch de vrijheid hebben om voor of tegen te argumenteren, wees dan maar voor! Gebruik de spreekvaardigheid die je door retorische training hebt verworven en die in de Academie nog is verbeterd bij voorkeur hiervoor! Want het is een kwalijke en verderfelijke gewoonte om te argumenteren tegen de Goden, of dat nu uit overtuiging is of voor de schijn.'

BOEK DRIE

DISCUSSIE EN BETOOG VAN COTTA (1-93)

(#1) Na deze woorden van Balbus zei Cotta met een glimlach: ‘Het is te laat, Balbus, om me voor te schrijven waaraan ik mijn steun moet betuigen. Want terwijl jij je uiteenzetting gaf, was ik bij mezelf al aan het bedenken wat ik ertegenin zou brengen, niet zozeer om je te weerleggen als wel om vragen te stellen over wat ik niet zo goed begreep. Maar iedereen moet afgaan op zijn eigen oordeel, en ik vind het moeilijk om er zo over te denken als jij wilt.’

(#2) Toen zei Velleius: ‘Je hebt geen idee, Cotta, hoe benieuwd ik ben naar wat jij te zeggen hebt. Voor onze vriend Balbus was jouw betoog tegen Epicurus heel aangenaam. Ik zal mij dus ook op mijn beurt een oplettend toehoorder betonen nu het tegen de Stoïci gaat. Want ik hoop dat jij je goed hebt voorbereid, zoals gebruikelijk.’

(#3) ‘Nou en of, Velleius,’ zei Cotta daarop. ‘Ik heb namelijk met Lucilius een heel ander appeltje te schillen dan daarstraks met jou.’

‘Hoezo dat?’, antwoordde hij.

‘Omdat jullie leermeester Epicurus volgens mij niet zo’n punt wil maken van de onsterfelijke Goden. Hij durft alleen het bestaan van Goden niet te ontkennen, uit angst dat hij zich gehaat maakt of er last mee krijgt. Maar als hij beweert dat de Goden niets uitvoeren en zich nergens om bekommeren, en dat ze wel zijn uitgerust met menselijke ledematen maar geen enkel gebruik maken van die ledematen, dan is hij gewoon niet serieus. Het lijkt of hij het genoeg vindt om te zeggen dat er een of ander gelukzalig en eeuwig wezen bestaat. (#4) Maar je hebt vermoedelijk wel gemerkt hoeveel Balbus gezegd heeft. Het mag dan wel niet waar zijn, er zat in elk geval lijn en samenhang in. Daarom ben ik van plan, zoals ik al zei, niet zozeer om zijn betoog te weerleggen als wel om vragen te stellen over wat ik niet zo goed heb begrepen. Vandaar, Balbus, dat ik je de keus geef: je kunt mijn vragen over wat ik nog niet echt heb meegekregen één voor één beantwoorden, of je kunt eerst mijn betoog in zijn geheel aanhoren.’

Daarop antwoordde Balbus: ‘Och, als je ergens uitleg over wilt hebben, dan geef ik je liever meteen antwoord; maar als je vragen niet zozeer een beter begrip beogen als wel een weerlegging van wat ik zei, dan doe maar wat je wilt: ik zal je vragen meteen één voor één beantwoorden of alles tegelijk zodra je klaar bent.’

(#5) ‘Uitstekend’, zei Cotta toen. ‘Laten we dan maar kijken hoe het uitkomt in het betoog. Maar voor ik ter zake kom, eerst nog iets persoonlijks. Ik blijf bepaald niet onbewogen, Balbus, door jouw gezag en door jouw betoog, waarin ik op het einde vermaand werd eraan te denken dat ik een Cotta ben en een hogepriester. De bedoeling daarvan was, geloof ik, dat ik het zou opnemen voor de traditionele opvattingen van onze voorouders over de onsterfelijke Goden, voor de rituelen, de openbare erediensten en de godsdienstige plechtigheden. Maar daarvoor zal ik het altijd opnemen en ik heb het ook altijd daarvoor opgenomen. Die traditionele

opvatting over de onsterfelijke Goden zal ik nooit opgeven door een betoog van wie dan ook, geleerd of niet geleerd. Als het over de godsdienst gaat, schaar ik mij achter de hogepriesters Titus Coruncianus, Publius Scipio en Publius Scaevola, niet Zeno of Cleanthes of Chrysippus. Dan heb ik als voorbeeld Gaius Laelius, vogelwichelaar én filosoof; ik luister dan liever naar zijn woorden over godsdienst in die beroemde redevowering dan naar welke Stoïsche leider dan ook.

De godsdienst van het Romeinse volk is verdeeld in rituelen en het afnemen van auspiciën, en als derde element zijn daaraan toegevoegd de voorspellende uitspraken van orakeluitleggers en waarzeggers op grond van voortekens en wonderen. Geen van deze godsdienstige praktijken heb ik ooit beschouwd als te verwaarlozen. Ik ben er vast van overtuigd dat de fundamenteën van onze staat zijn gelegd door Romulus en Numa, doordat de een de auspiciën heeft ingesteld en de ander de rituelen. En onze staat had nooit zo groot kunnen worden als wij de onsterfelijke Goden niet in alle opzichten gunstig hadden gestemd.

(#6) Zo, Balbus, nu weet je hoe de mens Cotta en hoe de hogepriester erover denkt. Zorg dat ik nu begrijp hoe jij erover denkt. Want jij bent een filosoof, en van jou mag ik dus een bewijs verwachten voor de godsdienst. Onze voorouders echter mag ik geloven zelfs zonder dat ze bewijzen leveren.'

Daarop vroeg Balbus: 'Wat voor bewijs wil je dan van me, Cotta?'

'Je maakte een onderverdeling in vier punten', zei deze. 'In de eerste plaats wilde je aantonen dat de Goden bestaan, vervolgens van welke aard ze zijn, daarna dat de wereld door hen geleid wordt, en tenslotte dat zij zich bekommeren om menselijke aangelegenheden. Als ik me goed herinner was dat hoe jouw indeling luidde.'

'Helemaal correct,' zei Balbus, 'maar ik ben benieuwd wat je me wilt vragen.'

BESTAAN VAN DE GODEN (7-19)

(#7) 'Laten we beginnen bij het begin,' zei Cotta toen, 'bij het punt waar vrijwel iedereen het over eens is, behalve de wel zeer goddelozen. Ik stel voorop dat ik persoonlijk onwankelbaar geloof aan het bestaan van de Goden. Maar juist bij dit punt waar ik overtuigd ben door het gezag van onze voorouders, krijg ik van jou geen enkel bewijs te horen.'

'Maar als je al overtuigd bent,' vroeg Balbus, 'waarom wil je van mij dan nog iets horen?'

'Omdat ik nu zo aan deze discussie begin, alsof ik nog nooit iets heb gehoord over de onsterfelijke Goden en er nog nooit over heb nagedacht. Beschouw me dus maar als een beginnening die alles nog moet leren, en probeer me de dingen te leren die ik wil weten.'

(#8) 'Zeg dan maar wat je wilt weten.'

‘Wat ik wil weten?’ zei Cotta. ‘Wel, allereerst dit: je hebt gezegd dat dit punt geen enkel betoog behoeft, omdat het glashelder is en omdat iedereen het erover eens is. Maar waarom heb jij er dan zoveel woorden aan gewijd?’

‘Omdat ik vaak gemerkt heb, Cotta, dat ook jij bij je redevoeringen op het forum de rechter overlaadt met argumenten wanneer de zaak je daartoe de mogelijkheden biedt. Filosofen doen gewoon precies hetzelfde, en ik heb dat dus ook gedaan zo goed als ik kon. Maar jij die zo’n vraag stelt zou net zo goed kunnen informeren waarom ik met allebei mijn ogen naar je kijk, in plaats van dat ik er één sluit omdat het met één ook wel lukt!’

(#9) ‘In hoeverre die vergelijking opgaat,’ reageerde Cotta, ‘laat ik aan jou over. Want bij processen heb ik niet de gewoonte om te argumenteren over iets evidents waar iedereen hetzelfde over denkt. Argumenteren doet dan namelijk afbreuk aan de helderheid. En als ik dat al in mijn pleitredes deed, dan hoef ik het nog niet hier te doen in zo’n gesprek op niveau. Trouwens, er is geen enkele reden waarom je één oog zou moeten sluiten, want ze zien allebei hetzelfde, en bovendien is het de wil van de natuur, die volgens jou zo wijs is, dat wij twee lichtopeningen hebben van de ziel naar de ogen. Je had er gewoon weinig vertrouwen in dat de zaak zo helder was als je wel wilde; en daarom heb je een reeks argumenten aangevoerd om het bestaan van de Goden te bewijzen. Maar voor mij was dit alleen voldoende geweest: dat het de traditie van onze voorouders is! Jij verwerpt dat gezag en strijdt met de middelen van het verstand: (#10) dan moet je er ook tegen kunnen dat ik mijn verstand in stelling breng tegen het jouwe. Jij voert al die argumenten aan waarom de Goden bestaan. Zodoende stel je naar mijn mening een zaak die geenszins ter discussie staat, in feite ter discussie!

Niet alleen het aantal maar ook de volgorde van je argumenten heb ik in mijn geheugen opgeslagen. Het eerste was dat we bij het opzien naar de hemel onmiddellijk begrijpen dat er een goddelijke macht is waardoor alles geleid wordt. Vandaar je citaat

*zie: de stralend hoog verheven hemel,
algemeen als Juppiter aanbeden,**

(#11) alsof iemand van ons eerder die hemel Juppiter noemt dan de gewone Juppiter van het Capitool, en alsof het glashelder is en iedereen het erover eens is dat de hemellichamen goddelijk zijn, terwijl Velleius en velen met hem niet eens erkennen dat ze leven bezitten!

Verder vond jij het een sterk argument dat het geloof aan onsterfelijke Goden alom verbreid is en nog dagelijks toeneemt. Gaan we dan zulke belangrijke zaken beoordelen aan de hand van het geloof der dwazen? Dat is wel helemaal vreemd voor jullie, die dwazen altijd ‘krankzinnig’ noemen.

“Maar we zien hoe de Goden zich manifesteren: Postumius zag ze bij het Regillusmeer en Vatinius op de Via Salaria,” en dan had je nog een of ander verhaal over de slag van de Locri bij de Sagra. Dus degenen die jij de zoons van Tyndareus noemt (dat

wil zeggen: mensen, uit mensen geboren!) en van wie verteld wordt door Homerus, die niet lang na hen leefde, dat ze begraven liggen in Sparta, die zijn volgens jou op witte knollen en zonder paardeknechten Vatinius tegemoet gereden? Die hebben de nationale Romeinse overwinning verkondigd aan een plattelander als Vatinius, liever dan aan Marcus Cato, destijds toch de leidende figuur? Geloof je dan misschien ook dat de paardehoef-vormige afdruk op de steen bij het Regillus-meer, die vandaag de dag nog te zien is, een spoor is van het paard van Castor? (#12) Kun je niet veel beter gewoon geloven dat de zielen van buitengewone mannen zoals die zoons van Tyndareus waren, goddelijk en eeuwig zijn? Dat is toch veel waarschijnlijker dan dat mensen die gecremeerd waren weer konden paardrijden en vechten in de strijd! Maar als je dan dat laatste beweert, rust ook de plicht op je om aan te tonen hoe dat mogelijk was, en moet je niet aan komen zetten met verhalen van oude vrouwtjes.'

(#13) 'Verhalen van oude vrouwtjes vind jij dat?', viel Balbus in. 'Ken je dan niet de tempel op het forum die Aulus Postumius heeft gewijd aan Castor en Pollux, of het senaatsbesluit met betrekking tot Vatinius? Over de Sagra bestaat er zelfs een bekend gezegde bij de Grieken: als ze iets beweren zeggen ze "*dat het zekerder is dan wat er gebeurd is bij de Sagra!*". Laten zulke gezaghebbende bronnen jou onbewogen?'

'Het zijn geruchten, Balbus,' zei Cotta, 'waarmee je nu vecht. Maar wat ik van jou verlang, zijn bewijzen.*

(#14) <Maar waarom zouden we denken dat de Goden ons zulke tekenen sturen, als, zoals jullie zeggen, op die tekenen noodzakelijkerwijs> de toekomst volgt? Niemand kan namelijk ontsnappen aan de toekomst. Vaak is het niet eens nuttig om de toekomst te kennen. Want het is ellendig om bang te zijn zonder dat het iets uithaalt, en om zelfs het laatste sprankje hoop te moeten missen, terwijl dat toch een algemeen menselijke troost is. Dat geldt eens te meer omdat jullie Stoïci zeggen dat alles door het lot geschiedt, en dat het lot datgene is wat sinds alle eeuwigheid waar is. Wat heb je er dan nog aan om te weten dat iets in de toekomst gebeurt? Hoe zou je daardoor ervoor op kunnen passen, als het tóch onvermijdelijk in de toekomst ligt?

Waar komt die voorspellingskunst eigenlijk vandaan? Wie heeft dat kloofje in de lever ontdekt? Wie heeft het krassen van de kraai geïdentificeerd? Of de manier waarop lootjes vallen? Ik geloof daar allemaal wel in, en ik kan ook mijn schouders niet ophalen voor de kromstaf van Attus Navius, waarvan jij gewag maakte. Maar hoe men tot begrip hiervan is gekomen, dát wil ik van de filosofen horen, vooral omdat die zieners over tal van zaken louter leugens verkopen. (#15) "*Ja, maar doktoren vergissen zich ook vaak*" (dat was immers wat je zei). Maar wat hebben geneeskunst en voorspellingskunst gemeen? Van de eerste zie ik de rationele aanpak, van de tweede snap ik de herkomst niet!

Naar jouw oordeel zijn de Goden zelfs gunstig gestemd doordat de Decii zich ten dode wijdden.* Hoe konden die Goden nu zo onbillijk zijn dat de dood van zulke mannen de enige manier was om ze gunstig te stemmen jegens het Romeinse volk? Nee, het ging hierbij steeds om een plan van generaals, om wat de Grieken een *stratègèma* noemen, zij het van generaals die zich bekommerden om de staat en hun

leven niet spaarden. Ze schatten namelijk in dat het leger zijn generaal zou volgen als deze zich met zijn paard in galop op de vijanden zou storten. En zo geschiedde.

Een stem van een Faun heb ik nog nooit gehoord, maar als jij zegt dat je dat wel hebt, geloof ik je graag, al weet ik niet eens wat een Faun is.

Kortom, voorzover het aan jou ligt, Balbus, begrijp ik nog steeds niet dat de Goden bestaan; ik geloóf wel dat ze bestaan, maar de Stoïci kunnen het me niet bewijzen.

(#16) Cleanthes meent, zoals jij zei, dat er vier manieren zijn waarop zich in de menselijke geest het concept van Goden gevormd heeft. Eén daarvan is de manier waarover ik nu wel genoeg gezegd heb, die gebaseerd is op voorgevoelens van toekomstige gebeurtenissen. Een tweede is afgeleid uit meteorologische storingen en bijzonderheden, een derde uit de voordelen en de overvloed van dingen die we krijgen, en een vierde uit de orde der sterren en de regelmaat van het firmament. Over de voorgevoelens heb ik al gesproken. De storingen te land, ter zee en in de lucht zijn natuurlijk een feit, en ik kan niet ontkennen dat er veel mensen bang voor zijn en ze aan de onsterfelijke Goden toeschrijven. **(#17)** Maar de vraag is niet of er mensen bestaan die aan de Goden geloven; de vraag is of er Goden bestaan of niet.

De andere oorzaken die Cleanthes aanvoert, die van de overvloed aan voordelen die we genieten, en die van de orde der seizoenen en de regelmaat van het firmament, zullen we behandelen als we discussiëren over de voorzienigheid van de Goden. Over dat laatste, Balbus, heb jij heel veel gezegd. **(#18)** Tot hetzelfde moment stel ik ook het argument van Chrysippus uit dat jij aanhaalde: dat aangezien er iets in de natuur is wat niet door de mens gemaakt kan zijn, iets moet bestaan dat hoger is dan de mens. Dat geldt ook voor voor je vergelijking van de schoonheid van de wereld met een mooi huis en voor de door jou aangehaalde samenschatting en samenhang van de hele wereld. Ook de korte, puntige syllogismen van Zeno stel ik uit tot het al aangegeven deel van mijn betoog. Evenzo zullen je natuurfilosofische uitspraken over de vurige kracht en de warmte waaruit volgens jou alles ontstaat, op hun eigen plaats worden besproken. Alles wat je eergisteren* hebt gezegd toen je wilde aantonen dat de Goden bestaan, namelijk waarom de hele wereld alsmede zon, maan en sterren bewustzijn en rede hebben, bewaar ik voor dezelfde gelegenheid. **(#19)** Maar dit blijf ik je telkens weer vragen: wat voor bewijzen heb je voor je overtuiging dat de Goden bestaan?’

Daarop antwoordde Balbus: ‘Ik dacht dat ik bewijzen had aangevoerd! Maar jij bestrijdt ze op een rare manier: op het moment dat je me een vraag lijkt te gaan stellen en ik me opmaak om te antwoorden, verander je van onderwerp en geef je me geen kans om te antwoorden. En zo wordt aan de belangrijkste zaken in stilte voorbijgegaan, aan de voorspellingskunst en het lot. Op deze kwesties ga jij maar heel oppervlakkig in, terwijl in onze school daarover meestal uitvoerig gesproken wordt. Maar ze liggen buiten het onderwerp dat we nu onder handen hebben. Haal de zaken dus alsjeblieft niet door elkaar. Laten we ons in deze discussie beperken tot het eigenlijke probleem.’

DE AARD VAN DE GODEN (20-64)

‘Uitstekend’, zei Cotta. ‘Je hebt dus het probleem als geheel opgesplitst in vier delen en we hebben nu gesproken over het eerste. Laten we nu eens kijken naar het tweede. Ik heb daaraan de indruk overgehouden dat jij eigenlijk de aard van de Goden wilde laten zien, maar in feite liet zien dat ze niet bestaan. Je zei namelijk dat het buitengewoon moeilijk is om de geest weg te voeren van wat de ogen gewoonlijk zien. Maar, zo zei je, er is niets voortreffelijkers dan de Godheid, en dus twijfelde je er niet aan dat de wereld God is, omdat er in de natuur niets hogers bestaat dan de wereld. Konden we ons die wereld maar levend voorstellen, of beter gezegd: konden we haar maar met onze geest waarnemen, zoals andere dingen met onze ogen! (#21) Maar als je zegt dat niets hoger is dan de wereld, wat bedoel je dan met ‘hoger’? ‘Mooier’? Dan zijn we het eens. ‘Beter ingericht voor ons gemak’? Dan zijn we het ook nog eens. Maar bedoel je dat niets wijzer is dan de wereld, dan zijn we het volstrekt en te enen male oneens. Niet omdat het moeilijk is om de geest los te maken van de ogen, maar juist omdat hoe meer ik hem los maak, hoe minder ik ermee kan bevatten wat jij wil. *“Er is in de natuur niets hogers dan de wereld.”* Er is op aarde niets hogers dan onze stad, maar is dat een reden om te geloven dat de stad beschikt over rede, denkvermogen en geest? Natuurlijk niet. Is het dan wellicht een reden om de mier een belangrijkere plaats toe te kennen dan onze schitterende stad, omdat de stad geen waarnemingen heeft terwijl de mier niet alleen waarnemingen heeft maar zelfs een geest, rede en geheugen? Je moet eerst kijken, Balbus, waarin men je gelijk wil geven, en niet naar geloven van je eigen gelijk uitgaan.

(#22) Want op dit hele hele thema kan het oude, korte en volgens jou scherpzinnige syllogisme van Zeno nader worden toegepast. Zeno kwam namelijk tot het volgende syllogisme: *“Wat over rede beschikt is hoger dan wat niet over rede beschikt. Niets is hoger dan de wereld. Dus beschikt de wereld over rede.”* (#23) Als je dit aanneemt, zul je ook tot de conclusie komen dat de wereld uitstekend een boek kan lezen! Want in de voetsporen van Zeno kun je ook het volgende syllogisme formuleren: ‘Wat geletterd is, is hoger dan wat niet geletterd is. Niets is hoger dan de wereld. Dus is de wereld geletterd.’ Op die manier is de wereld ook welsprekend, wiskundig begaafd, muzikaal, geleerd op alle gebieden, en uiteindelijk zelfs een filosoof!

Je hebt vaak gezegd dat de wereld de bron van alles is, en dat de natuur niet het vermogen heeft om dingen voort te brengen die ongelijk zijn aan haarzelf. Moet ik dan toegeven dat de wereld niet alleen levend en wijs is, maar ook lier en trompet speelt, omdat zij mensen voortbrengt die deze kunsten beheersen? Kortom, die vader der Stoïci draagt geen enkele reden aan waarom we zouden moeten geloven dat de wereld over rede beschikt, of zelfs maar dat ze levend is. Dus is de wereld niet God. Maar toch is de wereld het hoogste wat er is, het mooiste, het heilzaamste voor de mens, het fraaiste van aanblik en het meest regelmatig in beweging.

Maar als de wereld als geheel dus niet God is, zijn de sterren dat net zomin. In hun ontelbare aantallen had jij ze gerangschikt onder de Goden. Je was verrukt door hun gelijkmatige en eeuwige banen. En waarachtig niet ten onrechte, want ze zijn van een indrukwekkende en ongelofelijke regelmaat. (#24) Maar, Balbus, we hoeven niet alles wat een vaste en regelmatige baan beschrijft eerder aan een God toe te schrijven dan aan de natuur. Is er iets regelmatigers denkbaar dan de Euripus bij Chalcis met zijn voortdurende wisseling van stroomrichting, of de straat van Messina of de kolkende Oceaan op de plek waar *de woeste zee Europa scheidt van Afrika**

En zou het getij aan de Spaanse of Britse kust met zijn vaste tijden van eb en vloed onmogelijk zijn zonder een God? Als we alle bewegingen en alles wat een vaste tijdsvolgorde aanhoudt ‘goddelijk’ noemen, kijk dan maar eens goed of we niet ook derdendaagse en vierdendaagse koorts goddelijk moeten noemen! Want is er iets zo regelmatig als het proces van hun terugkeer? Voor al dit soort zaken moet een rationele verklaring gegeven worden. (#25) Dat kunnen jullie echter niet en daarom nemen jullie min of meer je toevlucht tot de Godheid.

Ook Chrysippus’ uitspraken vond jij scherp. De man is ongetwijfeld een veelzijdig en doorgewinterd denker (veelzijdig noem ik mensen die snel veel zijden van iets kunnen beschouwen; doorgewinterd mensen van wie de geest in de praktijk is gehard, als handen door het werk). Welnu, hij zegt: *"als er iets is wat de mens niet kan maken, dan is degene die het wel kan maken hoger dan de mens; de mens kan de dingen van de wereld niet maken; wie dat wel heeft gekund staat dus boven de mens; maar wie kan boven de mens staan behalve de Godheid?; dus bestaat de Godheid."*

Dit blijft allemaal steken in dezelfde fout als die uitspraken van Zeno: (#26) er wordt niet precies aangegeven wat nu ‘hoger’ is en ‘hogerstaand’, en wat het verschil is tussen natuur en rede. Hij beweert ook dat als er geen Goden zijn, de mens het hoogste van heel de natuur is; maar zo’n gedachte bij een mens, dat de mens het hoogste is, acht hij een blijk van opperste arrogantie. Goed, het is misschien arrogant om jezelf meer waard te vinden dan de wereld. Maar het is niet arrogant en juist verstandig om te beseffen dat je als mens bewustzijn en rede hebt maar Orion en de Hondster niet.

Hij zegt ook: *"als een huis mooi is, kunnen we eruit opmaken dat het voor zijn eigenaren is gebouwd, niet voor de muizen. Zo moeten we de wereld dus zien als het huis van de Goden."* Dat zou ik ook beslist doen als ik dacht dat hij gebouwd was, en niet, zoals ik zal laten zien,* door de natuur gevormd.

(#27) Maar, zeg je, bij Xenophon vraagt Socrates waar we onze ziel hebben opgepikt als de wereld er geen bevatte. Ja, dan vraag ik waar we onze woorden, getallen en muziek vandaan hebben -- of moeten we ons misschien voorstellen dat de zon met de maan converseert wanneer ze haar nadert, of dat de wereld een harmonisch gezang doet klinken, zoals Pythagoras het ziet?! Nee Balbus, dat zijn dingen van de natuur, een natuur die niet ‘kunstig rondloopt’ zoals Zeno zegt (wat hij

daarmee bedoelt, zien we straks) maar alles aanzet en in actie brengt door haar bewegingen en veranderingen. (#28) Ik was dan ook ingenomen met het deel van je betoog over de samenschatting en samenhang van de natuur, die, zo zei je, door een onafgebroken samengaan een soort van samenspel vertoont. Ik was het echter oneens met je bewering dat dit nooit tot stand had kunnen komen als zij niet werd samengehouden door één goddelijke geest. De natuur is juist samengebonden en bestendig door haar eigen krachten, niet die van de Goden. Ze heeft een bepaalde samenhang die bij de Grieken *sympatheia* heet. Maar hoe groter die van zichzelf is, des te minder hoeft ze te worden gezien als resultaat van goddelijke rede.

(#29) En de argumenten die Carneades altijd aandroeg, hoe willen jullie die ontkrachten? Als geen lichaam onsterfelijk is, is geen lichaam eeuwig; maar geen lichaam is onsterfelijk of zelfs maar ondeelbaar en beveiligd tegen ontbinding of opsplitsing. Ieder levend wezen is van nature kwetsbaar; geen ontkomt er aan de noodzaak van externe invloeden, dus zeg maar van leed en kwetsuren; en als elk levend wezen zo is, is er geen onsterfelijk. Men kan het ook zo zeggen: als elk levend wezen in stukken gehakt en verdeeld kan worden, is geen ervan ondeelbaar, geen eeuwig; elk levend wezen zit zelfs zo in elkaar dat het geweld van buitenaf kan ondergaan en verduren; dus is elk levend wezen onvermijdelijk sterfelijk, ontbindbaar en deelbaar.

(#30) Wanneer was altijd van vorm kan veranderen, is er niets van was dat niet van vorm kan veranderen. Dat geldt net zo voor dingen van zilver of brons, wanneer ook zilver en brons van nature van vorm kunnen veranderen. Welnu, het volgende is analoog daaraan: als de elementen waaruit alle dingen bestaan, allemaal veranderlijk zijn, kan er geen lichaam zijn dat niet veranderlijk is; de dingen waaruit alles bestaat zijn volgens jullie veranderlijk; elk lichaam is dus veranderlijk; maar als er een onsterfelijk lichaam was, zou niet ieder lichaam veranderlijk zijn; dit leidt tot de conclusie dat elk lichaam sterfelijk is.

Want ja, elk lichaam bestaat uit water of lucht of vuur of aarde, of een combinatie van al die elementen dan wel enkele ervan; maar niets hiervan is van dien aard dat het niet kan vergaan. (#31) Immers, alles van aarde is deelbaar en vocht is zo zacht dat er gemakkelijk druk en kracht op uitgeoefend kan worden, terwijl vuur en lucht heel gemakkelijk invloed ondergaan van elke inwerking en van nature heel vlug plaats maken en verstrooibaar zijn. Bovendien vergaan al die elementen op het moment dat ze in een ander element overgaan (dat gebeurt als aarde in water verandert, als uit water lucht ontstaat en uit lucht aether, en als alles ook weer in omgekeerde richting gaat). Maar als de elementen waaruit elk levend wezen bestaat vergaan, is geen enkel levend wezen altijdddurend.

(#32) Laten we overstappen naar een ander argument. Er is geen levend wezen te vinden dat nooit geboren is en altijd in leven zal blijven; immers, elk levend wezen kent waarnemingen; het neemt dus warm en koud waar, zoet en bitter, en geen van zijn zintuigen is wél gevoelig voor prettige impulsen maar niet voor het tegendeel; als het dus kan genieten, kan het ook pijn lijden; maar wat vatbaar is voor pijn, is

onvermijdelijk ook vatbaar voor vergaan; we moeten dus erkennen dat elk levend wezen sterfelijk is.

(#33) Bovendien, als er iets is wat noch genot noch pijn voelt, kan dat geen levend wezen zijn, en als iets een levend wezen is, voelt het die dingen onvermijdelijk; maar iets wat ze voelt kan niet eeuwig zijn; elk levend wezen voelt ze; dus is geen levend wezen eeuwig.

Bovendien kan er geen levend wezen bestaan zonder natuurlijk instinct om dingen op te zoeken dan wel te vermijden: opzoeken bij datgene wat volgens zijn natuur is en vermijden bij het tegendeel; elk levend wezen zoekt bepaalde dingen op en vlucht weg van andere; maar dat wat het ontvlucht is tegen zijn natuur, en dat wat tegen zijn natuur is bezit het vermogen om het te vernietigen; dus is het onvermijdelijk dat elk levend wezen vergaat.

(#34) Ontelbaar zijn de argumenten waarmee dwingend bewezen kan worden dat er niets is wat waarnemingen kent zonder dat het vergaat; want juist de dingen die waargenomen worden, zoals kou en hitte, genot en pijn, enzovoorts, zijn in verhevigde vorm vernietigend; geen levend wezen is zonder waarneming; dus is geen levend wezen eeuwig.

Verder is het lichaam van een levend wezen ofwel enkelvoudig, namelijk van aarde of van vuur of van lucht of van water -- maar een levend wezen van dien aard is ondenkbaar --, ofwel samengesteld uit verschillende elementen. Dan heeft elk daarvan zijn eigen plaats, waar het door een natuurlijke kracht naartoe beweegt: omhoog, omlaag of naar het midden. Deze elementen kunnen enige tijd samengebonden blijven, maar zeker niet voor altijd, want elk wordt onvermijdelijk van nature naar zijn eigen plaats gedreven. Dus is geen enkel levend wezen altijddurend.

(#35) Mensen uit jullie school, Balbus, herleiden alles gewoonlijk op een vurige kracht. Hierin volgen ze geloof ik Heraclitus, hoewel die niet door iedereen op dezelfde manier geïnterpreteerd wordt. Maar Heraclitus heeft bewust vermeden dat zijn woorden begrijpelijk zouden zijn,* dus laten we hem maar overslaan. Jullie zeggen het als volgt: alle kracht is vuur, en daarom vergaan levende wezens als hun warmte verdwijnt en is het in heel de natuur zo dat iets leeft en energie heeft als het warm is. Maar ik kan niet begrijpen hoe lichamen vergaan als hun warmte weggaat, maar niet zouden vergaan bij het wegvallen van lichaamssappen of adem, eens te meer omdat ze ook kunnen vergaan door al te grote warmte. **(#36)** Daarom is die rol dus niet uitsluitend weggelegd voor warmte. Maar laten we toch eens kijken wat eruit volgt.

Jullie visie is, geloof ik, dat er geen levend wezen vervat is in de natuur en de wereld behalve het vuur. Maar waarom niet behalve de lucht <anima>? Daaruit bestaat immers de levensadem <animus> van al wat leeft, (vandaar ook de term 'levend wezen' <animal>). Hoe kunnen jullie dan stellen dat er geen ziel is behalve het vuur, alsof dat een algemeen erkend principe is? Het lijkt namelijk veel aannemelijker dat de ziel bestaat uit vuur en lucht in een bepaalde verhouding. Maar als het vuur van

zichzelf al een levend wezen is, zonder vermenging met een ander element, en als het door zijn aanwezigheid in ons lichaam de oorzaak is van onze waarnemingen, kan het zelf niet zonder waarneming zijn. Dan kunnen we weer hetzelfde argument gebruiken: alwat waarneming kent, neemt onvermijdelijk ook genot en pijn waar; wie vatbaar is voor pijn, is dat ook voor vergaan; bijgevolg kunnen jullie zelfs het vuur niet eeuwig maken!

(#37) Want is het niet juist jullie eigen opvatting dat vuur brandstof nodig heeft, en op geen enkele manier kan blijven bestaan als het niet gevoed wordt? Dat zon, maan en andere hemellichamen gevoed worden door water, hetzij zoet hetzij zout? En Cleanthes voert toch als reden aan
*waarom de zon weer omdraait en niet verder gaat
dan tot de noorderkeerkring**

en de zuiderkeerkring: dat zij niet te ver van haar voedsel wegraakt? Hoe dit alles precies zit, daarover straks meer. Voor nu slechts het volgende syllogisme: wat kan vergaan, is van nature niet eeuwig; vuur vergaat als het niet gevoed wordt; dus is vuur van nature niet eeuwig.

(#38) En hoe moeten we ons een God voorstellen zonder enige deugd? Want kijk: kunnen we aan de Godheid misschien wijsheid toekennen, die bestaat in kennis van goed en kwaad en wat goed noch kwaad is? Een wezen dat geen kwaad verduurt of kan verduren, wat heeft dat aan het vermogen om te kiezen tussen goed en kwaad? Of wat heeft dat aan rede of intelligentie? Wij maken daar gebruik van om via het bekende toegang te krijgen tot het verborgene; maar voor de God kan niets verborgen zijn. Of rechtvaardigheid, ieder het zijne geven: wat heeft dat met de Goden van doen? Het is juist de menselijke gemeenschap en samenleving die rechtvaardigheid in het leven heeft geroepen, zoals jullie zeggen. Matigheid dan? Die bestaat in het laten schieten van lichamelijk genot. Maar als er in de hemel plaats is voor matigheid, is er ook plaats voor genot. Of kan iemand zich een God voorstellen die dapper is? Bij pijn? Bij zware inspanningen? Bij gevaar? Niets hiervan kan de Godheid toch raken! **(#39)** Maar als de Godheid dus geen rede gebruikt en geheel zonder deugd is, hoe kunnen we ons dan nog een voorstelling van hem maken?

Ik kan verder geen minachting opbrengen voor de onwetendheid van het ongeschoolde volk, wanneer ik kijk naar wat de Stoïci zeggen. Want bij ongeschoolden krijg je dit soort dingen: de Syriërs vereren een vis en de Egyptenaren hebben zo ongeveer alle beesten vergoddelijkt; in Griekenland kent men vele Goden die oorspronkelijk mens waren, zoals Alabandus in Alabanda, Tennes op Tenedos, Leucothea (voorheen Ino) met haar zoon Palaemon in heel Griekenland, Hercules, Aesculapius en de Tyndariden; en bij ons Romulus en vele anderen, van wie men denkt dat ze via een soort naturalisatie als burgers in de hemel zijn opgenomen.

(#40) Dat vind je dus bij de ongeletterden. En wat maken jullie, de filosofen, ervan? Zijn jullie inzichten een haar beter? Ik sla de rest ervan maar over, want dat is

pas echt fraai! Goed, voor mijn part is de wereld God; dat is toch wat bedoeld wordt met die
stralend hoog vergeven hemel
*algemeen als Juppiter aanbeden**

Maar waarom zouden we daar dan nog meer Goden aan toevoegen? Wat een massa Goden is er! Mij lijken het er in elk geval nogal veel: de afzonderlijke sterren reken jij tot de Goden, en geeft ze dierenamen, zoals Geit, Schorpioen, Stier en Leeuw, of namen van levenloze dingen, zoals Argo, Altaar en Kroon.

(#41) Maar stel nu dat we dit erkennen, hoe kunnen we dan de rest erkennen of ons zelfs maar een voorstelling ervan maken? Als we graan *Ceres* noemen en wijn *Liber*, is dat heel gangbaar taalgebruik. Maar geloof je dat iemand echt zo gek is dat hij denkt dat wat hij eet een God is?

En wat betreft de mensen die volgens jou de rang van Goden bereikt hebben: jij moet maar eens uitleggen hoe dat heeft kunnen gebeuren, en waarom het nu niet meer voorkomt. Ik zal het graag van je leren! Zoals het er nu voor staat, zie ik niet hoe de man voor wie "*op de Oeta-berg de fakkels aangedragen*" zijn, zoals Accius zegt,* vanaf die brandstapel is aangekomen "*in het eeuwig huis des vaders*," terwijl bij Homerus Odysseus hem ontmoet in de onderwereld, net als andere overledenen.

(#42) Trouwens, ik zou ook wel graag willen weten wélke Hercules we nu precies moeten vereren. We krijgen er verschillende genoemd door mensen die zeldzame, esoterische boeken bestuderen. De allervroegste is een zoon van Juppiter, en wel de allervroegste Juppiter, want in de oude Griekse literatuur treffen we ook meerdere Juppiters aan! Van hem en Lysithoë is deze Hercules dus een zoon. Volgens de traditie is hij degene die met Apollo heeft gewedijverd om een drievoet. Van een ander luidt de traditie dat hij in Egypte is geboren uit de Nijl. Deze Hercules zou de auteur zijn van de zogeheten Phrygische boeken. De derde hoort bij de Digi* van de berg Ida, aan wie ook dodenoffers gebracht worden. De vierde is een zoon van Juppiter en Asteria, de zuster van Latona; deze wordt vooral vereerd in Tyrus, en als zijn dochter wordt Karthago genoemd. De vijfde komt uit India en heet Belus. De zesde is de ons vertrouwde, de zoon van Alcmene. Hij is verwekt door Juppiter, en wel Juppiter nummer drie, want zoals ik straks zal laten zien spreekt onze traditie van verschillende Juppiters.

(#43) En nu mijn betoog me toch op dit onderwerp gebracht heeft: ik zal laten zien dat ik voor de verering der onsterfelijke Goden, volgens de regels van de hogepriesters en de traditie, meer goeds heb geleerd van de offerpotjes die Numa ons heeft nagelaten (waarover Laelius spreekt in dat juweeltje van een redevoering), dan van de theorieën van de Stoïci. Want stel dat ik jullie volg, vertel me dan eens wat ik moet antwoorden als iemand me vraagt: "*als de Goden bestaan, zijn de nymfen dan ook Goden? En zo ja, zijn de Pans en Satyrs het dan ook? Maar deze laatsten zijn het niet! Dus zijn de nymfen het ook niet. Toch zijn er voor hen publiekelijk tempels*

beloofd en gebouwd. Zijn de anderen voor wie tempels gebouwd zijn dan ook geen Goden?

En verder: Juppiter en Neptunus reken je onder de Goden. Maar dan is ook Orcus, hun broer, een God, en moeten we ook de vermaarde rivieren in de onderwereld, Acheron, Cocytus en Pyriphlegethon, als Goden beschouwen, en ook nog Charon en Cerberus. (#44) Maar dat moeten we natuurlijk verwerpen. Dus is ook Orcus geen God. Hoe zit het dan volgens jullie met die broers?"

Dit soort dingen zei Carneades altijd. Niet met de bedoeling om de Goden te schrappen (niets zou een filosoof minder passen!) maar om aan te tonen dat de Stoïci geen werkelijke verklaring van hen geven. Meestal ging hij als volgt verder: *"Kijk, als die broers horen tot de gelederen van de Goden, dan kan dat toch niet ontkend worden van hun vader Saturnus, die in het westen zo vereerd wordt bij het volk? Maar als hij een God is, moeten we dat ook erkennen van zijn vader Caelus. En als dat zo is, moeten ook de ouders van Caelus, Aether en Dag, gezien worden als Goden, alsmede hun broers en zusters. De Goden-genealogen van vroeger noemen ze aldus: Liefde, List, Angst, Werk, Afgunst, Lot, Ouderdom, Dood, Duisternis, Ellende, Jammerklacht, Gunst, Bedrog, Volharding, de Schikgodinnen, Hesperiden en Dromen: dit zouden allemaal kinderen zijn van Erebus en Nacht. Je moet dus ofwel deze monsters aanvaarden, ofwel die eerstgenoemden schrappen."*

(#45) En dan dit: Apollo, Vulcanus, Mercurius en de anderen noem je Goden, maar je twijfelt over Hercules, Aesculapius, Liber, Castor en Pollux? Maar deze worden evengoed vereerd als de eersten, op sommige plaatsen zelfs veel meer. Moeten we ze dan zien als Goden, hoewel ze uit sterfelijke moeders zijn geboren? En hoe zit het dan met Aristaeus, de vermeende ontdekker van de olijfbom en zoon van Apollo, en met Theseus, de zoon van Neptunus, en met de anderen die een God als vader hadden: horen die dan niet tot de gelederen van de Goden? En degenen die een Godin als moeder hadden? Die nog meer! Want zoals volgens het burgerlijk recht de zoon van een vrije moeder een vrije is, zo moet volgens het natuurrecht de zoon van een Godin beslist een God zijn.

De bewoners van het eiland Astypalaea hebben een bijzonder grote verering voor Achilles. Maar als hij een God is, zijn ook Orpheus en Rhesus Goden, geboren als ze zijn uit een Muze -- tenzij wellicht huwelijken in zee* boven huwelijken op het land gaan! Maar als die laatste twee geen Goden zijn omdat ze nergens vereerd worden, hoezo zijn de anderen het dan wel?

(#46) Zou het niet zo zijn dat die eer aan deugden van mensen gegeven wordt, in plaats van aan hun onsterfelijkheid? Dit is wat jij, Balbus, ook leek te bedoelen. Maar als je Latona een Godin vindt, hoe kun je dat dan niet vinden van Hecate, de dochter van de zus van Latona, Asteria? Of is Hecate toch ook een Godin? We zien immers altaren en heiligdommen voor haar in Griekenland! Maar als zij een Godin is, waarom dan de Eumeniden niet? En als dat de Godinnen zijn aan wie in Athene een tempel is gewijd en bij ons het woud van Furina (als ik de naam juist uitleg), dan zijn de Furieën

dus Godinnen, vermoedelijk in hun functie als verspiedsters en wreeksters van misdaden en slechtheid.

(#47) Als nu de Goden van dien aard zijn dat ze zich mengen in menselijke aangelegenheden, dan moeten we ook Natio een Godin vinden. Want als we in het gebied van Ardea de ronde doen langs de heiligdommen, brengen we altijd een offer voor haar. Omdat ze waakt over bevallingen van getrouwde vrouwen heet ze Natio, van *nasci* <'geboren worden'>. Als zij een Godin is, dan zijn ook al diegenen die jij noemde Goden: Eer, Trouw, Geest, Eendracht, en dus ook Hoop, Munt en alles wat we met ons eigen verstand kunnen verzinnen. Als dit onwaarschijnlijk is, dan is datgene waar het uit voortvloeit het ook.

En wat zeg je hiervan: als de Goden die wij traditioneel vereren bestaan, waarom rekenen we Serapis en Isis niet tot diezelfde groep? En als we dat doen, waarom verwerpen we dan de Goden van de barbaren? Ossen en paarden, ibissen en haviken, adders, krokodillen, vissen, honden, wolven, katten en nog vele andere beesten: allemaal moeten we ze onder de Goden scharen! Verwerpen we ze, dan moeten we dus ook degenen verwerpen waar het mee begon.

(#48) En dan? Ino beschouwen we als een Godin, onder de naam Leukothea bij de Grieken en Matuta bij ons, omdat ze de dochter is van Cadmus. Maar Circe en Pasiphaë en Aeëtes, de kinderen van Perseïs, dochter van Oceanus, en de Zon, die zouden we dus niet onder de Goden scharen? Maar ook aan Circe wordt goddelijke eer bewezen, door de Romeinse kolonisten in Circeï. Dus beschouw je ook haar als een Godin. En wat zeg je dan tegen Medea, die geboren is uit Aeëtes en Idyia, met Zon en Oceanus als grootvaders? Of tegen haar broer Absyrtus (bij Pacuvius Aegialeus geheten, maar in de literatuur beter bekend onder die oudere naam)? Als zij geen Goden zijn, hoe moet het dan met Ino? Want al deze namen vloeien voort uit één bron.

(#49) Maar is dan ook Amphiaraüs een God? Of Trophonius? In Boeotië waren bepaalde terreinen van de onsterfelijke Goden altijd vrij van heffingen geweest. Maar de Romeinse belastingpachters hanteerden er als principe dat niemand die ooit mens was geweest onsterfelijk kon zijn!

Maar als deze personen toch Goden zijn, dan geldt dat zeker voor Erechtheus. In Athene hebben we zijn tempel en zijn priester gezien. Maar als we hem tot God maken, kunnen we dan nog twijfelen over Codrus of anderen die gesneuveld zijn in de strijd voor de vrijheid van hun vaderland? Vind je dit alles echter onwaarschijnlijk, dan moet je ook die andere dingen verwerpen waaruit het voortkomt.

(#50) In de meeste staten is de nagedachtenis van dappere mannen geheiligd met de eer van onsterfelijke Goden. Dit is gebeurd, zo kunnen we begrijpen, ter bevordering van de deugd: zo zouden de beste mannen eerder bereid zijn om risico's te lopen terwille van de staat. Juist om deze reden worden Erechtheus en zijn dochters in Athene geschaard onder de Goden en hebben ze er een heiligdom dat Leocorion heet.

De inwoners van Alabanda kennen een grotere verering voor Alabandus, de stichter van hun stad, dan voor wie dan ook van de beroemde Goden. (Stratonicus maakte daar ooit een gevatte opmerking, een van zijn vele. Toen een hinderlijk figuur tegenover hem volhield dat Alabandus een God was maar Hercules niet, zei hij: "Nou, laat Alabandus dan maar kwaad zijn op mij en Hercules op jou!").

(#51) Die andere argumenten, Balbus, die jij ontleende aan hemel en sterren, hebben verstrekkende gevolgen. Of zie je dat niet? De zon zou een God zijn, en de maan ook (bij de Grieken wordt de een vereenzelvigd met Apollo en de ander met Diana). Maar als de maan een Godin is, zullen ook Venus en de andere planeten de rang van Goden krijgen. Dus ook de vaste sterren. En waarom dan de regenboog niet onder de Goden geschaard? Hij is immers mooi, en vanwege zijn indrukwekkende vorm zegt men ook wel dat hij is geboren uit Thaumias.*

Maar als hij goddelijk van aard is, wat doe je dan met de wolken? De regenboog wordt namelijk zelf veroorzaakt door bepaalde verkleuringen van wolken! En een wolk heeft de Centauren gebaard, zo wil het verhaal. Maar breng je de wolken onder bij de Goden, dan moet je dat zeker doen met de seizoenen. In de rituelen van het Romeinse volk zijn zij gewijd. Dus moet je ook regen en buien, stormen en orkanen als Goden zien. Onze generaals hebben in elk geval de gewoonte om een offerdier te slachten voor de golven als ze een zeereis beginnen!

(#52) En als je Ceres afleidt van *gerere* <'dragen'>, zoals jij deed, dan is ook de aarde zelf een Godin (en zo wordt het dan ook gezien; want wie anders is Tellus?) Als de aarde dat is, dan ook de zee, die jij gelijkstelde met Neptunus. Dus ook rivieren en bronnen. Zo heeft Maso dan ook na terugkeer uit Corsica een heiligdom gewijd aan de Bron, en vinden we in de litanieën van de vogelwichelaars de namen van de Tiber, de Spino, de Almo, de Nodinus en andere rivieren uit de buurt. Ofwel dit gaat door tot in het oneindige, ofwel we aanvaarden niets van dit alles. Maar zo'n onafzienbaar systeem van bijgeloof kunnen we niet goedkeuren; dus moeten we niets ervan goedkeuren.

(#53) We dienen dus ook onze stem te verheffen, Balbus, tegen de theorie dat de vergoddelijkte mensen die wij zo plechtig en devoot aanbidden niet in werkelijkheid Goden zijn geworden, maar alleen in onze fantasie.

<...>*

In de eerste plaats tellen de zogenaamde godenkundigen drie Jupiters. De eerste en tweede zijn geboren in Arcadië, de één als zoon van Aether (van wie ook Proserpina en Liber kinderen zijn), de ander als zoon van Caelus (die ook genoemd wordt als verwekker van Minerva, leidster en uitvindster van de oorlog). De derde komt uit Kreta en is een zoon van Saturnus, wiens graf op dat eiland te zien is. Ook de naam Dioscuren wordt bij de Grieken voor verschillende personen gebruikt. De eerste drie, in Athene de Anaces geheten, zijn zonen van de oudste koning Jupiter en Proserpina; ze dragen de namen Tritopatreus, Eubuleus en Dionysus. De tweede groep vormen Castor en Pollux, zoons van Jupiter nummer drie en Leda. Als derde worden

door veel mensen genoemd Alco, Melampus en Tmolus; zij zijn zonen van Atreus zoon van Pelops.

(#54) Zo ook bij de Muzen: de eerste vier zijn dochters van Juppiter nummer twee, Thelxinoë, Aoede, Arche en Melete. Als tweede zijn er de dochters van Juppiter nummer drie en Mnemosyne, negen in getal. De derde groep zijn de dochters van Pierus en Antiope; bij de dichters heten zij gewoonlijk Pierides en Pieriae; ze dragen dezelfde namen en zijn evenveel in getal als de zojuist genoemden.

Jij zegt dat de Zon <sol> zo heet omdat hij 'als enige' <solus> zo schijnt. Maar kijk eens hoeveel Zonnen de godenkundigen aanvoeren! Eén ervan is een zoon van Juppiter en kleinzoon van Aether; een ander de zoon van Hyperion; een derde de zoon van Vulcanus zoon van de Nijl (volgens de Egyptenaren is deze Zon heerser over de stad met de naam Heliopolis). Als vierde hebben we de Zon die door Acantho is gebaard op Rhodus; hij is de vader van Ialysus, Camirus, Lindus en Rhodus. En als vijfde is er de Zon die volgens het verhaal Aeëtes en Circe heeft verwekt in Colchi.

(#55) Ook zijn er verschillende Goden met de naam Vulcanus. De eerste is een zoon van Caelus; hij en Minerva zijn de ouders van de Apollo die volgens de oude geschiedkundigen de beschermgod van Athene is. De tweede is een zoon van de Nijl; bij de Egyptenaren heet hij Phtas en wordt hij gezien als de behoeder van Egypte. De derde is een zoon van Juppiter nummer drie en Juno; hij is de legendarische baas van een smidse op Lemnos. De vierde is een zoon van Memalius; hij heerst over de eilanden in de buurt van Sicilië met de naam Vulcanus-eilanden.

(#56) Er is een Mercurius zoon van Caelus en Dag; hij wordt traditioneel voorgesteld in opgewonden toestand als gevolg van hartstocht bij het zien van Proserpina. Een tweede is de zoon van Valens en Phoronis; hij leeft onder de grond en wordt gelijkgesteld met Trophonius. Een derde is de zoon van Juppiter nummer drie en Maia; samen met Penelope zou hij Pan hebben voortgebracht. De vierde heeft de Nijl als vader; bij de Egyptenaren is het taboe om zijn naam te noemen. De vijfde wordt vereerd door de inwoners van Pheneos; van hem wordt verteld dat hij Argus heeft gedood, om die reden naar Egypte is gevlucht en zo wetten en schrijfkunst heeft ingevoerd bij de Egyptenaren; hij heet bij de Egyptenaren Thoth (die naam wordt bij hen tevens gebruikt voor de eerste maand van het jaar.)

(#57) De eerste van de Goden met de naam Aesculapius is een zoon van Apollo; hij wordt vereerd door de Arcadiërs, die hem beschouwen als de uitvinder van de peilstift en als de eerste die wonden heeft verbonden. De tweede is de broer van Mercurius nummer twee; van hem gaat het verhaal dat hij door de bliksem is getroffen en begraven ligt in Cynosurae. De derde is een zoon van Arsippus en Arsinoë; hij is naar verluidt de uitvinder van purgeren en tanden trekken; zijn graf en heilig woud zijn te zien in Arcadië, niet ver van de rivier de Lusius.

De oudste Apollo is degene die ik daarnet noemde als zoon van Vulcanus, dus de behoeder van Athene. Een tweede is de zoon van Corybas en is geboren op Kreta; de traditie vertelt dat hij met niemand minder dan Juppiter heeft gestreden om de macht over dat eiland. De derde is een zoon van Juppiter nummer drie en Latona; hij

zou van de Hyperboreërs naar Delphi gekomen zijn. De vierde woont in Arcadië en wordt door de Arcadiërs *Nomios* genoemd omdat ze van hem hun wetten* zouden hebben gekregen.

(#58) Ook zijn er verschillende Diana's. De eerste is een dochter van Juppiter en Proserpina; zij heeft naar men zegt de gevleugelde Cupido voortgebracht. De tweede is bekender; er wordt ons verteld dat zij een dochter is van Juppiter nummer drie en Latona. Van de derde staat Upis als vader te boek en Glauce als moeder; de Grieken duiden haar vaak aan met de naam van haar vader, Upis.

We hebben veel Goden die Dionysus heten. De eerste is een zoon van Juppiter en Proserpina. De tweede is een zoon van de Nijl; van hem wordt gezegd dat hij Nysa heeft verwoest. De derde heeft als vader Cabirus; hij is koning van Azië geweest, naar men zegt, en voor hem zijn de Sabazia ingesteld. De vierde is een zoon van Juppiter en Luna; men denkt dat de Orfische riten ter ere van hem voltrokken worden. De vijfde is de zoon van Nisus en Thyo; men denkt dat het Trieteris-feest door hem is ingesteld.

(#59) De eerste Venus is een dochter van Caelus en Dag; in Elis heb ik een tempel voor haar gezien. De tweede is voortgekomen uit het schuim van de zee; van haar en Mercurius is Cupido nummer twee een zoon. De derde is een dochter van Juppiter en Diona; zij is getrouwd met Vulcanus maar heeft, naar men zegt, een kind van Mars gekregen: Anterus. De vierde is een kind van Syria en Cyprus; zij wordt Astarte genoemd en de traditie wil dat zij getrouwd is met Adonis.

De eerste Minerva heb ik al genoemd als de moeder van Apollo. De tweede is ontsproten aan de Nijl; zij wordt door de Egyptenaren in Saïs vereerd. De derde is degene die ik al genoemd heb als dochter van Juppiter. De vierde is een dochter van Juppiter en Corpyhe dochter van Oceanus; bij de Arcadiërs heet ze Korïa en geldt ze als uitvindster van de vierspan. De vijfde is een dochter van Pallas; zij zou haar vader gedood hebben toen deze probeerde haar maagdelijkheid te roven; bij afbeeldingen voorziet men haar van gevleugelde sandalen.

(#60) De eerste Cupido wordt genoemd als zoon van Mercurius en Diana nummer één; de tweede als zoon van Mercurius en Venus nummer twee; en de derde (die dezelfde is als Anterus) als zoon van Mars en Venus nummer drie.

Deze en soortgelijke verhalen zijn uit de oude Griekse traditie gehaald. Je begrijpt natuurlijk wel dat verzet hiertegen geboden is, om ondermijning van de godsdienst te voorkomen. Maar in jullie school wordt het niet alleen niet bestreden, maar zelfs bevestigd door heel precieze interpretaties! Maar laten we terugkeren bij ons uitgangspunt.*

(#61) Die Stoïsche ideeën zijn gemakkelijk te weerleggen. Of dacht je soms dat daarvoor heel ingewikkelde redeneringen nodig waren? Geest, trouw, hoop, deugd, eer, zege, heil, eendracht en de rest zijn duidelijk dingen, geen Goden. Want ofwel ze zitten in onszelf, zoals geest, hoop, trouw, deugd en eendracht, ofwel ze zijn wenselijk, zoals eer, heil en zege. Van deze dingen constateer ik het belang, en ik constateer dat er beelden aan gewijd zijn. Maar goddelijke macht? Waarom ze die

zouden bezitten snap ik niet. Misschien kun jij het me vertellen! Tot deze categorie moet speciaal Fortuna gerekend worden. Immers, geen mens kan haar loskoppelen van grilligheid en willekeur, eigenschappen die een God beslist onwaardig zijn.

(#62) En verder, waarom hebben jullie zo'n plezier in het uitleggen van die verhalen en het verklaren van die namen? Hoe Caelus gecastreed werd door zijn zoon, hoe Saturnus eveneens door zijn zoon in de boeien werd geslagen: deze en soortgelijke verhalen verdedigen jullie op zo'n manier dat het lijkt of de bedenkers ervan helemaal niet waanzinnig waren en zelfs uitgesproken wijs.

Bij het verklaren van namen wringen jullie je zo in bochten dat het gewoon zielig is. "*Saturnus heet zo omdat hij 'verzadigd is aan jaren', * Mavors omdat hij 'grote dingen omverhaalt', Minerva omdat ze 'minder maakt' of 'bedreigt', Venus omdat ze overal 'komt' en Ceres' naam komt van gerere.*" Wat een gevaarlijke gewoonte! Bij veel namen kom je namelijk vast te zitten: wat doe je bijvoorbeeld met Vejovis of Vulcanus? Hoewel, als je zelfs de naam Neptunus afleidt van *nare* <'zwemmen'>, dan zijn er voor elk woord wel verklaringen te vinden via een overeenkomst van één letter... Daarin zwem je volgens mij nog meer dan Neptunus in water!

(#63) Veel onnodige ellende heeft eerst Zeno zich op de hals gehaald, toen Cleanthes en daarna nog Chrysippus: ze probeerden die geheel verzonnen verhalen rationeel te duiden en van elke naam de precieze herkomst te verklaren. Wanneer jullie dat doen, geven jullie dus zonder meer toe dat de zaak heel anders zit dan de mensen denken. Want wat we normaal gesproken Goden noemen, zijn dus natuurlijke dingen en geen persoonlijke Goden.

Wat een enorme fout om zelfs aan gevaarlijke dingen de aanduiding 'God' te verlenen en er zelfs erediens ten voor in te stellen! Op de Palatijn zien we het heiligdom van Koorts, vlakbij de tempel van de Laren dat van Orbona* en op de Esquilinus een altaar gewijd aan Ongeluk. **(#64)** Als we over onsterfelijke Goden discussiëren, waarom zeggen we dan dingen die onsterfelijke Goden onwaardig zijn? Laten we die fout helemaal uit de filosofie verbannen!

Ik weet hoe ik er zelf over denk, maar ik weet niet waar ik zou kunnen instemmen met jou. Neptunus is volgens jou de intelligente ziel die zich uitstrekt door de zee, en iets dergelijks zou gelden voor Ceres. Maar een intelligentie in zee dan wel aarde, zoiets is voor mij niet begrijpelijk of ook maar vagelijk voorstelbaar. Dus moet ik ergens anders gaan zoeken naar een theorie waaruit ik kan leren dat de Goden bestaan en wat hun aard is. Zoals jij ze voorstelt <geloof ik in elk geval niet dat ze kunnen zijn.>*

DE GODDELIJKE VOORZIENIGHEID (65)

(#65) <Laten we nu verdergaan en> kijken naar de andere punten: of de wereld geleid wordt door voorzienigheid van de Goden, en of de Goden zich bekommeren om menselijke aangelegenheden. Deze twee punten uit jouw indeling heb ik namelijk nog over. Als jullie het goed vinden, wil ik hier graag wat nader op ingaan.'

‘Ik vind het prima,’ zei Velleius. ‘Want ik verwacht nog meer vuurwerk van jou! Ik ben het verder hartgrondig eens met wat je tot nu toe hebt gezegd.’

Daarop zei Balbus: ‘Cotta, ik wil je nu niet onderbreken met vragen. Daar zullen we een andere keer wel tijd voor uittrekken. Dan zal ik in ieder geval zorgen dat je me gelijk geeft! Voor nu...’*

<...>

GODDELIJKE ZORG VOOR DE MENS (65-93)

<...>

*"Nee, nooit loopt dat zo af! Er is een grote strijd op komst.
Want zou ik één ding van hem vragen, zacht en zoetgevoisd,
als het mijn doel niet diende?"**

(#66) Medea gebruikt hier toch heel duidelijk haar verstand? En ze bezorgt zichzelf daarmee toch de meest afschuwelijke ellende? En hoe slim is niet de volgende redentatie:

"Wie wil dat zijn wil geschiedt, zal slagen naar gelang zijn moeite",

een versregel die de bron is van alle mogelijke kwaad.

*"Verdwaasd van geest is hij! Zo gaf hij mij het heft in handen
om al mijn woede te ontgrendelen, hem te ruïneren;
het brengt mij schand, hem schade, dood voor hem en nood voor mij!"*

Dit is dan het verstand waarover de mens volgens jullie door goddelijke gunst als enige beschikt, en de beesten niet. **(#67)** Maar zie je nu met wat voor ‘gave der Goden’ wij behept zijn?

Als diezelfde Medea wegvlucht van haar vader en vaderland, lezen we:

...nadat haar vader

*genaderd was en haast zijn dochter al had vastgepakt,
sloeg zij zijn zoontje dood en sneed het lijk in duizend stukken
en zaaide toen de ledematen uit op ‘t veld. De reden:
terwijl haar vader links en rechts de stukken op zou rapen
kon zij mooi vluchten. Rouw zou hem weerhouden haar te volgen.
Aldus zou zij zich redden dankzij moord op een verwant.**

(#68) Het ontbrak haar niet aan misdadigheid, maar evenmin aan verstand! En dan die andere figuur die zijn broer een gruwelijk maal bereidt, zet die niet zijn verstand aan het werk om een plan uit te broeden?

*"Snel nu een slechtere, slimmere slinksigheid gesmeed
om ‘t misselijk mannetje te vermorzelen en vermalen..."**

We moeten trouwens ook niet voorbijgaan aan de man in kwestie
"die echtbreuk met mijn vrouw nog niet voldoende vond,"

waarover Atreus terecht en met het grootste gelijk zegt:
*"...Dit acht ik wel op het hoogst niveau het hoogst
gevaar: bezoedeling in een koningshuis van moeders,
vermenging van het bloed, verloedering van het geslacht."*

Of neem het plan in kwestie: hoe slim is het niet om de troon te willen veroveren via
overspel! Atreus vervolgt:

*"En dan te bedenken dat de Godenvader mij
een teken zond, ter schraging van mijn koningstroom:
een lam met gouden vacht, dat glansde in mijn kudde,
werd door Thyestes stilletjes uit het paleis ontvreemd,
waarbij hij zich liet helpen door mijn eigen vrouw!"*

(#69) Dat is natuurlijk een ontzettende schurkenstreek van Thyestes. Maar gebruikt
hij niet ook ontzettend goed zijn verstand?

De tragedie barst van dit soort misdaden. Maar in het dagelijkse leven komen er
nog meer voor en zijn ze haast nog zwaarder. Het besef leeft in ieders huis, op het
forum, in de senaat, in de hele stad, bij onze bondgenoten en in de provincies: zoals
men met verstand op het rechte pad blijft, zo dwaalt men met verstand er vanaf.
Maar het eerste gebeurt bij een kleine groep mensen en zelden, het tweede vaak en
bij een heel grote groep. Hadden we daarom maar helemaal geen verstand gekregen
van de onsterfelijke Goden! Dat was beter geweest dan het wel te krijgen met al die
kwade gevolgen erbij! Wijn is voor zieken zelden goed en heel vaak slecht; daarom is
het beter om ze er helemaal niets van te geven dan om voor een kleine kans op
genezing grote risico's te lopen van kwade gevolgen. Zo ook hier: die flitsende
gedachtenloop, die gevatheid en slimheid die we verstand noemen, is voor veel
mensen schadelijk en voor maar heel weinig mensen heilzaam. Daarom was het
misschien wel beter geweest als de mens die helemaal niet gekregen had, dan zo
rijkelijk en in ruime mate.

(#70) Als dus de goddelijke geest en wil 'zorg heeft gedragen voor de mens' door
hem verstand te verlenen, dan heeft hij alleen gezorgd voor degenen aan wie hij ook
het juiste gebruik ervan verleende. Maar als die mensen al bestaan, dan zijn het er
hoogstens een paar. Het kan natuurlijk niet kloppen dat de Goden maar voor een paar
mensen gezorgd hebben. Daaruit volgt dus dat ze voor niemand gezorgd hebben.

Dit argument wordt door jullie meestal als volgt bestreden: als veel mensen
misbruik maken van de gaven der Goden, dan betekent dat nog niet dat de
voorzienigheid van de Goden jegens ons niet optimaal was; veel mensen maken
verkeerd gebruik van hun erfenis, maar dat wil nog niet zeggen dat ze geen gaven
gekregen hebben van hun ouders. -- Tja, wie zal het ontkennen? Maar waar zit nu de

overeenkomst in die analogie? Toen Deianira aan Hercules het kled gaf met het bloed van de Centaur, wilde ze hem geen kwaad doen. En goed doen was weer niet de bedoeling van de man die met zijn zwaard bij Jason van Pherae* het gezwel openkliefde waar de doktoren niets aan hadden kunnen doen. Veel mensen willen kwaad doen maar doen goed, of willen goed doen maar doen kwaad. Zo blijkt dus uit een gift op zichzelf niet de wil van de gever. Als de ontvanger er goed gebruik van maakt, betekent het nog niet dat de gever er de beste bedoelingen mee had.

(#71) Elke daad van lust of hebzucht, elke misdaad wordt weloverwogen begaan, en met inzet van geest en denkvermogen, dus met verstand, uitgevoerd. Want iedere overweging komt voort uit het verstand, en dat verstand is iets goeds als de gedachte juist is, en iets slechts als zij onjuist is. Maar de Godheid geeft ons (als hij al iets geeft) enkel en alleen verstand: of het goed of slecht is ligt aan onszelf. Een erfenis wordt nagelaten; maar de mens heeft niet op die manier door een gunst van de Goden zijn verstand gekregen. Want wat hadden ze de mens dan moeten geven als ze hem kwaad hadden willen doen? Onrecht, onmatigheid, lafheid -- waar zouden die ondeugden vandaan komen als ze geen basis hadden in het verstand?

We noemden zojuist Medea en Atreus, personages uit de tragedie, die hun afschuwelijke misdaden beramen door puur verstandelijke berekeningen. (#72) Maar kijk ook eens naar de lichtzinnigheden in de komedie. Liggen die ook niet heel vaak op het verstandelijke vlak? Die jongeman in de *Eunuchus* is toch heel precies aan het redeneren:

wat zal ik nu doen? ...

*Eerst moet ik eruit. Dan roept ze me terug. Dus teruggaan? Nooit!**

En de jongeman in de *Jonge Kameraden* deinst er niet voor terug om net als een Academicus zijn verstand in stelling te brengen tegen de gangbare opvatting. Hij zegt namelijk dat het 'bij liefde in het groot' en 'bij grote armoe' fijn is om *een gierige ouweheer te hebben, een saaie zak, die niks om je geeft, die niks voor je welzijn overheeft...**

(#73) en aan deze hoogst opmerkelijke uitspraak voegt hij de volgende redenerinkjes toe:

je kunt hem best een winst afsnoepen, of zijn geld met een valse paraaf onderscheppen, of je kleine slaaf hem de schrik op het lijf laten jagen! Tja, een zuinige pa, wat je dáárvan plukt, is heerlijk om te laten rollen!

Maar een makkelijke en royale vader is volgens diezelfde jongeman juist vervelend voor een zoon die verliefd is:

Want hoe bedonder ik zo'n man? Hoe kaai ik wat?

Wat voor truukjes haal ik uit? Hoe rij ik hem in de wielen?

Ik weet het niet. Want al mijn truukjes, listen en lagen:

ze stranden faliekant, want pa is zo coulant!

Welnu, die ‘truukjes’, dat ‘in de wielen rijden’, die ‘listen en lagen’, zou dat allemaal zonder verstand kunnen? Wat een fantastisch geschenk van de Goden dat Phormio kan zeggen:

*kom op met die ouwe! Al mijn plannen staan paraat!**

(#74) Maar laten we het theater verlaten en naar het forum gaan. De pretor neemt er plaats. Waarover gaat hij recht spreken? Over brandstichting in het stadsarchief. Welke misdaad wordt zozeer in het verborgene begaan? Toch heeft Quintus Sossius, een vooraanstaand Romeins ridder uit de streek rond Picenum, bekend dat hij dat gedaan had. Of over fraude met overboekingen van staatsgelden. Ook dat is gedaan, door Lucius Alenus, via vervalsing van de handtekeningen van zes hoofdambtenaren; de man handelde dus heel uitgekookt. Kijk ook naar andere processen, die over het goud van Toulouse,* over de samenzwering van Jugurtha; of ga nog verder terug in de geschiedenis, naar het proces van Tubulus wegens corruptie bij de uitoefening van de rechterlijke macht; of iets minder ver, naar het proces wegens zedendelicten, aangespannen op voorstel van Peducaeus; of naar de processen die vandaag de dag gevoerd worden op grond van de nieuwe wetgeving: die naar moord, vergiftiging, verduistering en zelfs testamentvervalsing. Het verstand is de kern van de bekende formule van aanklacht "*ik verklaar dat willens en wetens door jou diefstal is gepleegd.*" Het is de kern van al die processen over kwade trouw bij voogdij, bij belangenbehartiging, bij zakelijke samenwerking of vertrouwensrelaties, en al die andere gevallen van vertrouwensbreuk bij koop en verkoop, huur en verhuur. Het is de kern van de *lex Praetoria*,* met haar publiekrechtelijke bepalingen inzake privé-aangelegenheden; en van dat bestrijdingsmiddel van alle slechtheid, het rechtsgeding wegens ‘kwade opzet’, dat mogelijk is gemaakt door onze goede vriend Gaius Aquillius. Volgens zijn definitie is er van zo’n opzet sprake wanneer het één beweerd maar het ander gedaan wordt.

(#75) Maar moeten we nu menen dat al die slechtheid door de Goden is uitgezaaid? Als de Goden namelijk verstand aan de mensen hebben gegeven, hebben ze ook slechtheid gegeven. Slechtheid is immers het vernuftig, clandestien uitdenken van kwaad. Diezelfde Goden hebben dan dus ook bedrog gegeven, en misdaad, enzovoorts. Want niets daarvan kan beraamd of begaan worden zonder het verstand. Net zoals in de tragedie die oude vrouw uitroept:
*ach, was maar nooit in het woud in het Pelion-gebergte
de denneboom door bijl geveld ter aarde gevallen,**

zo kunnen we zeggen: hadden de Goden maar nooit die slimheid aan de mens gegeven! Want maar heel weinig mensen maken er een goed gebruik van, en juist die mensen worden meestal in de hoek gedrukt door degenen die er een slecht gebruik van maken. Maar ontelbaar veel mensen maken er slecht gebruik van. Daardoor lijkt

het wel of de mens dit goddelijke geschenk van verstand en wijsheid heeft verkregen om er bedrog mee te plegen, niet om er goed mee te doen.

(#76) Maar jullie blijven erop hameren dat dit de schuld is van de mens, niet van de Goden. Dat is net zoiets als wanneer een dokter de schuld zou geven aan de ernst van de ziekte of de kapitein aan de kracht van de storm! En dit zijn nog maar kleine mensen, maar zelfs dan klinkt het al belachelijk. ‘Want,’ zou je in zo’n geval kunnen zeggen, ‘wie zou jou inschakelen als ziekte en storm niet bestonden?’ Tegen de Godheid zouden we meer vrijuit kunnen spreken: ‘U zegt dat het de schuld is van de ondeugden van de mensen. Had u de mensen maar een verstand zónder ondeugden en schuld gegeven!’

Hoe kon er dus nog plaats zijn voor een fout van de Goden? Erfenissen laten wij na in de hoop dat we voor de goede persoon kiezen. Daarin kunnen we ons vergissen. Maar hoe zou een God zich kunnen vergissen? Misschien zoals de Zon een vergissing beging toen hij zijn zoon Phaethon liet instappen in zijn wagen? Of zoals Neptunus, toen hij zijn zoon Theseus drie wensen liet doen, waarop deze de dood van Hippolytus teweegbracht? **(#77)** Nee, dat hoort allemaal bij de dichters. Wij willen nu juist filosofen zijn en ons bezig houden met feiten, niet met fictie. Niettemin: als deze Goden van de dichters hadden geweten dat hun gunsten rampzalige gevolgen zouden hebben voor hun zoons, dan zou het oordeel over hen luiden dat ze nalatig waren geweest bij hun weldaad.

Aristo van Chios zei altijd dat filosofen een slecht effect hebben op degenen die hun goede uitspraken fout opvatten. Je kon immers de school van Aristippus verlaten als een losbol en die van Zeno als een stuk chagrijn. Als hij gelijk heeft, en toehoorders slechter weggaan doordat ze filosofische theorieën verkeerd opvatten, kunnen de filosofen beter hun mond houden dan een slecht effect hebben op hun toeschouwers. **(#78)** Iets dergelijks geldt ook hier. Als de Goden met de beste bedoelingen verstand hebben gegeven aan de mensen, maar deze het aanwenden voor bedrog en slechtheid, dan had de mensheid beter geen verstand kunnen krijgen dan wel. Of om nog een ander voorbeeld te nemen: als een dokter aan een patiënt wijn voorschrijft, wel wetend dat die er te weinig water bij zal doen en dus onmiddellijk dood zal gaan, dan is hij toch zwaar schuldig? Zo moeten we dus ook die voorzienigheid van jullie op de korrel nemen: zij heeft verstand gegeven aan degenen van wie zij heel goed wist dat ze het oneigenlijk en verkeerd zouden gebruiken. Tenzij jullie natuurlijk zeggen dat zij dat niet wist. -- Deden jullie dat maar! Nee, dat durven jullie vast niet: ik weet namelijk hoe hoog jullie haar naam achten.

(#79) We kunnen dit onderwerp nu wel afsluiten. Domheid wordt door alle filosofen unaniem beschouwd als een dermate groot kwaad dat alle andere kwaden (van het lot of van ons lichaam) er niet tegenop wegen. Wijsheid is iets wat door niemand bereikt wordt. Wij zijn dus allen aan het ergste kwaad ten prooi, terwijl er volgens jullie zo uitstekend voor ons gezorgd is door de onsterfelijke Goden. Want zoals het niets uitmaakt of iemand er goed aan toe *is* of er goed aan toe *kan zijn*, zo snap ik niet wat het uitmaakt of niemand wijs *is* of wijs *kan zijn*.

Maar we blijven veel te lang praten over een zaak die volkomen duidelijk is. Telamo doet in één versregel het hele onderwerp af dat de Goden niet zorgen voor de mensen:

*'t ging anders goeden goed en slechten slecht, wat niet zo is.**

Als de Goden zich werkelijk bekommerden om de mensheid, hadden ze alle mensen goed moeten maken. (#80) Zoniet, dan hadden ze zich toch op zijn minst moeten bekommeren om de goeden. Waarom dan zijn de twee Scipionen, buitengewoon dappere en goede mannen, in Spanje verslagen door de Carthagers? Waarom heeft Maximus dan zijn zoon, een man van consulaire rang, ten grave moeten dragen? Waarom is Aemilius Paulus verpletterend verslagen bij Cannae? Waarom is de persoon van Regulus uitgeleverd aan de wrede Carthagers? Waarom is Africanus dan niet veilig geweest in zijn eigen huis?

Zo zijn er nog veel meer voorbeelden, maar dat is allemaal van lang geleden. Laten we eens kijken naar een paar gevallen van recenter datum. Waarom is mijn oom Publius Rutilius in ballingschap, hoewel hij volkomen onschuldig is en ook nog eens buitengewoon geleerd? Waarom is mijn vriend Drusus in zijn eigen huis vermoord? Waarom is dat toonbeeld van matigheid en wijsheid, opperpriester Quintus Scaevola, pal voor het beeld van Vesta afgeslacht? Of waarom zijn nog voor die tijd zoveel vooraanstaande burgers door Cinna uit de weg geruimd? Waarom heeft die allermeeft perfide figuur Gaius Marius bevel kunnen geven tot de dood van Quintus Catulus, een man met het allerhoogste prestige?

(#81) Als ik alle gevallen wil noemen waarbij het voor goede mensen slecht is afgelopen, dan ben ik vanavond nog bezig. Dat geldt ook als ik vertel met welke slechte mensen het juist heel goed is afgelopen. Want waarom is Marius zo gelukkig gestorven in zijn eigen huis, na zeven maal consul te zijn geweest? Waarom heeft die wreedste man van allemaal, Cinna, zo lang de macht bekleed? *"Maar hij heeft zijn straf wel gekregen!"* Jawel, maar het was beter geweest als hij helemaal geen gelegenheid had gehad om zoveel voortreffelijke mannen te vermoorden dan dat hij er ooit eens straf voor zou krijgen. Quintus Varius, een volkomen medogenloos man, is gestorven onder de zwaarste foltering en pijnigingen; als dat was omdat hij Drusus met het zwaard had gedood en Metellus met vergif, dan was het beter geweest als die mannen gespaard waren gebleven dan dat Varius boette voor zijn misdaden. Achtendertig jaar lang is Dionysius tiran geweest van een bijzonder rijke en welvarende stad. (#82) En hoeveel jaren was Pisistratus het voor die tijd al geweest in die parel van Griekenland!* *"Maar Phalaris en ook Apollodorus* hebben hun straf niet kunnen ontlopen!"* Nee, maar ze hebben wel eerst tal van mensen gefolterd en ter dood gebracht! Veel rovers krijgen ook vaak hun straf, maar we kunnen toch niet zeggen dat er meer rovers op een verschrikkelijke manier ter dood gebracht werden dan slachtoffers! Anaxarchus, de leerling van Democritus, is op beestachtige wijze vermoord door de tiran van Cyprus, zo vernemen we. Zeno van Elea is doodgemarteld.

Wat moet ik nog zeggen over Socrates? De tranen schieten me altijd in de ogen als ik bij Plato over zijn dood lees.

Zie je nu dat als de Goden al omzien naar menselijke aangelegenheden, alle onderscheid in hun oordeel is weggefallen? (#83) Diogenes de Cynicus zei altijd dat Harpalus, destijds beschouwd als een rover wie het voor de wind ging, een levend getuigenis was tegen de Goden, omdat hij zo lang een gelukkig leven leidde. En toen de al genoemde Dionysius na het plunderen van de tempel van Proserpina in Locri terugvoer naar Syracuse en op koers bleef met een heel gunstige wind in de rug, zei hij lachend: "*Zien jullie nu, beste vrienden, wat een goede reis de Goden geven aan heiligschenners?*" De man was scherpzinnig en had dit goed en duidelijk gezien. Hij volhardde ook in zijn overtuiging. Want toen hij met zijn vloot was geland op de Peloponnesus en was aangekomen bij de tempel van de Olympische Zeus, ontdeed hij diens beeld van een zware, gouden mantel. Dat was een geschenk voor Zeus van de tiran Gelo uit zijn buit op de Carthagers. Dionysius merkte daarbij spottend op dat een gouden mantel 's zomers te zwaar was en 's winters te koud, en hij wierp het beeld een wollen kleed om. Dat was namelijk, zo zei hij, 'voor elk seizoen geschikt.' Ook liet hij bij het Aesculapius-beeld in Epidaurus de gouden baard weghalen. Want het paste toch niet dat de zoon een baard droeg, terwijl zijn vader* er in alle tempels baardloos bijstond. (#84) Verder gaf hij bevel om uit alle tempels de zilveren tafels weg te halen, waar naar oud-Griekse traditie de inscriptie "van de goede Goden" op stond. Hij wilde, zei hij, gebruik maken van hun goedheid. Ook haalde hij gouden Victoria-beeldjes, schalen en kronen die de beelden in hun uitgestoken handen vasthielden zonder aarzelen weg. Hij sprak daarbij van 'krijgen', niet van 'meenemen'. Want het was toch dom de Goden wel te vragen om gunsten, maar ze niet te willen aannemen als ze worden aangeboden en gegeven? Van dezelfde man wordt ook nog verteld dat hij al die gestolen tempelwaren die ik noemde naar de markt heeft gebracht en bij opbod heeft laten verkopen. Maar zodra hij het geld binnen had, liet hij bekendmaken dat eenieder die iets uit een heiligdom in bezit had, dit voor een bepaalde dag moest terugbezorgen bij de tempel waar het thuishoorde. Zo beging hij onrecht jegens de Goden en ook nog eens tegen de mensen.

Welnu, deze man werd niet door de Olympische Juppiter met de bliksem getroffen of akelig aan zijn eind gebracht door Aesculapius met een lange, slopende ziekte: hij stierf gewoon in zijn eigen bed en werd zo op de brandstapel gedragen; zijn door misdaad verworven macht liet hij na aan zijn zoon, alsof het ging om een correcte en legitieme zaak.

(#85) Het is niet zonder tegenzin dat ik in mijn betoog stil blijf staan bij dit onderwerp. Het is namelijk net of ik een goed excuus geef voor misdaad. Dat zou misschien ook echt zo zijn, ware het niet dat een goed of slecht geweten op zichzelf zwaar weegt, nog los van enig goddelijk plan. Als dit geweten er niet meer is, valt alles weg. Een huishouden of een staat lijkt niet rationeel of ordelijk ingericht als daarin geen beloningen bestaan voor goede daden en straffen voor verkeerde. Precies

zo is er geen sprake van een goddelijk bestuur van de wereld in relatie tot de mens, als er geen enkel onderscheid is tussen de goeden en de kwaden.

(#86) *"Ja, maar de Goden bekommeren zich niet om kleinere dingen. Ze volgen niet op de voet wat er gebeurt met akkertjes of wijngaardjes van afzonderlijke mensen. Als daar dus schade ontstaat door korenbrand of hagel, is dat niet iets wat Juppiter had moeten zien. In een koninkrijk zorgt de koning ook niet voor iedere kleinigheid."* Dit is wat jullie zeggen. Alsof ik daarnet klaagde over het landgoed in Formiae van Publius Rutilius, en niet over het verlies van zijn burgerrechten!

Het is eigen aan alle mensen: materiële gemakken denkt men van de Goden te hebben gekregen; bijvoorbeeld wijngaarden, graanvelden, olijfbossen, de weelde aan gewassen en vruchten, kortom alle gemak en welvaart in het leven. Maar deugd, dat wordt door niemand ooit ingeboekt als een gift van de Goden. **(#87)** Dat is natuurlijk niet zonder reden. Vanwege onze deugd verdienen we lofprijzingen, over deugd beroemen we ons met recht. Maar dat zou niet kunnen wanneer deugd een geschenk van de Goden was en niet iets van onszelf. Als we een ereambt verwerven of ons bezit kunnen uitbreiden, of iets anders krijgen wat goed is of van ons afschudden wat kwaad is, ja, dan brengen we dank aan de Goden, dan denken we niet dat we er zelf eer mee inleggen. Maar niemand heeft toch ooit de Goden bedankt dat hij een goed man is? Wel dat hij rijk is, geëerd wordt, behouden blijft. Juppiter heet de 'Hoogste' en 'Grootste', niet omdat hij ons rechtvaardig, gematigd en wijs maakt, maar omdat hij ons gezond en wel houdt, vermogend maakt en ruim bedeeft. **(#88)** Niemand heeft ooit een tiende deel van zijn buit aan Hercules gewijd omdat hij wijs geworden was! Hoewel over Pythagoras het verhaal gaat dat hij na een ontdekking op meetkundig gebied een os heeft geofferd aan de Muzen. Toch geloof ik niet dat dit waar is, want hij wilde zelfs aan Apollo van Delos geen offer brengen om maar geen bloedspatten te maken op het altaar.

Ik keer terug naar mijn eigenlijke thema. Naar het oordeel van alle mensen moet men het geluk zoeken bij de Godheid, maar de wijsheid bij zichzelf. Hoezeer het ook klopt dat we heiligdommen wijden aan Geest, Deugd en Trouw, toch zien we dat deze dingen in onszelf zitten. Hoop, heil, welvaart en zege, daartoe moeten we de mogelijkheden zoeken bij de Goden. Als het slechte mensen dus naar wens gaat en voor de wind, logenstraft dat de kracht en macht der Goden, zoals Diogenes altijd zei.

(#89) *"Ja, maar soms loopt het met de goeden toch goed af."* En die gevallen halen we er dan maar uit en schrijven we simpelweg toe aan de onsterfelijke Goden! Diogenes, bijgenaamd de atheïst, kwam eens aan op Samothrace. Een vriend zei toen tegen hem: "jij gelooft toch dat de Goden zich niet bekommeren om de dingen van de mensen? Maar zie je dan niet aan al die votieftafels hoeveel mensen ontsnapt zijn aan stormgeweld en veilig de haven hebben bereikt?" "Dat kan best," antwoordde hij, "want er zijn nergens afbeeldingen van al die mensen die schipbreuk hebben geleden en verdronken zijn in zee!"

Toen hij een andere keer een zeereis maakte stak er een storm op. De scheepslui werden doodsbang en zeiden dat dat ook niet voor niets gebeurde: het kwam

natuurlijk omdat ze hem aan boord genomen hadden. Daarop wees hij hun op vele andere schepen in de buurt die ook in moeilijkheden waren, en vroeg of ze soms dachten dat Diagoras ook op die schepen zat. Want zo zit het: of je lot gunstig of ongunstig is, hangt niet af van je karakter of je leefstijl.

(#90) *"De Goden letten niet overal op, net zomin als koningen."* Maar waar is hier de overeenkomst? Als koningen iets weten maar desondanks door de vingers zien, laden ze al een zware schuld op zich. Maar een God heeft zelfs niet het excuus dat hij het niet weet. En wat een fraaie verdediging voeren jullie nog voor hem aan! Want, zeggen jullie, de macht der Goden is zo groot dat als iemand de straf voor zijn misdaad ontloopt doordat hij sterft, de straf wordt opgelegd aan zijn kinderen, kleinkinderen en verdere nakomelingen. O, o, wat zijn de Goden billijk! Zou er een staat zijn waar een dergelijk wetsvoorstel kans maakt, dat een zoon of een kleinzoon veroordeeld kan worden voor een misdrijf van zijn vader of grootvader?

*Hoe valt dat moorden bij de Tantaliden nog te stoppen? Welke straf zal ooit afdoende zijn om de moord op Myrtilus ten volle te vergelden?**

(#91) Of nu de dichters de Stoïci van het rechte pad hebben afgebracht, of juist de Stoïci gezag hebben verleend aan de dichters, dat durf ik niet te zeggen. Allebei vertellen ze namelijk monsterlijke en schandelijke verhalen. De man die het mikpunt was van de spotverzen van Hipponax en de man die slachtoffer was van de verzen van Archilochus verkropten geen godgezonden leed maar zelf veroorzaakt leed. Als we het liederlijk gedrag van Aegisthus of Paris zien, zoeken we de oorzaak ervan niet bij de Goden: hun eigen schuld spreekt haast voor zichzelf. De genezing van veel zieken schrijf ik niet toe aan Aesculapius maar aan Hippocrates, en de Spartaanse tucht is niet zozeer gegeven door Apollo als wel door Lycurgus. Critolaüs heeft de verwoesting van Korinthe veroorzaakt, en Hasdrubal die van Carthago; zij zijn het die deze twee sieraden van de zee kust te grabbel hebben gegooid, niet een of andere boos gestemde God - die volgens jullie überhaupt niet boos kan worden. **(#92)** Maar hij had toch zeker wel zulke belangrijke, grote steden te hulp kunnen schieten en kunnen redden! Jullie zeggen zelf altijd dat er niets is wat de Godheid niet kan, en dat dan nog zonder moeite ook. Want zoals de mens zijn ledematen zonder werkelijke inspanning beweegt door zijn geest en zijn wil, zo zouden de Goden door hun macht alles kunnen maken, bewegen en veranderen.

Dit is geen bijgelovige oude vrouwenpraat van jullie, maar een consistente natuurfilosofische theorie. De materie, datgene waaruit alles bestaat en wat alles bevat, is volgens jullie geheel en al plastisch en veranderlijk. Er is niets wat daaruit niet in een oogwenk zou kunnen worden gemaakt of omgevormd. De modelleerder en beheerder van deze universele materie is dan de goddelijke voorzienigheid. Die zou dus alles kunnen doen wat ze wil, welke kant ze ook op gaat. Maar dan weet ze dus óf niet wat er in haar macht ligt, óf ze bekommert zich niet om menselijke aangelegenheden, óf ze is niet in staat om uit te maken wat het beste is!

(#93) "*Haar zorg strekt zich niet uit tot individuele mensen.*" Geen wonder, want niet eens tot steden -- wat zeg ik? Niet eens niet tot hele landen en volkeren. Maar als ze zelfs die links laat liggen, is het dan een wonder dat de hele mensheid haar koud laat? Maar hoe kunnen jullie zeggen dat de Goden niet alles in de gaten houden en tegelijkertijd beweren dat de mensen hun dromen van de onsterfelijke Goden krijgen toegewezen en bedeed? (Ik begin hierover tegen jou omdat volgens de theorie van jullie school dromen waar zijn.) Want jullie zeggen toch ook dat mensen geloften moeten doen? Maar geloften doen is iets van individuele mensen. Dus geeft de goddelijke geest ook gehoor aan individuele mensen. Zien jullie nu dat hij niet zo druk bezet is als jullie wel dachten?

Maar goed, stel dat hij inderdaad volledig in beslag wordt genomen, door het laten draaien van de hemel, het aanschouwen van de aarde en het beheer over de zeeën. Waarom duldt hij dan dat er zoveel Goden zijn die niets doen en luiëren? Waarom stelt hij dan niet een paar van die Goden met niets omhanden aan het hoofd van de menselijke aangelegenheden? Jij hebt toch zelf uitgelegd, Balbus, dat er ontelbaar veel zijn?

Dit was zo ongeveer wat ik te zeggen had over het wezen van de Goden. Mijn doel was niet om hun bestaan te ontkennen, maar om jullie te laten inzien hoe ondoorgrondelijk het probleem is en hoe moeilijk om uit te leggen.'

SLOT (94-95)

(#94) Met deze woorden eindigde Cotta. Daarop zei Lucilius: 'Je bent inderdaad flink van leer getrokken, Cotta, tegen de Stoïsche theorie over de voorzienigheid van de Goden, ondanks de bijzonder vrome en voorzienige manier waarop deze theorie is ontwikkeld.

Maar het wordt al avond. Wees zo goed en laat me op een andere dag ingaan tegen jouw betoog. Want ik heb met jou een ware strijd te leveren, ter verdediging van de altaren en offerhaarden, ter verdediging van de tempels en de heiligdommen der Goden, ja, ter verdediging van de muren van de stad, die volgens het priestercollege waartoe jij behoort heilig zijn. Het kordon van rituelen waarmee jullie de stad omgeven, sluit haar nog nauwer af dan de vestingwerken zelf. Die muren te verlaten zolang als ik nog ademhaal, acht ik volstrekt taboe!'

(#95) 'Maar Balbus,' antwoordde Cotta, 'ik wil niets liever dan weerlegd worden. In mijn betoog heb ik meer een uiteenzetting willen geven dan een beoordeling. Ik ben ervan overtuigd dat jij het gemakkelijk van me zult winnen.'

'Ja, vast!' zei Velleius. 'Hij denkt zelfs dat wij onze dromen van Juppiter krijgen! Toch hebben zelfs dromen meer om het lijf dan een Stoïsche verhandeling over de Goden!'

Dit was het einde van de discussie. Bij het heengaan vond Velleius het betoog van Cotta eerder waar, terwijl mij dat van Balbus iets meer de kant op leek te gaan van wat waarschijnlijk is.

FRAGMENTEN*

1. (Lactantius, *Institutiones divinae* 2,3,2)

Cicero begreep dat de dingen die de mensen aanbidden vals zijn. Want eerst voert hij veel aan wat de godsdienst kan ondermijnen, maar dan zegt hij toch:

Deze zaken moeten niet in het openbaar bediscussieerd worden, dit om te voorkomen dat de algemeen aanvaarde godsdienst door zo'n discussie teniet gedaan wordt.

2. (Lactantius, *Institutiones divinae* 2,8,10)

Cicero zegt in zijn uiteenzetting over het wezen der Goden:

Ten eerste is het niet waarschijnlijk dat de materie waaruit alle dingen zijn gevormd, zelf gemaakt is door de goddelijke voorzienigheid, maar juist dat ze een kracht en natuur van zichzelf heeft en heeft gehad. Als een timmerman iets gaat bouwen, maakt hij het hout niet zelf, maar gebruikt hij hout dat voorhanden is. Evenzo doet een kunstenaar dat met was. Op dezelfde manier zou die goddelijke voorzienigheid materie voorradig moeten hebben, die niet zelfgemaakt was maar al voor haar klaarlag. Maar als de materie niet gemaakt is door de Godheid, dan zijn aarde, water, lucht en vuur ook niet gemaakt door de Godheid.

3. Scholium op Vergilius, *Aeneis* 5,95

Scaurus: 'Een geleerde toespeling. Hij zegt namelijk dat een slang geboren kan worden uit het merg van een <mensen>lichaam, zoals bijen uit <karkassen> van paarden (...) of runderen. (...) bij Cicero in bk. 3 van zijn 'Over de Goden', waar over Cleomenes van Sparta <verteld wordt> (...)

4. (Diomedes, *Ars grammaticae* 1 (GLK 1,313))

...zoals bij Cicero:

*hij die allen in intelligentie overtreft (Cicero, *Brutus* 229)*

of bij dezelfde in boek drie van 'Over de Goden':

de mens overstijgt alle dieren.

5. (Servius, commentaar op Vergilius, *Aeneis* 3,284)

<Over het Grote Jaar> worden verschillende dingen gezegd bij Mentor, bij Eudoxus, bij Ptolemaeus en bij Tullius zelf. Want in zijn werk 'Over de Goden' zegt hij dat het Grote Jaar drieduizend jaar duurt.

6. (Servius, commentaar op Vergilius, *Aeneis* 6,893)

Met 'hoornen poort' worden de ogen bedoeld. Die zijn hoornig van kleur, en harder dan andere lichaamsdelen. Ze voelen namelijk geen kou, zoals ook Cicero heeft opgemerkt in zijn werk 'Over de Goden.'

NOTEN

EERSTE BOEK

(9) klap gekregen: Cicero doelt hier op de dood van zijn dochter Tullia in 45 voor Chr..

(13) Jonge Kameraden: Caecilius, Synephebi 201-4 W..

(14) leiding geef: Cicero was in 53 v.Chr.. in het college van Vogelwichelaars (Augures) gekozen.

(15) Latijnse Feest: een bekend Romeins feest dat vier dagen duurde en gehouden werd in mei, juni of juli. Gezien de religieuze kleur van het feest vormt het een passende context voor deze discussie over de Goden.

(18) tussenwerelden: de intermundia, tussenruimten tussen de werelden, waarin volgens Epicurus de Goden verbleven.

(19) patronen: piramide, kubus, octoëdron, dodecaëdron en icosiëdron, volgens Plato de elementaire vormen horend bij vuur, aarde, lucht, aether en water.

(22) aediel: een Romeinse ambtenaar, belast met onder meer bouw- en woningtoezicht en de organisatie van spelen.

(30) wat een God is: vgl. Plato, *Timaeus* 28C en *Wetten* 7,821 e.v..

(30) uit de traditie: Velleius zinspeelt op een aantal verschillende plaatsen in de *Timaeus* en de *Wetten*. Voor het laatstgenoemde vgl. *Timaeus* 40D.

(31) gesprekken van Socrates: Xenophon's *Memorabilia Socratis*. Voor de hierna genoemde opvatting vergelijk bijvoorbeeld *Memorabilia* 4,3,13.

(32) de Natuurfilosoof: een niet bewaard gebleven werk.

(33) vuur aan de hemel: de aether.

(41) bevalling van een meisje: toespeling op de mythe van de geboorte van Minerva uit het hoofd van Juppiter.

(49) steremnia: een Epicureïsche technische term voor vaste voorwerpen die 'beelden' (eidôla) uitzenden die door de menselijke zintuigen worden waargenomen.

(49) naar de Goden stroomt: deze passage is volgens sommigen de meest problematische in het filosofisch werk van Cicero. De syntaxis is moeilijk en over de precieze betekenis en tekst bestaat nog steeds onenigheid. Ik volg hier de interpretatie van Pease: Velleius verwijst hier naar de manier waarop de Epicureïsche goden ontstaan, en niet zozeer naar de manier waarop ze door mensen worden waargenomen. De Goden krijgen steeds nieuwe atomen, terwijl ze ook atomen afgeven, maar blijven toch bestaan. Pease vergelijkt dit proces met dat van een waterval. Overigens vertaal ik in afwijking van Pease in deze zin series in plaats van species.

(63) of een andere bruit: Lucilius, *Ex libris incertis* 1138-9 W.. De genoemde namen zijn van politici uit de 2e eeuw v.Chr. met een niet al te beste reputatie.

(65) er is niets...: de tekst vertoont hier een lacune. Ik heb voor de duidelijkheid aangevuld wat er ongeveer gestaan moet hebben.

(75) Venus van Cos: een in de oudheid beroemd schilderij van de Griekse schilder Apelles.

(79) arm van zijn vriendje: een onbekende Griekse versregel in Latijnse vertaling. Het is niet uitgesloten dat Cotta verwijst naar de beroemde lyricus Alcaeus uit de 5e eeuw voor Chr., maar vermoedelijk doelt hij hier op een Epicureïsch filosoof uit de 2e eeuw voor Chr..

(79) collega en vriend: Catulus de jongere, evenals Cotta lid van het college van Hogepriesters (pontifices).

(85) enig ander: Epicurus' uitspraak was al in 1,45 door Velleius weergegeven in nagenoeg dezelfde bewoordingen.

(93) Leontium: een beroemde Atheense hetaere uit de tijd van Epicurus. Zij werd in verband gebracht met de Epicureïsche school.

(93) Zeno: reeds genoemd in 1,59. Evenals Albucius en Phaedrus was hij een bekende Epicureër uit Cicero's tijd.

(97) vreselijk op ons: Ennius, *Satiren* 23 W..

(105) onvergankelijk is: voor deze lastige passage zie ook 1,49 met noot.

(106) *Marcus Octavius: belette als tribuun zijn collega Gracchus een aantal hervormingen door te voeren in 133 v.Chr.. Gracchus liet daarop zijn collega uit diens ambt zetten.*

(119) *wijding: het eerste citaat (Ex incertis incertorum tragoediis 92 W.) komt uit een onbekende bron; misschien, gezien de context, uit Ennius. Het tweede citaat is Accius, Philoctetes 531-2 W..*

(120) *waardig: Democritus was geboren in Abdera (in Thracië), een stad waarvan de inwoners de reputatie hadden erg dom te zijn.*

TWEEDE BOEK

(4) *als Juppiter aanbeden: Ennius, Thyestes 351 W.. Het tweede citaat in deze zin is Ennius, Annalen 207 W..*

(6) *verslagen was: Balbus doelt hier op de Romeinse overwinning op koning Perseus van Macedonië in 168 v.Chr.. Het eerste voorbeeld verwijst naar gebeurtenissen in ca. 499 v.Chr..*

(9) *varken te vinden: in De Divinatione 1,31 vertelt Cicero het verhaal iets anders en uitgebreider. Attus Navius (die leefde in de vroegste periode van de Romeinse geschiedenis) zou de grootste druiventros van zijn wijngaard hebben beloofd aan de Goden als hij een verloren varken zou terugvinden. Hij vond het varken inderdaad terug, en liet zich door vogeltekens het gedeelte van de wijngaard aanwijzen waar die grootste tros was.*

(9) *neergelegd: in de oude situatie konden soldaten een (juridisch geldig) mondeling testament opmaken ten overstaan van hun kameraden, terwijl de commandant bezig was met het afnemen van de vogeltekens. In Cicero's tijd waren commandanten van het leger doorgaans geen consul of praetor meer, maar proconsul of propraeor. Zij hadden zodoende geen bevoegdheid meer om vogeltekens af te nemen. Met het wegvallen van de vogelteken-procedure verdween ook de tijd die soldaten hadden voor hun testament.*

(11) *van de vogeltekens te denken: de vogeltekens bleven in de vroeg-Romeinse godsdienst geldig totdat een magistraat de stadgrens passeerde. Als de magistraat de stad weer verliet moesten ze hernieuwd worden.*

(14) *Octaviaanse oorlog: aanduiding voor een gedeelte van de Romeinse burgeroorlogen, waarin Octavius (consul in 87 v.Chr.) streed tegen zijn collega Cinna.*

(18) *bij Xenophon zegt: vgl. Xenophon, Memorabilia 1,4,8.*

(48) *geleerde zand: in de antieke meetkunde tekende men figuren op de grond, of op speciale panelen met een laagje zand.*

(49) *verhemelte des hemels: Ennius, Ex incertis scriptis 24 W.. -- Balbus zinspeelt in deze passage op de reeds in de oudheid gangbare misvatting dat in de leer van Epicurus alles draait om direct zinnelijk genot. Vergelijk ook de woorden van Cotta in 1,113.*

(49) *twee soorten sterren: bedoeld worden de 'vaste' sterren die bewegen door de algemene omwenteling van het firmament; en de 'planeten', die daarnaast nog een eigen beweging hebben.*

(52) *Phainôn: letterlijk 'de stralende'. De volgende vijf Griekse namen betekenen respectievelijk: 'de gloeiende', 'de vurige', 'de glanzende', 'de lichtbrenger' en 'de avondster'.*

(60) *blijft ook Venus koel: Terentius, Eunuchus 732.*

(63) *Caelus: Uranus.*

(64) *verzadigd raken <saturari>: in de nuvolgende passage geeft Cicero van een aantal Godennamen een etymologische verklaring. In veel gevallen zijn deze verklaringen niet juist volgens moderne taalkundigen. De kennis op dit gebied was in de oudheid gering, en vaak liet men de fantasie de vrije loop. In het algemeen moet men antieke etymologische verklaringen dus met de nodige reserves behandelen.*

Het is meestal niet mogelijk om in een vertaling op dezelfde natuurlijke manier etymologieën te verwerken als in het origineel. Vrijwel steeds heb ik mij genoodzaakt gezien om begrippen dubbel weer te geven: één maal in de lopende nederlandse tekst, en één maal als Latijns woord. Hierbij is dan steeds één van deze twee typografisch gemarkeerd door middel van rechte haken (< >).

Bij de aanduiding van... (zoals in: 'komt' <van 'venire'>) is er sprake van een extra moeilijkheid: er staat in dat geval een andere vorm van het Latijnse woord in de tekst dan de door mij gegeven standaardvorm (in het genoemde voorbeeld heeft de Latijnse tekst op grond van de zinsconstructie de vervoegde vorm veniret en niet de infinitief venire).

Hoewel deze oplossingen niet bepaald fraai zijn, wordt het lezen zo toch minder verstoord dan wanneer voor elk van de talrijke gevallen naar een voetnoot verwezen zou worden.

(65) *aanbeden: zie 2,4.*

(65) *die hierboven oplicht: Ennius, Ex fabulis incertis 388 W.. Tekst en interpretatie van het fragment zijn onzeker.*

(65) *noem dát dus Juppiter: Euripides, Fragment 935 Nauck (ed. 1912). Cicero citeert het fragment in een Latijnse vertaling, die vrijwel zeker van zijn eigen hand is. De derde regel van de Latijnse vertaling wijkt qua volgorde af van het Griekse origineel, dat kan weergegeven worden als:
dát moet je zien als Zeus, beschouw hém als een God.*

(66) *vrouwelijk: in het Grieks en in het Latijn is aer grammaticaal gesproken mannelijk. Vandaar waarschijnlijk deze aanvullende opmerking van Balbus. Zijn verklaring als geheel is niet gemakkelijk te volgen, omdat zij meerdere elementen bevat: (1) de Griekse naam Hera wordt geassocieerd met het Griekse en Latijnse woord aer; (2) lucht is nauw verbonden met het hoogste element, aether. Aether hoort bij de oppergod Juppiter, dus hoort de lucht bij degene die hem het meest nabij staat, diens zuster en echtgenoot; (3) de Latijnse naam Juno wordt geassocieerd met iuvare.*

(68) *zeven zwervende sterren: in dit geval wordt bedoeld: zon, maan en de vijf (zie 2,51) planeten.*

(73) *gisteren: Cicero heeft De Natura Deorum aanvankelijk waarschijnlijk opgezet als een dialoog die zich over meerdere dagen uitstrekt: per boek een dag. (Deze methode volgde hij in verschillende andere werken, zoals de Tusculanae Disputationes.) Bij een latere revisie heeft hij de sporen hiervan weer grotendeels uitgewist, om de dialoog zich op één dag te laten afspelen. De overgebleven tijdsaanduiding hier wijst erop dat Cicero niet de laatste hand aan het werk gelegd heeft.*

(88) *aan de hemel gebeurt: in de oudheid gold de aarde algemeen als het middelpunt van de kosmos. De Stoïci deelden deze opvatting, en stelden zich daarbij de aarde als bolvormig voor. Ook het universum als geheel was volgens hen bolvormig (zie ook 2,115-6).*

(89) *ten hemel werpt: Accius, Medea 381-92 W.. De hierop volgende regels zijn 393-6 W..*

(91) *Griek is die hier spreekt: het geciteerde fragment is: Pacuvius, Chryses 110-1 W.. De stukken van Romeinse toneelschrijvers vormden voor een belangrijk deel bewerkingen van Griekse originelen. In het algemeen behielden de hoofdfiguren een duidelijk herkenbare 'Griekse' identiteit. Cicero betreft Pacuvius hier op een kleine inconsistentie: de 'Griek' kan natuurlijk niet 'wij' gebruiken als hij over de Romeinen spreekt. Het volgende citaat (van komaf ben ik Grieks...) is: Pacuvius, Ex incertis fabulis 14 W..*

(93) *eenentwintig letters: het klassiek Latijnse alfabet kende minder letters dan ons huidige alfabet. De letters Y en Z werden alleen in Griekse woorden gebruikt en golden in Cicero's tijd niet als Latijnse letters. De letters J, U en W dateren van na de Romeinse periode.*

(95) *van hun hand zijn: Aristoteles, Fragment 12 Rose. Dit fragment van Aristoteles, in Cicero's Latijnse vertaling, stamt uit de vroege dialoog Over Filosofie. In deze passage staat Aristoteles duidelijk onder invloed van Plato's bekende 'grot-allegorie' (Plato, Politeia 7,514A-517A).*

(96) *uitbarsting van de Aetna: in 44 v.Chr. vond een uitbarsting van de Etna plaats. Waarschijnlijk wordt hier echter bedoeld op een vroegere uitbarsting, in 135 of in 122 v.Chr.*

(104) *keek Balbus mij aan: voor het eerst sinds het begin van boek II wordt het betoog van Balbus onderbroken. Anders dan in veel van zijn filosofische werken speelt Cicero zelf in De Natura Deorum nauwelijks een rol in de discussie. Dit is één van de weinige plaatsen waar hij in de eerste persoon naar voren komt. De directe aanleiding wordt snel duidelijk: Balbus gaat een fors aantal citaten uit Cicero's dichtwerk ten beste geven.*

(104) *gedichten van Aratus: Aratus schreef in de 3e eeuw v.Chr. leerdichten over sterrekunde en meteorologie. Deze gedichten zijn in de oudheid enorm populair geweest. Verschillende Romeinse auteurs, onder wie Cicero, hebben ze in het Latijn vertaald. Van Cicero's vertaling van Aratus' Phaenomena zijn aanzienlijke fragmenten over, vooral omdat hij er zelf geregeld uit citeert, zoals hier.*

Als redenaar en proza-schrijver werd Cicero al in de oudheid zeer bewonderd, maar zijn dichtwerk ontmoette vooral spot en afkeuring. Cicero's hexameters klinken inderdaad nogal stug en onbeholpen; daarom is in deze Nederlandse vertaling bewust gestreefd naar een zekere lelijkheid. Desondanks moet de invloed rol van Cicero op de ontwikkeling van de Romeinse hexametrische poëzie niet onderschat worden.

(105) *Cynosura: lett. 'Hondestaart'. Helice lett. 'Spiraal'.*

(109) *Boötes: lett. Koeherder*

(116) *met de aarde: vergelijk noot bij 2,88.*

(119) *de twee onder Mars: Mercurius en Venus.*

(124) *in een boek: mogelijk wordt hier bedoeld op Aristoteles, Historia animalium 9,10.*

(125) *geleidelijk: dit woord staat hier enigszins vreemd. Wellicht is in de tekst iets weggefallen (logischer zou bijvoorbeeld zijn geweest: 'verwijdt de driehoek zich geleidelijk aan beide kanten') of drukt Cicero zich wat al te bondig uit.*

(127) *in overvloed gegeten: Cicero schrijft hier enigszins slordig, zoals A.S. Pease terecht opmerkt. Mensen eten immers juist niet de pitten van vruchten, maar het vruchtvlees.*

(137) *tot de lever: het gaat hier waarschijnlijk om het chijl, een bloedvormend vocht dat aan het spijsverteringskanaal onttrokken wordt. De formulering in het Latijn (en vandaar ook in de vertaling) is enigszins ongelukkig.*

(138) *via slagaders: de hier weergegeven opvatting over slagaders was in de oudheid algemeen. De oorzaak hiervan is waarschijnlijk dat bij sectie op lijken de slagaders in lege toestand werden aangetroffen. De juiste opvatting over de bloedsomloop dateert uit de 17e eeuw.*

(159) *door eigen hand: opnieuw een citaat uit Cicero's eigen vertaling van Aratus Phaenomena.*

DERDE BOEK

(10) *als Juppiter aanbeden: Ennius, Thyestes 351 W.; dit werd door Balbus al geciteerd in 2,4.*

(13) *bewijzen: hierna bevindt zich een lacune in de tekst. Deze is vermoedelijk zeer klein, aangezien het volgende direct aansluit bij wat Balbus heeft gezegd in 2,7. Ter aanvulling van de lacune vertaal ik de suggestie van Pohlenz.*

(15) *ten dode wijdden: de familie Decius is een beroemde Oud-Romeinse familie. Van mannen uit verschillende generaties zijn bij Romeinse schrijvers verhalen*

overgeleverd dat zij zich in grote veldslagen op het kritieke moment ten dode wijdden en daarmee de overwinning naderbij brachten.

(18) eergisteren: voor de tweede maal zien we een spoor van de eerste redactie van De Natura Deorum, waarin de dialoog nog over verscheidene dagen verdeeld was. Zie de noot bij 2,73 gisteren.

(24) scheidt van Africa: Ennius, Annalen 546 W..

(26) zoals ik zal laten zien: deze belofte wordt in de ons overgeleverde tekst van De Natura Deorum niet ingelost. Mogelijk is de lacune bij 3,65 hier debet aan.

(35) begrijpelijk zouden zijn: Heraclitus (ca. 500 v.Chr.) stond in de Oudheid bekend als een 'duister' filosoof, vanwege de orakelachtige taal van zijn werk.

(37) tot de noorderkeerkring: een citaat uit een onbekende bron. Vermoedelijk komt het niet uit Cicero's eigen werk: in dat geval zou hij het ongetwijfeld hebben aangeduid in de context.

(40) als Juppiter aanbeden: zie noot bij 3,10.

(41) zoals Accius zegt: Accius, Ex incertis fabulis 14-5 W.. Bedoeld wordt hier de dood en vergoddelijking van Hercules.

(42) Digiiti: een groep van nogal raadselachtige mythologische figuren geassocieerd aan de Ida.

(45) huwelijken in zee: de moeder van Achilles, Thetis, was een zeegodin.

(51) Thaumias: een zoon van Gaea en Pontus. Zijn naam is afgeleid van (Gr.) thauma 'wonder'.

(53) in onze fantasie (...): Cotta neemt het hier opnieuw op voor de traditionele godsdienst en verzet zich tegen rationaliserende verklaringen van Goden in de trant van Euhemeros (vgl. 1, 118-9 en 2,60). In de nu volgende passage (3,53-60) gaat hij echter niet nader hierop in. In plaats daarvan behandelt hij een ander soort van 'godenkundige' theorie via een uitvoerig overzicht van Goden die identieke namen zouden dragen. Vermoedelijk zit hier een lacune in de tekst.

(57) wetten: nomoi in het Grieks.

(60) uitgangspunt: de argumentatie knoopt aan bij het einde van 3,52.

(62) verzadigd aan jaren: voor de etymologieën in deze passage zie 2,64vv.

(63) Orbona: een Godin verbonden met kinderloosheid en sterfgevallen.

(64) dat ze kunnen zijn: er is een kleine lacune in de tekst. Ik heb aangevuld wat er ongeveer gestaan zal hebben.

(65) voor nu...: op dit punt is er een grote lacune in de tekst. Daardoor ontbreekt een flink gedeelte van de kritiek van Cotta op Balbus' betoog. Het stuk over de goddelijke voorzienigheid is geheel weggefallen, en van het laatste punt, over de vermeende inrichting van de wereld ten behoeve van de mens, missen we het begin. We vallen in op een punt waar Cotta zorgt voor dissonanten bij Balbus' lofzang op de menselijke geest (bv. 2,147). Hij haalt voorbeelden aan uit de tragedie waaruit blijkt dat mensen ook vreselijk misbruik kunnen maken van hun rede.

(65) mijn doel niet diende: Ennius, *Medea* 274-6 W.. De volgende twee fragmenten vormen het vervolg hierop, Ennius, *Medea* 277-280 W..

(67) moord op een familielid: de auteur van het geciteerde fragment (te vinden in *Remains of old Latin II*, ed. E.H. Warmington, Loeb 314, p. 600-1, r.5-11) is niet met zekerheid bekend, maar waarschijnlijk gaat het om Ennius of Accius.

(68) vermorzelen en vermalen: Accius, *Atreus* 165-6 W.. De volgende drie fragmenten vormen het vervolg hierop, Accius, *Atreus* 169-77.

(70) Jason van Pherae: niet de mythologische Jason uit de Argonauten-sage, maar een roemrucht Grieks militair uit de klassieke tijd (hij werd gedood in 370 v. Chr.).

(72) nooit!: Terentius, *Eunuchus* 46 en 59.

(72) overheeft: Caecilius, *Synephebi* 189-91 W.. De volgende twee fragmenten vormen het vervolg hierop, Caecilius, *Synephebi* 192-9 W..

(73) staat paraat: Terentius, *Phormio* 321.

(74) goud van Toulouse: Toulouse had deelgenomen aan een opstand tegen Rome en werd in 106 v.Chr. verwoest door de Romeinse consul Quintus Servilius Caepio. Deze plunderde echter ook de goudschatten van de tempels in de stad. Hiervoor werd hij na terugkomst in Rome zwaar gestraft.

(74) *lex Praetoria*: volgens deze wet konden mannen onder de 25 jaar slechts rechtsgeldige contracten afsluiten in aanwezigheid van een door de pretor aangewezen toezichthouder. Zo waren zij beter beschermd tegen zakelijk bedrog.

(75) *ter aarde gevallen*: Ennius, *Medea* 253-4 W., een veelgeciteerde navolging van Euripides, *Medea* 1-6.

(79) *wat niet zo is*: Ennius, *Telamon* 330 W..

(82) *parel van Griekenland*: Athene.

(82) *Phalaris en ook Apollodorus*: andere Griekse tirannen.

(83) *zijn vader*: Apollo.

(90) *ten volle te vergelden*: Accius, *Ex incertis fabulis* 19-21 W.. Het citaat komt vermoedelijk uit Accius' tragedie *Atreus*.

Fragmenten: bij enkele latere auteurs worden verwijzingen gegeven naar Cicero's *De Natura Deorum* die niet corresponderen met plaatsen in de overgeleverde tekst. Vermoedelijk gaat het hierbij om fragmenten uit het verloren gedeelte in het midden van boek 3 (zie noot bij 3,65). Vertaald zijn hier uitsluitend de fragmenten waar Cicero's boek expliciet genoemd wordt. Enkele andere getuigenissen waar men wel verwijzingen naar *De Natura Deorum* in heeft menen te zien, zijn hier dus niet opgenomen. Voor de volgorde van de fragmenten is de editie van Pease aangehouden.

VERANTWOORDING

De goden is een integrale vertaling van Cicero's geschrift *De natura deorum* (letterlijk: 'over het wezen van de goden'). Hiervan is nooit eerder een Nederlandse vertaling uitgegeven.

Voor de tekst ben ik uitgegaan van de monumentale editie van Pease (*M. Tulli Ciceronis de natura deorum libri III*, edited by Arthur Stanley Pease, Cambridge Mass. 1958, herdrukt Darmstadt 1968; 1257 bladzijden in twee delen). Slechts sporadisch heb ik een lezing gevolgd uit een andere editie, zoals die door W. Ax in de Teubnerreeks (Leipzig 1933, herdrukt Stuttgart 1980).

Bij de interpretatie van de tekst heb ik ook veel gehad aan het werk van Pease. Daarnaast heb ik profijt gehad van enkele andere uitgaven. Hiervan vermeld ik vooral de handzame tweetalige edities in de Engelse Loeb-serie door H. Rackham (7e dr., Cambridge Mass. / London 1979) en in de Italiaanse BUR-reeks door Cesare Marco Calcante (Milano 1992). De vertaling in de serie Penguin classics door Horace C.P. McGregor (4e dr., Harmondsworth 1986) is vaak te vrij, maar heeft me juist daardoor soms op nieuwe ideeën gebracht bij het formuleren.

Zoveel mogelijk heb ik de naar mijn idee meest verantwoorde lezing en best te verdedigen interpretatie gekozen, ook waar dit moeilijkheden opleverde voor de vertaling. Bij het zoeken naar een passende Nederlandse weergave heb ik me natuurlijk ook laten leiden door stilistische principes. Cicero schrijft in een zeer harmonische, gelijkmatige stijl, maar kiest op goed getimede momenten ook voor verheven taalgebruik, bijvoorbeeld bij poëtische citaten en bevlogen argumentaties, of voor elementen uit de spreektaal, zoals bij bepaalde stukken dialoog en fel polemische uitingen. Ik hoop recht te hebben gedaan aan zulke nuances van zijn Latijn.

Ik heb er voortdurend naar gestreefd om de vertaling goed leesbaar te maken. Ze is niet alleen bedoeld voor Latinisten, en moet dus zelfstandig bruikbaar zijn. Begrijpelijk, helder Nederlands is daarvoor een eerste vereiste. Het bleek ook voor mij vaak verleidelijk om Cicero plechtstatig te vertalen, maar ik heb geprobeerd om niet in die valkuil terecht te komen.

De toegevoegde noten en de index hebben weinig pretenties. Een tekst moet maar zoveel mogelijk voor zichzelf spreken. De noten geven slechts achtergrondinformatie die me onmisbaar lijkt om de tekst te kunnen volgen, alsmede de bronvermeldingen van Cicero's citaten. De index verschaft niet meer dan enige elementaire informatie over de namen.

Graag wil ik enkele mensen bedanken voor hun hulp bij het maken van deze vertaling. Allereerst noem ik Achim Lukoschus, die door zijn kanttekeningen en aanvullingen, vooral op het vlak van de filosofie, wezenlijk heeft bijgedragen aan deze vertaling. Veel dank ik ook aan Mark Pieters en Jaap Jansen: op tal van plaatsen heb ik door hun suggesties de Nederlandse formulering kunnen verbeteren. Verder dank ik J. den Boeft, A.D. Leeman en Tonny Ravier voor hun op- en aanmerkingen.

Cicero, *De Goden*, vertaling Vincent Hunink,
Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam 1993;
tweede, elektronische versie 2005
www.vincenthunink.nl
[120 van 121]

Marco Balvers, ten slotte, heeft mijn werk aan de vertaling steeds gesteund door zijn aandacht en aanstekelijke vrolijkheid.

Juli 1993
Vincent Hunink

Cicero, *De Goden*, vertaling Vincent Hunink,
Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam 1993;
tweede, elektronische versie 2005
www.vincenthunink.nl
[121 van 121]